

**T. C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

Yüksek Lisans Tezi

**ABDÜLKADİR CÂMİ BAYKURT'UN HAYATI,
SİYASÎ FAALİYETLERİ VE DÜŞÜNCE YAPISI
(1877-1949)**

Erdal YILMAZ

2501090032

Tez Danışmanı

Yrd. Doç. Dr. Fatih M. SANCAKTAR

İstanbul 2012

Y Ü K S E K L İ S A N S

T E Z O N A Y I

Ö Ğ R E N C İ N İ N

Adı ve Soyadı :Erdal YILMAZ Numarası :2501090032
Anabilim/Bilim Dalı :Tarih Tez Savunma Tarihi :28.08.2012
Danışman :Yrd.Doç.Dr.Fatih M.SANCAKTAR Saati :13.30
Tez Başlığı :Abdülkadir Câmi Baykurt'un Hayatı, Siyasi Faaliyetleri ve Düşünce Yapısı
(1877-1949)

TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 15. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜ'NE OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-Prof.Dr.Ali ARSLAN		Kabul
2-Yrd.Doç.Dr.Fatih SANCAKTAR		kabul
3-Yrd.Doç.Dr.Mustafa SELÇUK		Kabul
4-Yrd.Doç.Dr.Mehmet NAM		Kabul
5-Yrd.Doç.Dr.Bülent YILDIRIM		Kabul

ABDÜLKADİR CAMİ BAYKURT

(1877-1949)

ÖZ

ABDÜLKADİR CÂMÎ BAYKURT'UN HAYATI, SİYASÎ FAALİYETLERİ VE DÜŞÜNCE YAPISI (1877-1949)

Erdal YILMAZ

Çalışmamız, Osmanlı Devleti'nin son dönemiyle Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş ve çok partili hayata geçiş dönemlerine tanıklık etmiş asker ve siyaset adamı Abdülkadir Câmî Baykurt'un (1877-1949) biyografisinden oluşmaktadır. Bu çalışma ile Abdülkadir Câmî Baykurt'un tarihteki yerini belirlemek amaçlanmıştır. Bu hedef doğrultusunda tez oluşturulurken Abdülkadir Câmî Baykurt'un faaliyetleri hakkında bilgi içeren arşiv belgeleri, yayınlanmış belgeler, hatırat ve araştırma-inceleme türünde eserlerden yararlanılmıştır.

1877 yılında İstanbul'da doğan Abdülkadir Câmî Baykurt ilk eğitimini tamamladıktan sonra 1896'da Harp Okulu'ndan Süvari Teğmen olarak mezun olmuştur. Ardından Trablusgarb Askeri Fırkası'na atanmış, 1908 yılına kadar Trablusgarb'da askerî ve idarî görevler üstlenmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanı ile oluşturulan I. ve II. Dönem Osmanlı Mebusan Meclisi'ne Trablusgarb Vilayeti'nin Fizan Sancağı'nı temsilen katılmıştır. Mebusluğu sırasında, siyasete atıldığı İttihat ve Terakki Cemiyeti ile anlaşmazlığa düşmüş ve muhalefet safına geçmiştir.

Mondros Mütarekesi'nin şartları altında oluşturulan İzmir Müdafaa-i Hukuk-u Osmaniye Cemiyeti ve Milli Ahrar Fırkası'nın çalışmalarına katılmış, akabinde Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nde Aydın Sancağı mebusu olarak yerini almıştır. İstanbul'un işgal edilmesiyle Ankara'ya hareket etmiş, TBMM'nin ilk hükümetinde Dâhiliye Vekili olmuştur. Vekilliği kısa sürmüş, Meclis ve hükümet başkanı Mustafa Kemal Paşa ile yaşadığı anlaşmazlık nedeniyle 14 Temmuz 1920'de istifa etmiştir. Sonrasında milletvekilliği saklı kalarak Roma'ya Ankara Hükümeti'ni temsilcisi olarak gönderilmiştir.

Temsilcilik görevinden sonra 1923 yılında İstanbul'a dönen Abdülkadir Câmî Baykurt, II. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar siyasetten uzak kalmıştır. Çok partili

hayata geçiş sürecinde sol/sosyalist camia içinde adından söz ettirmiş, ancak faaliyetlerinde başarı sağlayamamıştır.

Anahtar Kelimeler: Abdükadir Câmi Baykurt, Câmi Bey, Milli Meşrutiyet Fırkası, Milli Ahrar Fırkası, Tan Olayları

ABSTRACT

THE LIFE, THE POLITICAL ACTIVITIES AND THE FRAME OF MIND OF ABDÜLKADİR CAMİ BAYKURT (1877-1949)

Erdal YILMAZ

Our study consists of the biography of a soldier and a politician Abdulkadir Cami Baykurt (1877-1949) who testified the last period of Ottoman Empire and the foundation and transition to multiparty period of Republic of Turkey. With this study, it is aimed to state the position of Abdülkadir Cami Baykurt in history. While the thesis was being written within this aim; archive documents, published documents, memoirs and research-investigating works that include information about the activities of Abdülkadir Cami Baykurt was used.

Abdülkadir Cami Baykurt who was born in İstanbul in 1877, graduated from military college as a cavalry lieutenant after the completion of primary and middle school education. After that he was assigned to Tripoli Military Division and he took on the military and managerial missions until 1908 in Tripoli. He participated in the I. and II. Period of the Ottoman Parliament that was constituted with the proclamation of the Constitution as a representative of the Sanjak of Fezzan in province of Tripoli. During his deputyship, he conflicted with The Committee of Union and Progress that he started politics and he joined the opposition.

He participated in the studies of the İzmir Association of Defence of Rights of Ottomans and National Freedom Party which was created under the condition of The Armistice of Mondros, immediately after that he had a part in The Last Ottoman Parliament as the deputy of The Sanjak of Aydın. After the occupation of İstanbul, he went to Ankara and became the Minister of Internal Affairs in the first government of the Turkish Grand National Assembly. His ministry took a short time and he resigned in 14 July 1920 because of the disagreement with Mustafa Kemal Pasha who was the minister of Parliament and government. After that he was sent to Rome as the representative of Government while continueing his deputyship.

After his representative mission, Cami Bey returned to İstanbul in 1923 kept off from politics until the end of The World War II. During the process of transition to multiparty period, he became popular among leftish/socialist community but he could not succeed in his activities.

Key Words: Abdükadir Câmî Baykurt, Câmî Bey, National Constitutionalism Party, National Freedom Party, Events of Tan

ÖNSÖZ

Asker ve siyaset adamı olan Abdülkadir Câmi Baykurt hakkında hazırlanan bu çalışma bir siyasetçi biyografisi şeklindedir. Nitekim kendisi yaşamı boyunca askerî faaliyetlerinden çok siyasî faaliyetleri ile ön plana çıkmıştır. Bu araştırma, II. Meşrutiyet, Mondros Mütarekesi ve çok partili hayata geçiş dönemlerinde Abdülkadir Câmi Baykurt'un siyasî faaliyetleri kapsamlı olarak inceleme amacı taşımaktadır.

Bu çerçevede çalışma hakkında genel bir bilgi vermek amacıyla I. bölümde Abdülkadir Câmi Baykurt'un doğumundan ölümüne kadar olan hayatı ele alınmıştır. Bu bölümde ulaşılabilen kaynaklar çerçevesinde ailesi, Trablusgarb'daki memuriyeti, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin çalışmalarına katılması, II. Meşrutiyet dönemi siyasî faaliyetleri, Mondros Mütarekesi ve çok partili hayata geçiş dönemlerindeki çalışmaları aktarılmıştır. Abdülkadir Câmi Baykurt'un II. Meşrutiyet dönemi siyasî faaliyetleri hakkında bilgilerin sınırlı olması nedeniyle söz konusu faaliyetleri ayrı bir bölüm olarak incelememiş, hayatı kısmında aktarılmıştır.

Abdülkadir Câmi Baykurt'un Mondros Mütarekesi dönemindeki siyasî faaliyetleri II. bölümde ele alınmıştır. Mütareke dönemi Abdülkadir Câmi Baykurt'un siyasî faaliyetlerinin yoğun olduğu bir dönemdir. Bu dönem faaliyetleri, Mondros Mütarekesi'nin yaratmış olduğu şartlar altında incelenecek ve değerlendirmeler de yine bu şartlar göz önünde bulundurularak yapılacaktır. Abdülkadir Câmi Baykurt mütareke döneminde İzmir Müdafaa-i Hukuk-u Osmaniye Cemiyeti (İMHOÇ) ve Milli Ahrar Fırkası'nın çalışmalarına katılmış, Son Osmanlı Mebuslar Meclisi ve TBMM'de Aydın Sancağı mebusu olarak yer almıştır. TBMM'nin ilk hükümetinde Dâhiliye Vekilliği'ni üstlenmiş ve Roma'ya Ankara Hükümeti'nin temsilcisi olarak gönderilmiştir.

III. bölümde, II. Dünya Savaşı sonrası çok partili hayata geçiş sürecin yaşandığı Türkiye'de, Abdülkadir Câmi Baykurt'un inandığı fikir ve görüşler doğrultusunda giriştiği faaliyetler ve özellikle basın yoluyla siyasî arenada etkinlik sağlama çabaları anlatılmaktadır.

Dördüncü ve son bölüm’de ise Abdülkadir Câmi Baykurt’un düşünce yapısı ve eserleri hakkında bilgi verilecektir. Çalışmanın genel bir değerlendirmesi ise sonuç bölümünde ortaya konulacaktır.

Abdülkadir Câmi Baykurt’un faaliyetleri ve düşünce yapısını anlatan bu çalışma aynı zamanda yakın dönem siyasi tarihin de panoramasını sunmakta, II Abdülhamit devrinden II. Meşrutiyete, Milli Mücadele’den çok partili hayata geçiş dönemine dair bilgiler içermektedir.

Bu çalışmayı hazırlarken tanıştığım elindeki mevcut bilgi ve belgeleri benimle paylaşan Abdülkadir Câmi Baykurt’un torunu Arın Baykurt’a ve Robert Kolej’den öğrencisi Moris Gabbay Bey’e çok teşekkür ederim. Çalışmanın ortaya çıkmasında eksik ve yanlışlarımı sabır ve titizlikle düzelten, tavsiyeleri ile bana yol gösteren değerli hocam ve tez danışmanım Yrd. Doç. Dr. Fatih Mehmet Sancaktar’a, lisansüstü eğitime teşvik eden ve bilgileriyle bizleri aydınlatan kıymetli hocalarım Prof. Dr. Ali Arslan, Prof. Dr. Cezmi Eraslan’a ve Prof. Dr. Halil Bal’a şükranlarımı sunarım.

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iv
ABSTRACT.....	vi
ÖNSÖZ.....	viii
İÇİNDEKİLER.....	x
KISALTMALAR.....	xiii
GİRİŞ.....	1
I. BÖLÜM: ABDÜLKADİR CAMİ BAYKURT'UN HAYATI (1877-1949).....	8
A. Ailesi ve Eğitimi.....	8
B. Trablusgarb'daki Memuriyet Dönemi (1896-1908).....	9
1. Yarı Sürgün Bir Subay.....	9
2. II. Abdülhamit Dönemi Sürgünleri ve Cami Bey.....	11
3. Askerî Faaliyetleri ve Gat Kaymakamlığı.....	14
C. II. Meşrutiyet Dönemi'nde Cami Bey.....	19
1. Fizan'dan Mebus Seçilmesi ve Faaliyetleri.....	17
a.) Hizb-i Terakki Grubu ve Cami Bey.....	22
b.) Osmanlı Devleti'nin Canet'te Hâkimiyet Kurma Teşebbüsü ve Cami Bey'in görevlendirilmesi.....	23
c.) 1912 Seçimlerine Katılması ve Fizan Sancağı'ndan Tekrardan Mebus Seçilmesi.....	25
2. Millî Meşrutiyet Fırkası.....	27
3. Cami Bey'in II. Meşrutiyet Dönemindeki Diğer Faaliyetleri	32
D. Mondros Mütarekesi Döneminde Cami Bey.....	34
1. İstanbul Dönemi.....	34
2. Ankara Dönemi.....	36
E. 1923-1945 Yılları Arasında Câmî Bey.....	37
F. Çok Partili Dönemde Cami Bey'in Siyasete Dönüşü.....	38
G. Ölümü.....	39
II. BÖLÜM: MONDROS MÜTAREKESİ DÖNEMİ SİYASİ FAALİYETLERİ...41	

A. İstanbul Merkezli Siyasî Faaliyetleri.....	42
1. Dâhiliye Nezareti Müsteşarlığı.....	43
2. İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti ve Cami Bey'in Faaliyetleri.....	47
a.) Cemiyetin Kuruluşu ve İlk Çalışmaları.....	47
b.) Cami Bey'in Cemiyete Katılması.....	51
c.) Cemiyetin Büyük Kongresi.....	55
d.) İzmir'in İşgali ve Cemiyet Merkezi'nin İstanbul'a Nakli.....	61
3. Mütareke Döneminde Manda ve Himaye Meselesine Bir Örnek: “ <i>Milli Ahrar Fırkası ve Cami Bey</i> ”.....	71
a.) Manda ve Himaye Nedir?.....	71
b.) Milli Ahrar Fırkası'nın Kuruluşu, Teşkilatı, Beyannamesi ve Programı.....	73
c.) Milli Ahrar Fırkası ve Cami Bey Amerikan Mandasını mı İstiyor?.....	78
d.) Milli Ahrar Fırkası'nın Diğer Faaliyetleri ve Partinin Sonu.....	86
B. Ankara Merkezli Siyasî Faaliyetleri.....	90
1. Cami Bey Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nde.....	91
2. Cami Bey'in BMM'ye Katılması ve Dâhiliye Vekilliği.....	95
3. Roma'da TBMM Siyasî Temsilciliği.....	113
a.) Câmî Bey Londra Konferansı'nda.....	121
b.) Malta'dan Türk Esirlerinin Kurtarılmasında Câmî Bey'in Faaliyetleri.....	126
c.) Türk-İtalyan İlişkilerinin Gerginleşmesi ve Câmî Bey'in Çalışmaları.....	128
d.) Câmî Bey'in Temsilciliği Döneminde Milli Mücadeleye Yurtdışından Yapılan Yardımlar ve İtalya'dan Askeri Malzeme Temini.....	132

III. BÖLÜM: ABDÜLKADİR CAMİ BAYKURT'UN ÇOK PARTİLİ DÖNEMDE SİYASİ FAALİYETLERİ	141
A. Dönemin Görünümü ve Câmî Baykurt.....	141
B. Tan Gazetesi ve Görüşler Dergisi'ndeki Yazıları ve Yeni Dünya Gazetesi'ni Çıkarması.....	144
1. Cami Baykurt ve Basının Özgürlüğü Konusu.....	146
2. Cami Baykurt'un Yeni Dünya Gazetesi ve Görüşler Dergisindeki Yazıları	154
C. İnsan Hakları Cemiyeti'nin Kuruluşu, Faaliyetleri ve Câmî Baykurt ile Sertellerin TBMM İçerisindeki Muhalefeti Etkilemeye Çalışmaları.....	160
IV. BÖLÜM: ABDÜLKADİR CAMİ BAYKURT'UN DÜŞÜNCE YAPISI VE ESERLERİ.....	165
A. Milliyetçilikten Sosyalizme Uzanan Süreç (1912-1920).....	165
1. Cami Bey'de Milliyetçilik Fikri	165
2. Ara Dönem: Dönüşüm.....	168
B. Cami Baykurt'da Sosyalizmin Yorumlanması (1945-1949)	170
C. Cami Baykurt'un Eserleri	173
1. Trablusgarb'dan Sahra-yı Kebîre Doğru	173
2. Osmanlılığın Âtisi: Dostları ve Düşmanları	174
3. Osmanlının İç ve Dış Düşmanları: (Osmanlı ve Rusya).....	175
4. Osmanlı Ülkesinde Hıristiyan Türkler	176
5. Osmanlı Afrikası'nda Hayat: Çöl İnsanları, Sürgünler ve Jön Türkler.....	176
6. İsrail Oğulları Mukaddes Yazılarından "tehelim" Mezmurlar : Üzerine Bir Sınama	177
SONUÇ.....	178
KAYNAKÇA.....	182

KISALTMALAR

Arş.	Arşiv
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
a.g.t.	Adı geçen tez
ATASE Bşk.	Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı
BCA.	Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
BM	Birleşmiş Milletler
BMM	Büyük Millet Meclisi
BOA.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
Dft.	Defter
DH.MKT	Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi
DH.SYS	Dahiliye Nezareti, Siyasi
DUİT	Dosya Usulü İradeler Tasnifi
Haz.	Hazırlayan
İ.DH	İrade Dahiliye
İMHOCA	İzmir Müdafaa-i Hukuk-u Osmaniye Cemiyeti
İ.MMS	İrade Meclis-i Mahsus
İ.S.	İçtima Senesi
İT	İttihat ve Terakki
İ.TAL	İradeler Taltifat
İTC	İttihat ve Terakki Cemiyeti
İTF	İttihat ve Terakki Fırkası
MMZC	Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi
MSB	Milli Savunma Bakanlığı
MV.	Meclisi Vükela Mazbataları
Nr.	Numara
s.	Sayfa
S.	Sayı
TD	Tutanak Dergisi

TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi.
TBMM ZC	Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi
TBMM GCZ	Gizli Celse Zabıtları
TİTE	Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü
TTK	Türk Tarih Kurumu

GİRİŞ

Araştırmanın konusu, 1877-1949 yılları arasında yaşamış asker ve siyaset adamı Abdülkadir Câmi Baykurt'un biyografisidir. Bu nedenle çalışma II. Meşrutiyet, Milli Mücadele ve çok partili hayata geçiş dönemlerinde siyasî faaliyetleri ve muhalif kişiliği ile dikkat çeken Abdülkadir Câmi Baykurt'un tarihi yerini belirlemeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda Abdülkadir Câmi Baykurt'un mücadeleleri, başarıları ve yaşamının önemli evrelerinde etkisi olan faktörler incelenecek, bu aşamaların neden ve sonuçları ortaya konulacaktır.

Araştırma biyografik bir çalışma olduğu için zaman olarak Abdülkadir Câmi Baykurt'un yaşadığı 1877-1949 yıllarını kapsamaktadır. Bu zaman diliminde Abdülkadir Câmi Baykurt'un faaliyetleri ayrıntılı bir şekilde incelenecek ayrıca bu tarihler arasında meydana gelen önemli siyasî gelişmelerden de Abdülkadir Câmi Baykurt'u ilgilendirdiği derecede bahsedilecektir. Araştırmanın mekânsal çerçevesi ise Abdülkadir Câmi Baykurt'un faaliyetlerinin geçtiği yerlerdir

Araştırma, Osmanlı Devleti'nin son dönemi ile Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk devirlerini kapsaması nedeniyle bahsedilen dönemleri inceleyen telif eser, makale ve hatıralar ayrıntılı bir şekilde incelenmiş ve çalışma çoğunlukla bu eserlerden yararlanılarak oluşturulmuştur.

Bununla birlikte arşiv çalışması da yapılmış, Başbakanlık Osmanlı ve Cumhuriyet Arşivleri ile Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü (TİTE) Arşivi'nde Abdülkadir Câmi Baykurt hakkında bilgiler içeren belgelere rastlanılmıştır. Ayrıca Abdülkadir Câmi Baykurt'un Türk Tarih Kurumu'nda (TTK) bulunan Mondros Mütarekesi dönemine ait anıları da çalışmada kullanılmıştır.

Abdülkadir Câmi Baykurt'un Dahiliye Vekilliği yapması nedeniyle İçişleri Bakanlığı, Roma'da temsilcilik görevinde bulunması nedeniyle de Dışişleri Bakanlığı Arşivleri'nde araştırmalarda bulunmak istenmiş ve bu doğrultuda adı geçen bakanlıklarla iletişime geçilmiştir. Ancak her iki bakanlıktan da arşivlerinin araştırmaya kapalı olduğu cevabı alınmıştır.

Ayrıca Türkiye Cumhuriyeti'nin Roma'da bulunan Büyükelçiliği ile de iletişime geçilmiş ve arşivlerinde, Abdülkadir Câmi Baykurt'un temsilcilik dönemindeki faaliyetlerine ait belgelerin olduğu tarafımıza bildirilmiştir. Bununla birlikte söz konusu belgelerin sadece Roma'da Büyükelçilikte incelenebileceğinin söylenilmesi üzerine çalışmamızda bu arşivden istifade edilememiştir.

Abdülkadir Câmi Baykurt'un askerî faaliyetleri hakkında da Milli Savunma Bakanlığı (MSB) Arşivi ile ve Genelkurmay Başkanlığı ATASE Başkanlığı Arşivi'nden yararlanmak istenilmiştir. Jandarma sınıfına mensup olması nedeniyle Milli Savunma Bakanlığı Arşivi'nden Abdülkadir Câmi Baykurt'un askerî safahat dosyası temin edilmeye çalışılmıştır. MSB görevlileri ile yapılan telefon görüşmesinde, ellerinde Abdülkadir Câmi Baykurt'un safahat dosyasının mevcut olmadığı söylenilmiştir. Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi'nden ise Abdülkadir Câmi Baykurt'un Trablusgarb'taki askeri faaliyetleri ile I. Dünya Savaşı esnasında İzmir'de Askerî Sansür Müfettişliği hakkında bilgi edinmek istenilmiştir. Arşiv çalışması yapmak için gerekli başvuru yapılmış ancak çalışmamızın son safhalarına yaklaşıldığı zamanda araştırma izni çıkmıştır. Zaman ve imkân yetersizliği nedeniyle bu arşivden de yararlanılamamıştır.

Abdülkadir Câmi Baykurt, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra oluşturulan I., II.ve IV. Dönem Meclis-i Mebusanları (MM) ile I. dönem TBMM'nin çalışmalarına katılmıştır. Bu nedenle bu meclislerin zabıt cerideleri (ZC) ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Ayrıca Abdülkadir Câmi Baykurt'un TBMM'de bulunan Özlük Dosyası'na da ulaşılmıştır.

Dönemin süreli yayınlarında, gazete ve dergilerde, Abdülkadir Câmi Baykurt'un kendisinin yazdığı makalelere ulaşılmıştır. Ayrıca kendisi hakkında gazete ve dergilerde çıkan haberler de çalışmada yer almıştır.

Son olarak Abdülkadir Câmi Baykurt hakkında bilgiye ulaşabilmek için günümüzde hayatta olan aile bireylerinden Arın Baykurt ile (Abdülkadir Câmi Baykurt'un oğlu Ali Cevat Bey'in torunu) irtibat kurulmuştur. Kendisi, çalışmaya, büyükbabası hakkında verdiği şifahi bilgilerin yanı sıra elinde bulunan belgeleri paylaşarak da katkıda bulunmuştur. Ayrıca yine Abdülkadir Câmi Baykurt'u tanıyan, yaşamının bir döneminde onunla etkileşimi olan ve hala hayatta olan kişilerle iletişime geçilmeye çalışılmıştır. Ve bu doğrultuda yapılan araştırma sonucunda

Robert Kolej'den öğrencisi Moris Gabbay Bey'e ulaşılmış ve kendisi ile bir görüşme yapılmıştır.

Yukarıda araştırma sürecinde izlenen yöntemler açıklanmaya çalışılmıştır. Ulaşılabilen mevcut kaynakların değerlendirilmesi ise Abdülkadir Câmi Baykurt'un hayatı doğrultusunda kronolojik bir şekilde yapılmaya çalışılacaktır.

Abdülkadir Câmi Baykurt'un ailesi, eğitimi ve çocukluk yıllarına ait bilgiler oldukça kısıtlıdır. Bu dönemlere ait mevcut bilgiler ansiklopedik eserler, makaleler ve hatıralardan sağlanmıştır. Bu konuda detaylı bilginin olduğu bir eser *Arı İnan*'ın yayına hazırladığı Abdülkadir Câmi Baykurt'un *Son Osmanlı Afrika'sında Hayat: Çöl İnsanları, Sürgünler ve Jön Türkler* isimli kitabıdır. Bu eserde oğlu Sermet Baykurt, babası ve aile üyeleri hakkında ulaşılabilen en kapsamlı bilgiyi vermektedir.

Harbiye Mektebi'nden mezun olduktan sonra süvari teğmen olarak Trablusgarb Askerî Fırkası'na atanan (1896) Abdülkadir Câmi Baykurt 1908 yılına kadar Trablusgarb'da kalarak askerî ve idarî görevler üstlenmiş ve ayrıca İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) çalışmalarına da burada katılmıştır. Ancak kendisinin İTC içerisindeki çalışmaları hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Nitekim Abdülkadir Câmi Baykurt'un bu dönemdeki diğer faaliyetleri hakkında da bilgiler oldukça sınırlı olmakla birlikte *Son Osmanlı Afrika'sında Hayat: Çöl İnsanları, Sürgünler ve Jön Türkler* isimli hatırası siyasî ve kısmen de askerî faaliyetleri hakkında bilgiler içermektedir. Ayrıca *Abdurrahman Çaycı*'nın *Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)* isimli çalışması da Abdülkadir Câmi Baykurt'un askerî faaliyetleri hakkında yararlandığımız bir diğer kaynaktır. Eser Abdülkadir Câmi Baykurt'un 1906-1907 tarihleri arasında Canet'e yaptığı harekât hakkında ayrıntılı bilgi verdiği gibi, 1911 yılında Osmanlı Devleti'nin aynı bölgede kontrolü sağlamak için Abdülkadir Câmi Baykurt'u göndermesi ve kendisinin oradaki faaliyetleri hakkında da bilgiler içermektedir. Eserin Türk ve Fransız arşivlerinden yararlanılarak oluşturulması da bilgilerin güvenilirliği açısından önemlidir.

Abdülkadir Câmi Baykurt, 30 Mayıs 1907 tarihinde Trablusgarb Vilayeti'nin Fizan Sancağı'na bağlı Gat Kazası'na Kaymakam olarak atanmıştır. Abdülkadir Câmi Baykurt'un bu göreve atandığına dair İrade ve görevinde gösterdiği başarılarından dolayı kendisine verilen nişanlar Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden

tespit edilmiştir. Ancak arşiv belgelerinden Abdülkadir Câmi Baykurt'un kaymakamlık görevi ile ilgili ayrıntılı bilgiye ulaşılamamıştır.

II. Meşrutiyet'in ilanıyla oluşturulan I. ve II. Meclis-i Mebusanlarına Fizan milletvekili olarak katılan Abdülkadir Câmi Baykurt'un meclis içerisindeki faaliyetlerine *Zabıt Cerideleri*'nden ulaşılmıştır. Yapılan inceleme sonucunda Abdülkadir Câmi Baykurt'un Meclis içerisinde fazla bir etkinlik göstermediği görülmüştür.

II. Meşrutiyet döneminde Abdülkadir Câmi Bey siyasete atıldığı İttihat ve Terakki Fırkası'ndan (İTF) istifa etmiş, *Hizb-i Terakki Grubu*'nun içinde yer almış ve *Milli Meşrutiyet Fırkası*'nın çalışmalarına katılmıştır. Bu faaliyetleri hakkında mevcut bilgilerin çoğu *Tarık Zafer Tunaya*'nın *Türkiye'de Siyasal Partiler* isimli kitabından alınmıştır. Ancak bu eserde Abdülkadir Câmi Baykurt'un faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgiye ulaşılamamış söz konusu olaylar hakkında genel bilgi verilmiştir.

Abdülkadir Câmi Baykurt'un 1913-1914 yıllarında iş hayatına atıldığına dair bilgi Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde mevcut belgelerden elde edilmiştir. Ancak belgelerde çalışmaları hakkında doyurucu bilgiye ulaşılamamış sadece yapacağı iş ile ilgili gerekli iznin verildiği tespit edilmiştir. I. Dünya Savaşı esnasında orduya çağrılan Abdülkadir Câmi Baykurt İzmir'de Askerî Sansür Müfettişliği yapmıştır. Ancak bu görev sırasındaki faaliyetlerine ulaşılamamıştır.

Abdülkadir Câmi Baykurt, Mondros Mütarekesi'nden sonra İstanbul ve Ankara merkezli faaliyetlerde bulunmuştur. İstanbul merkezli faaliyetleri aktarılırken (1919), telif eser, gazete ve döneme ait hatıralardan yararlanılmakla birlikte, kendisinin bu döneme ait TTK Arşivi'nde bulunan anılarından da faydalanılmıştır. Bu anılar ile 1919 yılında Abdülkadir Câmi Baykurt'un faaliyetlerini anlatan diğer kaynaklar karşılaştırılmış, en doğru anlatım ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu anıların Mondros Mütarekesi dönemiyle ilgili çalışma yapan araştırmacılar için önemli bir kaynak olduğunu da belirtmeliyiz. Özellikle İzmir Müdafaa-i Hukuk-u (İMHO), *Milli Ahrar Fırkası* ve *Manda ve Himaye Meselesi* gibi konularda.

Abdülkadir Câmi Baykurt'un Ankara merkezli faaliyetleri olan Son Osmanlı Mebusan Meclisi ve TBMM içerisindeki çalışmaları ilgili başlıca kaynak *Zabıt Cerideleri* olmuştur. MMZC'nde Abdülkadir Câmi Baykurt'un fazla söz almadığı

görülürken TBMMZC'nde ise daha çok Dahiliye Vekilliği ile ilgili konularda konuştuğu görülmüştür. Abdülkadir Câmi Baykurt konuşmalarında akıcı bir üslupla meclise hitap etmiştir. Bununla birlikte Dahiliye Vekaleti'ne eleştirilerin yapıldığı kimi zamanlarda ise konuşmalarında sert ve uzlaşmaz bir hava hâkimdir.

Abdülkadir Câmi Baykurt'un Roma'da Ankara Hükümeti'nin temsilciliği (1920-1921) ilgili bilgilerin çoğuna *Mevlüt Çelebi'nin Milli Mücadele Döneminde Türk – İtalyan İlişkileri* adlı çalışması ile *Salahi R. Sonyel'in Mustafa Kemal (Atatürk) ve Kurtuluş Savaşı* eseri ile yine aynı yazarın *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri* adlı eserinden ulaşılmıştır. Özellikle Mevlüt Çelebi'nin çalışmasında, Roma'daki Türkiye Büyükelçiliği arşivinden yararlanması araştırmancının bu alandaki eksikliğini gidermiştir. Aynı eser Abdülkadir Câmi Baykurt'un orduya Avrupa'dan temin ettiği askerî malzeme hakkında da önemli bir kaynaktır. Salahi R. Sonyel'in eserlerinde ise Abdülkadir Câmi Baykurt'un temsilciliği esnasında hükümeti adına gerçekleştirdiği diplomatik ilişkiler hakkında ayrıntılı bilgi bulunmaktadır.

Abdülkadir Câmi Baykurt çok partili hayata geçiş dönemindeki faaliyetleri, *Tan* ve *Yeni Dünya* gazeteleri ile *Görüşler* dergisinde çıkan yazıları ile dönemi anlatan telif eserler ve hatıralar çerçevesinde aktarılmıştır. Ancak Abdülkadir Câmi Baykurt'un çıkardığı ve sadece toplam dört nüsha olan *Yeni Dünya* gazetesinin ikinci ve üçüncü sayılarına ulaşılamamıştır. Bununla birlikte yine bu dönemde oğlu Vedat Baykurt ile birlikte çıkardığı *La Turquie* gazetesinin sayılarına da ulaşılamamıştır.

Abdülkadir Câmi Baykurt'un torunu Arın Bey'den (Baykurt) aldığımız belgeleri çalışmamızda birkaç yerde kullandık. Çünkü bu evraklar Abdülkadir Câmi Baykurt'un eserlerinin taslakları, öğretmenlik yıllarına ait ders notları ve ilgilendiği konularla ilgili gazete ve dergilerden topladığı makalelerden oluşmakta, çalışma için önemli bilgiler sağlamamaktaydı.

Abdülkadir Câmi Baykurt kimdir? Türkiye'nin ilk İçişleri Bakanı ve sol görüşlü bir siyasetçi. Ancak yakın dönem siyasî tarihle ilgilenenler için, Abdülkadir Cami Baykurt ismi çok daha fazlasını çağrıştırır: II. Abdülhamit, II. Meşrutiyet, Mondros Mütarekesi dönemlerinde ve Türkiye'nin çok partili hayata geçiş sürecinde aktif bir siyasetçi ve bu dönemlerde mevcut iktidara karşı muhalif bir şahsiyet. Yine bu kişiler için Abdülkadir Câmi Baykurt, milliyetçilikten sosyalizme uzanan siyasî düşüncesiyle tezatları barındıran siyasî bir portredir.

Böylesine ilginç ve maceralı bir yaşam süren Abdülkadir Câmi Baykurt'un hayatı şu ana kadar yüksek lisans, doktora tezi veya müstakil bir çalışma olarak incelenmemiştir. Bu çalışma bu boşluğu doldurma çabası içinde olmuştur. Diğer taraftan Abdülkadir Câmi Baykurt'un hayatı kısa biyografiler şeklinde ansiklopedi, kitap ve dergilerde yer almıştır. Bunlar arasında kapsamı en geniş olanı *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce* (2007) adlı çalışmanın sekizinci cildinde Meral Demirel'in *Cami Baykurt* isimli makalesidir. Ancak bu çalışmada dipnot gösterilmediği gibi kaynakçaya da yer verilmemiştir.

Bununla birlikte *Büyük Larousse Ansiklopedisi* (1986) ve *Görsel Büyük Genel Kültür Ansiklopedisi* (1984) gibi ansiklopedik eserlerin yanı sıra, Fahri Çoker'in yayına hazırladığı *Türk Parlamento Tarihi* adlı kitabın Milli Mücadele dönemine ait olan kısmının üçüncü cildinde, Halide Edip Adıvar'ın *Türk'ün Ateşle İmtihanı* ve Abidin Nesimi'nin *Yılların İçinden* adlı hatıralarında da Abdülkadir Câmi Baykurt'un kısa biyografileri bulunmaktadır. Ayrıca Arı İnan'ın yayına hazırladığı ve Abdülkadir Câmi Baykurt'un Trablusgarb anılarının anlatıldığı kitapta, oğlu Sermet Baykurt babasının hayat hikâyesini anlatmıştır.

Bir makale ya da kısa açıklama (hatıralarda) çerçevesinde sınırlı kalan bu çalışmalar Abdülkadir Câmi Baykurt hakkında ayrıntılı bilgi vermemektedir. Bu nedenle çalışmamız yakın dönem tarihimizde önemli bir şahsiyeti olan Abdülkadir Câmi Baykurt hakkında en kapsamlı bilgiyi vermeyi amaçlamaktadır.

Abdülkadir Câmi Baykurt, II. Abdülhamit saltanatına karşı meşrutiyet rejimini talep eden İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin çalışmalarına katılmış ancak II. Meşrutiyet'in ilanından sonra cemiyet ile bağlarını koparmış ve muhalefet safında

yer almıştır. Araştırmada Abdülkadir Câmi Baykurt'un cemiyet içerisinde faaliyetleri hakkında sınırlı bilgiye ulaşılmış, cemiyet ile bağlarını koparma nedeni ise tam olarak öğrenilememiştir.

I. Dünya Savaşı'na İttifak Devletleri yanında giren Osmanlı Devleti istediği sonucu alamayarak ateşkes istemek zorunda kalmış, 30 Ekim 1918'te Mondros Mütarekesi imzalanmıştı. Mütareke şartlarının yarattığı durum karşısında aydınlar bir takım kurtuluş çareleri önermişti. Bu dönemde yoğun siyasî faaliyetler içerisinde bulunan Abdülkadir Câmi Baykurt, memleketin kurtuluşunun nasıl gerçekleştirileceği konusunda aklı karışık bir şahsiyettir. Önce manda ve himaye yanlısı bir tutum sergilemiş sonrasında Milli Mücadele safına geçmiştir. Ulaşılabilen kaynaklar çerçevesinde Abdülkadir Câmi Baykurt'un her iki tutum doğrultusunda faaliyetleri incelenmiş, özellikle manda ve himaye isteğinin altında yatan sebepler irdelenmiştir.

Mütareke döneminde Abdülkadir Câmi Baykurt'un düşünce yapısında önemli değişiklikler meydana gelmiş, bu dönemde sosyalizmle tanışmıştır. Ancak bu dönemde bu fikir çerçevesinde faaliyetlerine ulaşamamıştır. Abdülkadir Câmi Baykurt'un sosyalizm bağlamında faaliyetleri II. Dünya Savaşı'ndan sonraya rastlamaktadır.

I. BÖLÜM

ABDÜLKADİR CÂMÎ BAYKURT'UN HAYATI (1877-1949)

A. Ailesi ve Eğitimi

Abdülkadir Câmî Baykurt¹, 1877 yılında² İstanbul'un Süleymaniye semtinde doğmuştur. Babası, Süvari Birinci Ferik (Korgeneral) Çankırlı Mehmet Münir Paşa, annesi Ayşe Hanım'dır³. Câmî Bey'in ailesi hakkında ulaşılan bilgiler sınırlı olmakla birlikte Abdülfettâh adında, 1879 doğumlu bir erkek kardeşi vardır⁴.

Asıl adı Abdülkadir olan Câmî Bey'e *Câmi* ismini, Trablusgarb'da görevli iken, bilgisi ve görgüsü açısından ünlü mutasavvıf Molla Câmî'ye⁵ benzettiği için Komutanı Müşir Recep Paşa⁶ vermiştir. Sonrasında hep bu isimle çağrılmış/anılmış, kendisi de bu ismi kullanmıştır⁷.

¹ Baykurt soy ismini kullanana kadar Câmî Bey şeklinde yazılacaktır.

² Câmî Bey'in doğum tarihi ile kaynaklarda üç farklı yıl (1869, 1877 ve 1878) belirtilmektedir. Meral Demirel'in belirttiği 1869 ve Câmî Bey'in oğlu Sermet Baykurt'un söylediği 1878 tarihleri hakkında kesin bilgiler mevcut değildir. Bkz: Câmî Baykurt, **Son Osmanlı Afrika'sında Hayat: Çöl İnsanları, Sürgünler ve Jön Türkler**, Yay. Haz. Arı İnan, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009, s.xi. Bu Eser C. Baykurt (1) diye geçecektir. Meral Demirel, "*Cami Baykurt*", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce**, Cilt 8, İstanbul, İletişim Yayınları, 2007, s. 184. 1877 tarihi ise Cami Bey'in başta TBMM'deki Özlük Dosyası olmak üzere Emekli Sandığı Arşiv kayıtları ile birkaç kaynakta daha geçmektedir. Arşiv kayıtlarına dayanan bu tarih doğru kabul edilmelidir. Bkz: **TBMM Özlük Dosyası**; Fahri Çoker, **Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve T.B.M.M. I.Dönem 1919-1923**, Cilt III, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s.127; "*Cami Baykurt*", **Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi**, C. III, Gelişim Yayınları, 1986, s. 1418; "*Baykut Cami*", **Görsel Büyük Genel Kültür Ansiklopedisi**, C. III, Görsel Yayınları, 1984, s. 1351. Câmî Bey'in adı ve soyadı konusunda da yazım farklılıkları olduğu görülmektedir. Câmî Bey'in oğlu Sermet Baykurt, babasının adının nüfus cüzdanında "*Abdülkaadir*" olarak yazıldığını belirtmiştir. TBMM Özlük Dosyası'nda ve diğer eserlerde "*Abdülkadir*" olarak geçmekte, nüfus bilgilerine ulaşamadığı için bu ikinci yazım doğru kabul edilmelidir. Yukarıdaki ansiklopedilerde ise Cami Bey'in soyadı "*Baykut*" olarak yazıldığı görülmektedir. Ancak bu yazımda hatalıdır.

³ **TBMM Özlük Dosyası**; **SGK, Emekli Sandığı kayıtları**; C. Baykurt (1), **a.g.e.**, s. xi; F. Çoker, **Milli Mücadele...**, C. III, s. s.127. Abidin Nesimi Cami Bey'in Irak Süleymaniye'sinde doğduğunu söylemektedir. Abidin Nesimi, **Yılların İçinden**, Gözlem Yayınları, İstanbul 1977, s. 223. Ancak bu bilgi doğru değildir. Çünkü Cami Bey'in özlük dosyasında doğum yeri *İstanbul* olarak geçmektedir.

⁴ *Abdülfezzâh Baykurt* hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Mücellidoğlu Ali Çankaya, **Yeni Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler**, C. III, Mars Matbaası, Ankara 1968-1969, s. 894.

⁵ Molla Câmî hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Ömer Okumuş, "*CÂMÎ Abdurrahman*", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C. VII, İstanbul 1993, s. 94-99.

⁶ Müşir Recep Paşa (1842-1908), Trablusgarb'da fırka komutanlığı (1898-1908) ve vali vekilliği yapmıştır(1904-1908). İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin çalışmalarına da katılan Recep Paşa, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra 15 Ağustos 1908'de Harbiye Nazırı olmuş ancak bir gün sonra geçirdiği

Câmi Bey'in çocukluk dönemine ait bilgiler de oldukça kısıtlıdır. On bir yaşında babasını kaybeden Cami Bey, ilk eğitiminin ardından önce Soğukçeşme Askerî Rüştiyesi'ne ve Kuleli Askerî İdadi'sine gönderilmiş, sonrasında ise Harbiye Mektebi'nin süvari sınıfına kayıt ettirilmiştir. Câmi Bey, Harbiye'yi 1896 yılında *Mülazım-ı Sani* (teğmen)⁸ olarak bitirmiş ve Trablusgarb'da görevlendirilmiştir⁹.

Câmi Bey'in eşi ve çocukları hakkında bilgiler de oldukça sınırlıdır. İki kere evlenen Câmi Bey'in bu evliliklerinden toplam 4 erkek çocuğu olmuş, bu evlilikleri hangi tarihlerde yaptığına dair bir bilgiye ulaşılmamıştır. Çocukları, ilk eşi Namise Hanım'dan Sermet Baykurt (1902-1979), ikinci eşi Fatma Zekiye Hanım'dan Ali Cevat (1910-1986), Mehmet Vedat (1912-1991) ve Hüseyin Suat (1919-2005) Baykurt Beyler'dir¹⁰.

B. Trablusgarb'daki Memuriyet Dönemi (1896-1908)

1. Yarı Sürgün Bir Subay

Görev yerine gitmek için uzun bir deniz yolculuğundan sonra 28 Nisan 1896 günü Trablus'a gelen Câmi Bey ile arkadaşları süvari ve topçu kışlalarının bulunduğu binaya yerleşmiştir. Trablusgarb'ı Sultan Hamid devrinin en meşhur sürgün yeri olarak belirten Câmi Bey, kendilerinin de oraya yarı sürgün olarak gönderildiğini ifade etmiştir. Mektebin son sınıfındayken II. Abdühamid'in hafiyelerince, padişahlarına sadakati şüpheli bir sınıf olarak İttihatçı harekete karışmaktan dolayı saraya jurnal edildiğini, hatta o sene

kalp krizi sonucu ölmüştür. Bkz. Abdünnasır Yiner, "Müşir Receb Paşa (1842-1908)", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 34, İstanbul 2007, s. 508.

⁷ C. Baykurt (1), **a.g.e.**, s. xi; M. Demirel, **a.g.m.**, s. 184.

⁸ Mülâzım-ı Sani: Askerlik teşkilatında zabitliğin ilk derecesi yerinde kullanılan bir tabirdir. Terfi edilince Mülâzım-i Evvel (Yüzbaşı) olunurdu. Bkz: Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C. II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971, s.612.

⁹ C. Baykurt (1), **a.g.e.**, s. xi; M. Demirel, **a.g.m.**, s. 184; F. Çoker, **Milli Mücadele...**, C. III, s. 127. Meral Demirel ve Fahri Çoker, Câmi Bey'in Harbiye'den 1897 yılında mezun olduğunu belirtmektedir. Ancak bu bilgi yanlıştır. Câmi Bey, anılarında "*Denizde geçen 16 günün son sabahı on arkadaş, üç ay evvel Harbiye Mektebi'nden çıkmış genç subaylar olarak Kayseri vapurunun güvertesinde toplanmıştık. 28 Nisan 1896 ... O sabah Trablus Limanı'na girecektik....*" şeklindeki ifadesi Câmi Bey'in 1896 yılında Harbiye Mektebi'nden çıkmış olduğunu göstermektedir. Bkz: C. Baykurt (1), **a.g.e.**, s. 4.

¹⁰ C. Baykurt (1), **a.g.e.**, s. ix

mektepten çıkanların hiçbirinin İstanbul'da kalamayarak taşra ordularına dağıtıldığını belirtmiştir¹¹.

Câmi Bey, bir hafta geçmeden Trablusgarb Vilayeti'nin merkez sancağı olan Trablus'un¹² her yerini öğrenmiştir. Şehrin en hareketli yeri olan *Sûka'l Turk*'de, yani Türk çarşısında, Arap, Rum ve Ermenilerin açmış olduğu dükkânların tuhaf bir kargaşalık arz ettiğini söylemiş; Trablus'un dar ve dolambaçlı yollarının kesiştiği, konsolosluklar ile Avrupalıların ev ve mağazalarının bulunduğu *Dört Yol Meydanı*'nı ise şehrin en iyi yeri olarak nitelemiştir. Ayrıca Trablus'un, her soydan insanların karıştığı bir şehir olduğunu belirten Câmi Bey, bunun nedeni olarak da Akdeniz yollarıyla Orta Afrika'ya giden kervan izlerinin kesişme noktası olan Trablus Limanı'nı göstermiştir¹³. Câmi Bey anılarında, şehir hakkında ayrıntılı bilgiler vererek adeta şehrin küçük bir maketini çizmiş, okuyucunun gözünde onu canlandırmıştır.

Trablus'un vahşi ve sevimli güzellikleri şehri, kendisine sevdirmiş ve Câmi Bey kısa zaman içerisinde yerli ahaliyi de tanımaya başlamıştır. Ayrıca Trablus'ta, Osmanlı Devleti'nin başka hiçbir yerinde bulunmayan göreceli bir hürriyetin olduğunu ifade eden Câmi Bey, bunu, şehrin yakınında bulunan Tunus aracılığıyla Avrupa postasını almaları ve böylelikle diğer memleketlerin fikir hareketlerini yakından takip edebilmeleri olarak açıklamış, "Yemen, Suriye, hatta İç Anadolu'ya gönderilmiş olan siyasî sürgünler bile bize kıyas olununca, koyu karanlık içinde yaşayan insanlardı" demiştir¹⁴.

Görüldüğü üzere Câmi Bey, Osmanlı Devleti'nin merkeze en uzak vilayetlerinden biri olan Trablusgarb'da görevlendirilmesinden pek de şikâyetçi değildir. Ya da anılarında bu durumu yansıtmamıştır. Câmi Bey'in Trablus'ta ilk faaliyetleri hakkında bilgiler oldukça sınırlı olmakla birlikte diğer Osmanlı sürgünleri

¹¹ C. Baykurt (1), **a.g.e.**, s. 4-6.

¹² Trablusgarb Vilayeti dört sancaktan (Trablus Merkez Sancağı, Fizan Sancağı, Homs Sancağı ve Cebel Sancağı) oluşmuştur. Önceleri vilayete bağlı Bingazi ise 1877 yılında müstakil bir sancak haline getirilip İstanbul'a bağlanmıştır. Trablusgarb Vilayeti ve Bingazi Müstakil Sancağı'nın oluşturduğu bu toprak parçasının genel adı Libya'dır. Celâl Tevfik Karasapan, **Libya: Trablusgarb, Bingazi ve Fizan**, Resimli Posta Matbaası, Ankara 1960, s. 147, 162.

¹³ C. Baykurt (1), **a.g.e.**, s. 6-8.

¹⁴ C. Baykurt (1), **a.g.e.**, s. 9-11.

hakkında verdiği bilgiler ise dikkat çekicidir. Aynı zamanda kendisi hakkında mevcut bilgiler de yine bu sayede öğrenilmektedir.

2. II. Abdülhamit Dönemi Sürgünleri ve Câmi Bey

II. Abdülhamit'i Bizanslı İmparatorlar gibi "otokrator" (yönetimi tekelinde bulduran kişi) olarak değerlendiren Câmi Bey, onun şüphe ve öfkesini çeken kişileri memleketin uzak vilayetlerine göndererek cezalandırdığını, dönemindeki kinayeli ifadeyle "ikamete memur" ettiğini belirtir¹⁵.

Abdülhamit dönemi sürgünleri arasında, 13 yıldır Trablusgarb'da yarı sürgün bir şekilde Valilik görevinde bulunan Ahmet Rasim Paşa'nın en önemlisi olduğunu ifade eden Câmi Bey'e göre, onun valiliği altındaki Trablusgarb o zamanki Osmanlı ülkesi içersinde en serbest yaşanan bir yerd. Ayrıca Ahmet Rasim Paşa'nın bu görevde bulunmasını sürgünler için hakiki bir "nimet" olduğunu da eklemiştir¹⁶.

Sürgünler arasında bulunan Abdullah Cevdet en dikkat çekenidir. Hapis cezasının ardından askerî hastanede çalışmaya başlayan Abdullah Cevdet'in evinde, akşamları toplandıklarını ve sohbet ettiklerini söyleyen Câmi Bey, *bir avuç genç doktor ve subay, yakın bir gelecekte insanlığa layık bir cemiyet kurmak hayaliyle yaşadıklarını* belirtmiştir. Dağıstanlı Kolağası Hasan Bey, Trablusgarb İstinaf Mahkemesi Reisi Hacı Mustafa Raşid Bey de Câmi Bey'in iletişimde bulunduğu diğer sürgünlerdir¹⁷.

Câmi Bey göreve başladıktan sonra kabileler halinde Trablusgarb'a başka sürgünler de gönderilmiştir. İlk olarak *Canık Vapur* ile getirilen sürgünler arasında, Hacı Ahmet Efendi, Kocamustafapaşa Bedevi Tekkesi Şeyhi Nailî Efendi, İmrahor Tekkesi Şeyhi Necmeddin Efendi ve Dağıstanlı Şeyh Hüsamaettin Efendi gibi isimler yer almıştır. 5 Aralık 1896 tarihinde İstanbul'dan ayrılan ve birbirleriyle

¹⁵ C. Baykurt (1), **a.g.e.**, s. 12.

¹⁶ C. Baykurt (1), **a.g.e.**, s. 15.

¹⁷ C. Baykurt (1), **a.g.e.**, s. 17-21. Câmi Bey, Abdullah Cevdet'in Trablus günleri hakkında ilginç bilgiler vermektedir. Tıbbiye Mektebi'nin ilk sınıflarında dindar bir Müslüman olan Abdullah Cevdet'in, Alman natüralizm akımından etkilendiğini ve dini dogmaların amansız bir düşmanı olduğunu söyleyen Câmi Bey, A. Cevdet'in çevresine de Darwinizm'i telkin etmeye çalıştığını da belirtmiştir. Bkz: **A.g.e.**, s. 19-20.

alakası olmayan, sürülmeleri farklı nedenlere bağı olan bu isimlerin tek ortak noktası, II. Abdülhamid'in şüphesini çekmeleridir¹⁸.

Bu sürgün kafilesinin gelmesinden sonra da yeni Vali Trablus'a gelerek göreve başlamıştır. Yaşı bir hayli ilerlemiş ve sağlığı da günden güne bozulmuş olan sürgün Vali Ahmet Rasim Paşa'nın yerine ilk önce İsmail Kemal Bey atanmıştır. Ancak onun Trablus'a gelmeden Avrupa'ya firar etmesi üzerine 1896'nın sonunda Namık Bey Vilayete gönderilmiştir. Câmi Bey, Namık Bey'in sürgün olarak gönderilmediğini, devlet memurluğunda en yüksek faziletin Padişaha şartsız kulluk olduğuna inanan ve siyasî geçmişi olmayan bu kişinin "Yıldız Sarayı yetiştirmelerinden" olduğunu belirtmiştir. İtalya'nın Trablusgarb'a saldırmak için fırsat kolladığı bir dönemde yetersiz birinin gönderilmesini de "laubali" bir karar olarak yorumlamıştır¹⁹.

Câmi Bey, yeni vali göreve başladıktan bir müddet sonra (Ocak 1897) Bingazi Sancağı'nın Barka adı verilen dağlık bir bölgesinde görevlendirilmiştir²⁰. Sonrasında tekrar Trablus'a çağırılmış ve buradaki Askeri Rüştiye Mektebi'nde öğretmen olarak görevlendirilmiştir (18 Kasım 1897)²¹.

Câmi Bey'in bu göreve başlamasından kısa bir süre önce (15 Eylül 1897) *Şeref Vapuru* ile kalabalık bir sürgün kafilesi daha Trablus'a getirilmiştir. İttihat ve Terakki'nin İstanbul'daki kadrosuna büyük bir darbe indirmek isteyen II. Abdülhamit, cemiyetle ilgisi olduğu söylenen yüzlerce kişiyi tutuklatmıştır. Yapılan yargılamalar sonucunda bazılarının sürgün gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Getirildikleri vapurun adından dolayı *Şeref Kurbanları* olarak isimlendirilen memur,

¹⁸ C. Baykurt (1), **a.g.e.**, s. 23-29.

¹⁹ C. Baykurt (1), **a.g.e.**, s. 37-38.

²⁰ Anılarında göreviyle ilgili bilgi vermeyen Cami Bey'in, bu yer hakkındaki düşünceleri ise oldukça dikkat çekicidir: "*Bir asırdır can çekişmekte olan köhne imparatorluğun perişan hali, ülkenin bu unutulmuş köşelerinde daha iyi fark olunuyordu. Görülüyordu ki, yürekte uzakta olan azasını ölüm soğuğu kaplamıştı. Zamanına göre azametli bir cihan imparatorluğu kuran Osmanlı Türklerinin devlet düzeni ve güttükleri siyasi prensipler, adalet ve ahlak kıymetleri unutulduktan sonra, her tarafta yavaş yavaş kendini gösteren çöküş ve yok oluş, buralarda daha açık belirmektedir. Bingazi gibi büyük merkezlerde bile sultanı temsil eden devletliler, saadetliler eski kale harabeleri içine sığınmışlardı*". Bkz. C. Baykurt (1), **a.g.e.**, s. 39-40.

²¹ C. Baykurt (1), **a.g.e.**, s. 39-43.

asker ve öğrenci olmak üzere toplam 77 kişi olan bu sürgünlerden 69'unun Fizan'a gönderilmesine karar verilmiştir²². Ancak Vali Namık Bey Yıldız Sarayı'na, Fizan'ın uzak bir yer olduğunu ve çöldeki deveci Arapların mevsim uygun olmadığından Trablus'a gelemeyeceklerini anlatması üzerine, bu sürgünlerin Trablus'ta tutuklu kalmasına karar verilmiştir²³.

Sürgünler, İspanyollardan kalma bir kalenin top ambarı olan büyükçe bir koğuşa kapatılmıştır²⁴. Bir müddet burada tutuklu kalan sürgün kafilesine, 21 Haziran 1898'de Vali Namık Bey tarafından, tutukluluk hallerinin sona erdiğine, eski görev ve rütbelерinin iade edildiğine dair Padişah iradesini içeren telgraf okunmuştur. Ancak telgrafın devamında şimdilik Trablus'ta kalmaları, askerlerin askerlikle, idarecilerin idare ile ilgili işlerle görevlendirilmeleri de emredilmiştir²⁵. Böylelikle bu kişiler de Câmi Bey gibi yarı sürgün bir konuma gelmişlerdir.

Mensup olduğu askerî ve mülki idarelere müracaat ederek buralarda göreve başlayan bu sürgünlerden bazıları firar ederek şehirden kaçmışlardır. Bu durum Vali Namık Bey'i, kalan diğer sürgünlere karşı daha sert tedbir almaya sevk etmiş, sürgünlerin deniz ve kara gezintilerini yasaklarken, peşlerine daha çok hafiyе takmıştır. Ancak bu tedbirler Trablusgarb Askerî Fırka Kumandanı olarak kısa bir süre önce Trablus'a gelerek (22 Eylül 1898) göreve başlayan Müşir Recep Paşa'nın müdahalesi sonucu uygulanamamıştır²⁶.

²² Mehmet Altun, "Jön Türklerin Korkulu Sürgün Yeri; Fizan Denen Şu Yer!", **Toplumsal Tarih**, Sayı: 125, Mayıs 2004, s. 28; Ali Fahri Ağababa, **Şeref Kurbanları: II. Abdülhamit Döneminde Bir Sürgün Hikâyesi**, Haz: Ali Buğra, Mehmet Kuzu, Çatı Yayıncılık, İstanbul 2007; s. 23-25; Alpay Kabacalı, **Türkiye'de Gençlik Hareketleri**, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1992, s. 28-29; C. Baykurt (1), **a.g.e.**, s. 43-44. Câmi Bey, İstanbul'da alınan bu kararı eleştirmiş, 45 günlük çöl yolculuğunu İstanbul'dan Edirne'ye trenle gitmek gibi bir iş olarak gören Padişah ve onun paşalarının, o mevsimde Fizan'a yüzlerce kişilik bir kervan çıkarmanın Trablus valisinin kudretinin üstünde bir iş olduğunu bilemeyecek kadar ülkenin durumundan haberdar olmadıklarını söylemiştir. Bkz: **Aynı eser**, s. 45.

²³ C. Baykurt (1), **a.g.e.**, s. 46; M. Altun, **a.g.m.**, s. 28-29.

²⁴ C. Baykurt (1), **a.g.e.**, s. 45.

²⁵ A. F. Ağababa, **a.g.e.**, s. 114-117.

²⁶ Feridun Kandemir, **Zindan Hatırları 1848-108**, C. I, Sinan Matbaası ve Neşriyat Evi, İstanbul 1932, s. 221-223; A. F. Ağababa, **a.g.e.**, s. 119-127. Câmi Bey de, Vali Namık Bey'in vezir olmak sevdasıyla bir sürü sahte ihbarlar da yaptığını belirtmiş, böylelikle Vilayette asayiş sağlıyormuş gibi görünerek Abdülhamid tarafından ödüllendirilmeyi beklediğini söylemiştir. Bu ihbar ve cezalandırmalara örnek olarak da, kendisi hakkında tertip ettiği bir ihbar üzerine Abdülhamit'in emriyle kışlada bir süre tutuklu kalmasını göstermiştir. Câmi Bey bu olayın hangi tarihte olduğuna dair bir bilgi vermemiş, Recep Paşa'nın Trablusgarb'a gelmesinden önce anlattığı için bu zaman diliminde olabileceği akla gelmektedir. Bkz: C. Baykurt (1), **a.g.e.**, s. 145.

Recep Paşa'nın Trablusgarb'da komutan olarak görevlendirilmesi sürgünler kadar Câmi Bey açısından da önemlidir. Recep Paşa, Câmi Bey'i yaveri olarak görevlendirmiş, ayrıca yukarıda bahsedildiği üzere ona hayatı boyunca taşıyacağı *Câmi* ismini vermiştir²⁷.

Müşir Recep Paşa'nın bir diğer yaveri olan Şevket Bey ise Trablusgarb'da, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gizli yedi numaralı şubesini kurmuş ve Câmi Bey de bu oluşumun çalışmalarına katılmıştır²⁸. Trablusgarb'da kurulan Cemiyetin bu gizli şubesi, Câmi Bey'in de aktif rol oynadığı sürgünlerin kaçırılması eylemini gerçekleştirmiştir. Daha önceden, 22 Şubat 1899'da kaçmaya teşebbüs ederek başarılı olamayan ve hapisanede tutuklu bulunan Rıza Şakir Bey ile iki arkadaşının kaçırılması esnasında, Câmi Bey telgraf tellerini keserek Vilayet merkezinin etrafa haber vermesini engellemiştir²⁹.

Görüldüğü üzere Câmi Bey'in Trablusgarb'daki ilk faaliyetleri hakkında bilgiler oldukça sınırlıdır. Sürgün olarak orada bulunanlar, kendisi gibi yarı sürgün olarak gönderilenler hakkındaki mevcut bilgiler, kendisinin verdiği bilgiler ve birkaç kaynaktan anlatılanlar çerçevesindedir. Bu bilgiler askerî faaliyetlerinden daha çok siyasî çabalarla ilgili. Ancak, aşağıda değinileceği üzere Trablusgarb Vilayeti'nin batı ve güney sınırlarında Fransızların yaptığı sınır ihlallerine karşı alınan askerî tedbirlerde Câmi Bey önemli görevler üstlenmiştir.

3. Askerî Faaliyetleri ve Gat Kaymakamlığı

Trablusgarb'da Askerî Fırka Kumandanı olarak bulunan Müşir Recep Paşa, rahatsızlığı gittikçe artan ve artık vilayetin işleriyle ilgilenemeyecek duruma gelen

²⁷ C. Baykurt (1), **a.g.e.**, s. xi; M. Demirel, **a.g.m.**, s. 184.

²⁸ Ahmed Bedevi Kuran, **Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele**, Baha Matbaası, İstanbul 1956, s.298; Şükrü Hanioglu, **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)**, İletişim Yayınları İstanbul 1985, s. 292-293. Bu eser Ş. Hanioglu (1) diye geçecektir. Şükrü Hanioglu, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1981, s. 30. Bu eser Ş. Hanioglu (2) diye geçecektir. A. F. Ağaoğlu, **a.g.e.**, s. 132-133; Meral Demirel, **a.g.m.**, s. 184. Fahri Çoker, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gizli Trablusgarb şubesini Câmi Bey'in kurduğunu söylemektedir. Ancak diğer kaynaklar da böyle bir bilgi olmamakla birlikte, bu şubeyi Şevket Bey'in kurduğu yazılmıştır. Bkz: F. Çoker, **Milli Mücadele...**, C. III, s. 127.

²⁹ F. Kandemir, **a.g.e.**, 225-234; A. F. Ağababa, **a.g.e.**, s. 144-146, 209-210.

Vali Hafız Mehmet Paşa'nın yerine 24 Ekim 1904'te Vali Vekili olarak tayin edilmiştir³⁰. Böylelikle İttihat ve Terakki Cemiyeti vilayette oldukça güçlü bir duruma gelmiştir.

Recep Paşa ve çevresindekiler, Trablusgarb'a iktisadî olarak nüfuz etmek isteyen İtalyanlara olduğu kadar, vilayetin batı ve güneyinde sürekli sınır ihlallerinde bulunan Fransızlara karşı da sert bir tavır takınmıştır. Fransızların, Canet'e girerek oradaki Türk bayrağını indirmesi ve Bilma'yı geçici olarak işgal etmesine tepki gösterilmiştir. Fransa bu iki yerleşim yerinin 1899'da İngiltere ile imzaladıkları anlaşmayla kendisine bırakıldığını savunmaktadır. Ancak Canet ve Bilma'nın işgalinin hem toprak kaybına hem de Sudan ticaret yolunun Tunus ve Cezayir'e kaymasına yol açacağını düşünen Vilayet yönetimi, bu iki yerleşim yerlerinin bağlı bulunduğu Gat ve Gadames kazalarına birer müfreze gönderme kararı almıştır. Bu doğrultuda Süvari Kolağası³¹ Câmi Bey, Canet'e gönderilerek, buradaki eski idarenin ihyasını ve "sancak-ı şerifin muhafazasını" sağlamakla görevlendirilmiştir³².

Trablusgarb Vilayeti yöneticileri, askerî hazırlıkları o kadar aleni bir şekilde yapmıştır ki Fransa'nın Trablusgarb'da bulunan Başkonsolosu durumdan haberdar olmuş ve hükümetini bilgilendirmiştir. Fransa, 27 Mayıs 1906'da Bâbîâli'den bu teşebbüs hakkında bilgi istemiş, Hariciye Nazırı Tevfik Paşa da, bu hususta bilgisinin olmadığını söylemiştir. Bunun üzerine Bâbîâli, Trablusgarb Vilayeti'ne gelişmelerin mahiyetini sormuştur. Vilayetin cevabı, Câmi Bey'in Murzuk taburu için 29 gönüllü asker götürdüğü, eski bir Osmanlı yerleşim yeri ve Gat'a³³ bağlı olan Canet'i yeniden ihya edileceği ve sancak-ı şerifin muhafazası için de 30 asker yerleştireceği cevabını vermiştir. Ayrıca, bu birliklerin Gat ile Canet arasındaki ticaret yolunun güvenliğini temin etmeye çalışacağı da belirtilmiştir (13 Temmuz 1906)³⁴. Aslında Vilayetin bu

³⁰ Abdulnasır Yiner, **Müşir Recep Paşa'nın Askeri ve Siyasi Hayatı (1842-1908)**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2006, s. 185.

³¹ Kolağası: Yüzbaşılıkla binbaşılık arasındaki rütbenin adıdır. Bkz: M. Z. Pakalın, **a.g.e.**, C. II, s. 288. Görüldüğü üzere göreve 1896 yılında Mülazım-ı Sani (Teğmen) olarak başlayan Câmi Bey'in rütbesi on sene içerisinde Kolağalığa yükselmiştir.

³² Abdurrahman Çaycı, **Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)**, TTK Basımevi, Ankara 1995, s. 137-138.

³³ Gat, Trablusgarb Vilayeti'nin Fizan Sancağı'nın bir kazasıdır. Bkz: Ahmet Kavas, "Büyük Sahra'da Gat Kazasının Kurulması ve Osmanlı-Tevarik Münasebetleri", **İslâm Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 3, 1999, s. 186; C. T. Karasapan, **a.g.e.**, s. 162.

³⁴ A. Çaycı, **a.g.e.**, s. 139.

cevabından önce Câmi Bey ve beraberindeki askerî kuvvet 6 Temmuz 1906'da yola çıkmıştı³⁵.

Vilayetten aldığı bilgiler ışığında Fransa Büyükelçiliği'ni bilgilendiren Osmanlı Hükümeti'ne, Büyükelçilik, 16 ve 23 Temmuz 1906'da verdiği notalar ile Bilma, Kaver ve Canet'e asker sevkinin Fransa'yı karşı tedbirler almaya zorlayacağı cevabını vermiştir. Fransa Büyükelçiliği'nin verdiği notalarda, Fransızların Canet'te yaptığı incelemeler sonucunda bölgede hiçbir Osmanlı askerine ve memuruna rastlanılmadığı ve halkının Osmanlı Devleti'ne vergi vermediği belirtilmiştir. Ayrıca Canet'in Fransa'ya ait olduğundan şüphe edilemeyeceği de ifade edilmiştir³⁶.

Bunun üzerine Heyet-i Vükela 29 Temmuz 1906 tarihinde meseleyi görüşmek için toplanmıştır. Diğer taraftan Fransa'da temaslarda bulunan Osmanlı Devleti'nin Paris büyükelçisi Münir Bey, Babıali'nin Canet'e yapacağı askerî bir harekâtın Osmanlı ile Fransa arasındaki dostane ilişkileri bozacağını ve Fransa'nın fiili bir harekâta girmesine neden olacağını iletmiştir. Ayrıca bölgede, Osmanlı Devleti ile Fransa arasında bir sınır tespiti yapılmasına Fransızların razı olduğunu da eklemiştir. Osmanlı Hükümeti, Paris'teki elçisinin uyarıları üzerine, Canet'e askerî birlik gönderilmemesi yönünde aldığı kararı, İstanbul'daki Fransız Büyükelçiliği'ne 25 Ağustos 1906'da iletmiştir³⁷.

Ardından Osmanlı Hükümeti ile Fransız elçiliği arasında yapılan görüşmelerde, yapılacak sınır tespitine kadar mevcut durumun korunması, yani Canet'in taraflarca işgal edilmemesi kararlaştırılmıştır. Ancak Eylül 1906'da Canet'in Fransızlarca işgal edileceğine dair Trablusgarb Vilayeti'nden uyarı gelmesi üzerine, Osmanlı Hükümeti, Libya hinterlandı üzerinde iki devlet arasında sınır tespitinin yapılmasını teklif etmiştir. Fakat Fransızlar, bu iş için uygun zamanın gelmediği ve Canet bölgesinde statükonun korunacağı yönünde cevap vermiştir. Aslında bunun nedeni Fransız birliklerinin devamlı ilerlemesi ve sınırın Fransa lehine değişmesidir³⁸.

³⁵ C. Baykurt (1), **a.g.e.**, s. 48. Câmi Bey, kafiiledaki askerlerinin çoğunu Türk olduğunu, bunların dışında Suriyeli ve Filistinli dört asker ile yerli halktan bir asker bulunduğunu belirtmiştir. Bkz: C. Baykurt (1), **a.g.e.**, s. 54.

³⁶ A. Çaycı, **a.g.e.**, s. 139.

³⁷ A. Çaycı, **a.g.e.**, s. 140-142. Canet'e gitmek için yola çıkan Câmi Bey de, 22 Ağustos 1906'da Fizan Sancağının merkezi Murzuk'a gelmiş ve taraflar arasında kabul edilen kararlardan haberdar olmuştur. Bkz: C. Baykurt (1), **a.g.e.**, s. 125-126.

³⁸ A. Çaycı, **a.g.e.**, s. 142-143.

Fransızların bu aldatıcı yaklaşımı üzerine 4 Aralık 1906'da Gat'a gelen Câmi Bey³⁹, Canet'e hareket etmiş ve 1906/1907 kışını Canet'te geçirmiştir. Ancak yanına askeri birlikler almamış, sadece Osmanlı bayrağı götürerek statükoyu bozan taraf olmamaya dikkat etmiştir. Halk üzerinde nüfuz elde etmek isteyen Câmi Bey, Tuareglere, "Padişah bütün Müslümanların halifesi olduğuna göre, her hakiki Müslüman onun tebaasıdır" şeklinde bir konuşma yapmış, diğer yerli halkları da Osmanlı tarafına celp etmeye çalışmış, hatta bazen tehdit metodunu bile kullanmıştır. Bu faaliyetlerden kuşkulanan Fransızlar, Nisan 1907'de Canet'e yakın bir mevkie asker toplamışlardır. Vilayete durumu bildiren Câmi Bey, Fransızların tavrının statükoyu bozmak anlamına geldiğini belirtmiştir. Bunun üzerine Osmanlı Hükümetinin Paris nezdinde yaptığı siyâsî girişimler sonucunda Fransız yöneticiler, bölgedeki askerlerine Canet'e yaklaşmama emrini vermiştir⁴⁰.

Canet bölgesinde Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetinin tekrardan sağlanmasına çalışan ve bunda başarı da sağlayan Câmi Bey, 30 Mayıs 1907'de Gat Kazası Kaymakamlığı'na getirilmiştir⁴¹. Câmi Bey, Gat'ta ahalinin sahip olduğu hurma ağaçları ve nüfus miktarına göre vergi koymuş, kaza merkezi ve ona bağlı merkezlerde ahalinin toplam nüfusunu 1.300 olarak tespit etmiş ve bir de Hükümet konağı inşa ettirmiştir⁴². Câmi Bey'e bu faaliyetlerinden ve diğer yararlı hizmetlerinden dolayı önce 17 Kasım 1907'de dördüncü rütbeden Osmani Nişanı⁴³ ve ardından 25 Kasım 1907'de ise Üçüncü Rütbeden Mecidi Nişanı⁴⁴ verilmiştir⁴⁵.

³⁹C. Baykurt (1), **a.g.e.**, s. 186.

⁴⁰A. Çaycı, **a.g.e.**, s. 143-144.

⁴¹ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Dahiliye (İ.DH)**, Dosya No (D) 1455, Gömlek Sıra No (G) 1325. R. 17, Belge No (B): 2. (Dahiliye Nezareti'nin 30 Mayıs 1907 tarihli iradesi). Belgede, Gat Kazası Kaymakamı Hasan El Ensari Efendi'nin kaymakamlık için yetersiz olduğu belirtilerek Câmi Bey'in bu makama getirildiği ifade edilmiştir. Gat'a ilk geldiği zaman Câmi Bey de kaymakamın idaresini eleştirmekte, "Hasan Ensari evinden hiç çıkmıyor ve hemen hiçbir işe karışmıyordu; askerin kışla duvarları dışındaki işlere karıştığı yoktu. Şehir ve badiye kendi haline bırakılmıştı" demektedir. Bkz: C. Baykurt (1), **a.g.e.**, s. 202. Câmi Bey'in Sahra'ya yaptığı seferleri anlatan bu eser ile sadece birinci seferini anlatan *Trablusgarb'dan Sahra-yı Kebir'e Doğru* isimli eserinde Canet'teki faaliyetleri ve Gat Kazası Kaymakamlığıyla ilgili bilgi yoktur. Bkz: Câmi Bey (Baykurt), **Trablusgarb'dan Sahra-yı Kebir'e Doğru**, Nişan Babikyan Matbaası, İstanbul H.1326-1910/1911. Bu eser C. Baykurt (2) diye geçecektir.

⁴²A. Kavas, **a.g.m.**, s. 186.

⁴³ **BOA, DAHİLİYE NEZARETİ MEKTUBİ KALEMİ (DH.MKT)**, , D: 1211, G: 19, B: 1. (Dahiliye Nezareti'nin 17 Kasım 1907 tarihli iradesi)

⁴⁴ **BOA, 1310 SONRASİ İRADELER TALTİFAT (İ.TAL)**, D: 437, G: 1325 L-102, B:1, (25 Kasım 1907 tarihli irade-i Seniyye)

1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilanı üzerine Recep Paşa'nın Harbiye Nazırlığına getirilerek İstanbul'a gitmesi ve Câmi Bey'in de Fizan Mebusu olarak Sahra'yı terk etmesi Fransızlarda, yeni idarecilerin Libya konusunda daha esnek davranacağı ümidini yaratmıştır. Ancak kısa zaman içerisinde mevcut durumda hiçbir değişiklik olmadığını ve hatta Türklerin daha faal bir politika izlediklerini görmüşlerdir. Bunun üzerine Fransızlar 18 Temmuz 1909 tarihinde Canet'i geçici olarak işgal etmiştir. Osmanlı Devleti, Fransa'ya, bu durumun statükoya aykırı olduğunu bildirmiş ve iki devlet arasındaki sınırın tespit edilmesini samimi olarak arzu ettiğini belirtmiştir⁴⁶.

Fransa ise, bu sefer sınır tespit konusuna sıcak bakmıştır. Çünkü İtalya'nın, Libya'yı işgal etmesinden önce sınırların tespitini yaparak, ileride bir çatışma yaşanmasını engellemeyi düşünmektedir. Ayrıca iki devlet arasında yapılacak sınır tespitinin, Cezayir ve Tunus üzerinde Fransız hâkimiyetinin Osmanlı Devleti tarafından tanınacağı anlamına geldiğini de bilen Fransa, 17 Kasım 1909'da Tunus-Trablusgarb sınırın tespitini teklif etmiş ve Osmanlı Devleti de bu teklifi kabul etmiştir (Ocak 1910). Tunus-Trablusgarb sınır tespiti iki devletin Afrika'daki nüfuz mntıklarının tayini için ilk adımdır. Bunu Trablusgarb'ın, Cezayir ve Sudan ile olan sınırlarının tespiti takip etmiştir⁴⁷.

Görüldüğü üzere Câmi Bey, 1896 yılında yarı sürgün bir subay olarak geldiği Trablusgarb Vilayeti'nde siyasî ve askerî olarak önemli faaliyetlerde bulunmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Trablusgarb'da kurduğu şubenin çalışmalarına katılan Câmi Bey, cemiyet üyelerinin tutuklu buldukları hapisneden kaçırılmasına yardım etmiştir. Osmanlı Devletinin Vilayetin güvenliği ve ticari menfaatleri adına gerçekleştirdiği askerî harekâta da yer almıştır. Câmi Bey, askerî boyutu engellenen bu harekâta kısmen de olsa başarı sağlamıştır. Canet'deki başarılarından ötürü Vilayetin isteği üzerine⁴⁸ Gat Kazası Kaymakamlığına getirilen Cami Bey bu görevini de hakkıyla yerine getirmiştir. Trablusgarb'daki bu faaliyetleri

⁴⁵ Bu nişanlar hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: M. Z. Pakalın, **a.g.e.**, C. II, s. 428, 737-738.

⁴⁶ A. Çaycı, **a.g.e.**, s. 146-150.

⁴⁷ A. Çaycı, **a.g.e.**, s. 151. Bu dönemde sınırların doğru bir şekilde tespiti için bölgeye gelecek ve önemli görevler üstlenecek olan Câmi Bey'in faaliyetlerine Câmi Bey'in Fizan Mebusluğuna dair kısımda değinilecektir.

⁴⁸ Câmi Bey'in Gat Kaymakamı olarak ataması Trablusgarb Vilayeti'nden gelen -büyük bir olasılıkla Recep Paşa'nın- istek üzerine olmuştur. Bkz: **BOA, İ.DH**, (Dahiliye Nezareti'nin 30 Mayıs 1907 tarihli iradesi), Dosya No (D) 1455, Gömlek Sıra No (G) 1325. R. 17, Belge No (B): 2

İTC tarafından takdirle karşılanmış ve 1908 seçimlerinde Fizan Sancağı'ndan mebus adayı olmasını sağlamıştır.

C. II. Meşrutiyet Dönemi'nde Câmi Bey

1. Fizan'dan Mebus Seçilmesi ve Faaliyetleri

Câmi Bey, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra ilk Meclis-i Mebusan seçimlerine Trablusgarb Vilayeti'nin Fizan Sancağı'ndan İttihat ve Terakki'nin adayı olarak katılmıştır⁴⁹. Ancak seçimi kazanamamış, mebus seçilen Hacı Sünusi Sofu Efendinin ardından en çok oy alarak ikinci olmuştur⁵⁰.

Hacı Sünusi Sofu Bey'in meclise katılmaktan vazgeçmesi üzerine Trablusgarb Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 27 Aralık 1908 tarihli telgrafla, İstanbul doğumlu olmasına rağmen 1318 (1902/1903) tarihli nüfus sayımında ailesi ile birlikte Trablusgarb Vilayeti nüfusuna kayıtlı olan seçimlerin ikincisi Câmi Bey veya Trablusgarb doğum ve nüfus kayıtlı seçimlerin üçüncüsü Topçu Yüzbaşı Abdullah Efendi'den hangisinin mebusluğa kabulünün uygun olacağı sorulmuştur⁵¹.

Dâhiliye Nezareti ile Trablusgarb Vilayeti arasında yazışmalar devam ederken, Nezaret konuyu Meclisi-i Mebusan'a taşımıştır. Meclisin 1 Mart 1909 tarihli oturumunda Câmi Bey ile seçimlerde üçüncü olan adaydan hangisinin mebus olacağı tartışılmıştır. Bingazi Mebusu Ömer Mansur Paşa ve Halep Mebusu Abdül Nafi Paşa üçüncü sıradaki adayın mebusluğunun kabul olması doğrultusunda görüş bildirirken, söz alan Türk Mebuslar Câmi Bey'in mebusluğunu uygun görmüşlerdir. Görüldüğü üzere Câmi Bey'in mebusluğunu Türk mebuslar desteklerken, Arap mebuslar karşı

⁴⁹ M. Demirel, **a.g.m.**, s. 184. Sina Akşin, İttihat ve Terakki'nin Câmi Bey'i Fizan'da mebus adayı olarak göstermesinde, onun genç, diplomalı, yönetenler katında ve Türk olması gibi özelliklerinin etkili olduğunu söylemiştir. Bkz: Sina Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1987, s. 162. Bu eser S. Akşin (1) diye geçecektir.

⁵⁰ F. Çoker, **Milli Mücadele...**, C. III, s. 127.

⁵¹ **BOA, DH.MKT.**, D: 2701, G: 67, B: 2. (Trablusgarb Vilayeti'nden Dahiliye Nezaretine gönderilen 27 Aralık 1908 tarihli yazı)

çıkışlardır. Ancak bu iki isim arasında bir sonuca varılamamış ve istifa eden mebusun yerine yeniden seçim yapılması kararlaştırılmıştır⁵².

15 Nisan 1909'da Fizan Sancağı'nda tekrarlanan seçimi Câmi Bey kazanmıştır⁵³. Mazbatasının mecliste okunduğu 19 Haziran 1909 tarihinde Trablusgarb Vilayeti Hums Sancağı Mebusu Mustafa Bin Kadara, Câmi Bey hakkında bir önerge vermiştir. Önergesinde Câmi Bey'in Gat Kaymakamlığı esnasında Sudan'a gidip gelmekte olan ticaret kabilelerinden vergi namı altında 170 bin kuruş aldığı ve bu parayı nerelere sarf ettiği konusunda henüz bir açıklamasının olmadığını söylemiş ve Câmi Bey'in Trablusgarb Vilayeti'nin yerlisi olmadığı belirterek mebusluğunun uygun olmadığını da belirtmiştir⁵⁴.

Ardından Câmi Bey'in müdafaası okunmuştur. Câmi Bey, bu meselelerin, Trablusgarb mebuslarından biri tarafından Mecliste iddia edileceğini *Tanin* gazetesinin bir haberinden öğrendiğini ve o yüzden bu müdafaayı yazdığını belirtmiştir. Söz konusu paranın nerelere sarf edildiğinin Kaza, Liva ve Vilayetin Muhasebe ve Maliye dairelerince malum olduğunu ileri süren Câmi Bey, önerge sahibinin iddiasını ispat etmesi halinde, mebusluğunun meclis tarafından tasdik edilmemesine itiraz etmeyerek "Meclisi Alî-i Millî"den çekileceğini ifade etmiştir⁵⁵. Müdafaasının başkalarınca okunması Câmi Bey'in meclisin o günkü toplantısına katılmadığı göstermektedir.

Câmi Bey'in savunmasının ardından yine Arap ve Türk Mebusları arasında tartışma yaşanmıştır. Arap mebuslar (önerge sahibi Mustafa Bin Kadara, diğer bir Trablusgarb mebusu Sadık Efendi ve Hama Mebusu Abdülhamid Zehravi Efendi) Câmi Bey'in mebusluğunu Trablusgarb Vilayeti'nde doğumlu olmadığı gerekçesiyle tasvip etmezken; Türk Mebuslar 1318 (1902/1903//) nüfus sayımında Fizan kayıtlı olması sebebiyle Fizanlı olan Cami Bey'in durumunda kanuna aykırı bir durum görmemişlerdir. Karesi Mebusu Abdülaziz Mecdi Efendi de para meselesinin meclise ait bir konu olmadığını, hükümet tarafından araştırılması gerektiğini

⁵² **Meclisi Mebusan Ceridesi (MMZC)**, Devre (D): I, İçtima Senesi (İ.S.): I, Cilt (C): II, İçtima (İ): 36, (16 Şubat 1324/ 1 Mart 1909), s. 114-116.

⁵³ M. Demirel, **a.g.m.**, s. 184; F. Çoker, **Milli Mücadele...**, C. III, s. 127-128.

⁵⁴ **MMZC**, D: I, İ.S.: I, C: IV, İ: 96, (6 Haziran 1325/ 19 Haziran 1909), s. 467.

⁵⁵ Bkz. **Aynı yer.**

söylemiştir. Sonrasında Meclis Başkanı, Câmi Bey'in azalığını oya sunmuş ve meclisçe kabul edilmiştir⁵⁶.

Böylelikle Câmi Bey, II. Meşrutiyet'in ilanında sonra oluşturulan Birinci Meclis-i Mebusan'a Fizan Sancağı'ndan mebus olarak katılmıştır. Ancak mebusluğu zorlu bir süreçten sonra gerçekleşmiştir. Trablusgarb Vilayeti'nden seçilen diğer bir mebus Câmi Bey'in mebusluğuna itiraz etmiş, hatta zimmetine para geçirdiği iddiasını dahi ortaya atmıştır. Ancak bu iddia hakkında başka bir bilgiye rastlanılmamıştır. İlk seçilen Fizan Mebusu'nun Meclise katılmaması sonucu yapılan ara seçimlerde Câmi Bey'in birinci olması Fizan halkı üzerinde bir nüfuzunun olduğunu ve onların sevgisini kazandığını göstermektedir.

Fizan halkının kendisini temsil etmeye layık gördüğü Câmi Bey, Meclis içerisinde etkin bir vekil görüntüsü çizdiği söylenemez. Meclis Zabıtları incelendiğinde seçim bölgesini ilgilendiren konularda nadir olmakla birlikte söz aldığı ve açıklamalarda bulunduğu görülmektedir. Ayrıca birisi, Trablusgarb Vilayeti'ndeki zeytinliklerin arttırılması ve korunması (16 Ocak 1911)⁵⁷ ve diğeri de askerî okullarda gece dersleri verilmesi (28 Mayıs 1911)⁵⁸ hakkında olmak üzere iki tane kanun teklifinde bulunmuştur. Bu teklifler incelenmek üzere ilgili encümenlere gönderilmiş ve ancak daha sonra meclis gündemine gelmemiştir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin çalışmalarına Trablusgarb'daki yarı sürgün memuriyet günlerinden itibaren katılan Câmi Bey, cemiyetin desteklediği aday olarak Fizan'dan mebus seçildiği yukarıda aktarılmıştı. İttihat ve Terakki'nin bir cemiyet veya bir fırka mı olduğu şeklindeki ikilem nedeniyle 1909 yılında, cemiyet ve fırka birbirinden ayrıldığını ilan etmek zorunda kalmıştır. Her iki yapı için birer ayrı nizamname yapılmış ve fırka, cemiyetin parlamentodaki grubu olarak kabul edilmiştir⁵⁹. Böylelikle mebus olarak Mecliste bulunan Câmi Bey de fırkanın bir üyesi durumuna gelmiştir. İlk yıllardaki bütünlüğünü sürdüremeyen İttihat ve Terakki Fırkası'ndan⁶⁰ zaman içinde ayrılmalar ve gruplaşmalar olmuştur. Câmi Bey

⁵⁶ MMZC, D: I, İ.S.: I, C: IV, İ: 96, (6 Haziran 1325/ 19 Haziran 1909), s. 467-470.

⁵⁷ MMZC, D: I, İ.S.: 3, C: II, İ: 25, (3 Kanunusani 1326/16 Ocak 1911), s. 154.

⁵⁸ MMZC, D: I, İ.S.: 3, C: VII, İ: 109, (15 Mayıs 1327/28 Mayıs 1911), s. 257.

⁵⁹ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler: İttihat ve Terakki**, C. III, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, s. 200-201. Bu eser T. Z. Tunaya (1) diye geçecektir.

⁶⁰ İTF.

de Nisan 1910'da partisinden istifa etmiş ve sonrasında Hizb-i Terakki Grubunun içerisinde yer almıştır⁶¹.

a) Hizb-i Terakki Grubu ve Cami Bey

Hizb-i Terakki, İTF'nin sağ kanadında somutlaşan Hizb-i Cedit'e⁶² karşı bir tepki olarak oluşmuştur⁶³. 15 Mayıs 1911 tarihli *Tanin* gazetesinde, İttihat ve Terakki'nin sol kanadını oluşturacağı açıklanan bu grubun kurucuları olarak Câmî Bey (Fizan), Ferit Bey (Kütahya), Mustafa Arif Bey (Kırkklişe), Mahir Sait Bey (Ankara), Rıza Tevfik Bey (Edirne), Kasım Zeynel Efendi (Cidde), Rıza Nur Bey (Sinop) gibi isimler açıklanmıştır⁶⁴. Ancak Tarık Zafer Tunaya, bu isimlerin hepsinin de muhalefette olduklarını ve İttihatçı olmadıklarını belirterek, bu isimlerin İTF içinde oluşan bir grup olarak kabul edilemeyeceğini iddia etmiştir⁶⁵.

Kelime anlamı olarak Hizb, *kısım, bölüm* anlamına gelirken Terakki ise *ilerleme* anlamına gelmektedir⁶⁶. İlerici olduğu söylenen bu grup, muhafazakârlık düşüncesine karşı hoşgörülü olmamayı prensip olarak kabul etmiştir. Grubun programı, 1909 tarihli İTF'nin programının aynısı olmakla beraber ufak-tefek eklemeler yapılmıştır. Bu eklemeler, gayrimüslimlerin de askere alınacağı, dinlerin serbestçe öğretimi ve çeşitli cemaatlere verilmiş mezhep imtiyazlarının uygulanma

⁶¹ M. Demirel, **a.g.m.**, s. 184-185. Câmî Bey'in oğlu Sermet Baykurt, babasının İttihat ve Terakki Partisi'nden istifası ile ilgili olarak "... gerginleşen siyasi hava içerisinde kendisinin yeri olmayacağını görerek, partiden ilgisini kesip siyasi yaşamını bağımsız olarak sürdürmüştür" demektedir. Bkz: C. Baykurt (1), **a.g.e.**, s. xii.

⁶² Hizb-i Cedit Grubu hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Şaduman Halıcı, "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde Siyasal Bölünme: Hizbi Cedit", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt: IV, Sayı: 15, Yıl: 2007, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir 2009, s. 77-109; A. Ali Gazel, "İkinci Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terakki Fırkası'nı Bölünme Noktasına Getiren Hizb-i Cedit Hareketi", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 16, Erzurum 2001, s. 259-268.

⁶³ T. Z. Tunaya (1), **a.g.e.**, C. III, s. 218.

⁶⁴ T. Z. Tunaya (1), **a.g.e.**, C. III, s. 219; Ş. Halıcı, **a.g.m.**, s. 92-93.

⁶⁵ T. Z. Tunaya (1), **a.g.e.**, C. III, s. 219. Ancak T. Z. Tunaya, çalışmasının ilerleyen kısmında bu grubu, İTF içinde patlayan ve sonradan kaybolan, Hizbi Cedit'e göre daha zayıf bir girişim olarak değerlendirmektedir. Bkz: **Aynı yer.** Baran Hocaoğlu da bu grubu, İTF'den kopan bir oluşum olarak nitelmiştir. Bkz: Baran Hocaoğlu, **II. Meşrutiyette İktidar-Muhalefet İlişkileri 1908-1913**, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010, s. s.191

⁶⁶ F. Develioğlu, **a.g.e.**, 374, 1082

esaslarının saklı tutulacağı şeklindedir⁶⁷. Terakkiperveran Fırkası olarak da adlandırılan bu grup yayınladığı bildirisinde ise İTF'yi totaliter bir yönetim şekli takip etmekle suçlamış, bu tutumunu değiştirmesini ve demokratik adımlar atmasını talep etmiştir⁶⁸.

Bu grubun İTF içinde oluşup oluşmadığına dair farklı yaklaşımlar bulunmakla birlikte kurucularının İTC kökenli olduğu görülmektedir. Câmi Bey'in de içerisinde yer aldığı bu grup hakkında mevcut bilgiler sınırlıdır. Hizb-i Terakki'ye göre adından daha çok söz ettiren Hizb-i Cedid Grubu ile İTF arasında 1911 kongresinde, sözde uzlaştırıcı bir karara varılmış ve bir protokol imzalamıştır. Ancak kongrede, Hizb-i Terakki'den söz edilmemiştir⁶⁹. Böylelikle Câmi Bey'in de içerisinde yer aldığı bu muhalefet hareketi sona ermiştir.

Sol bir siyasî çizgi takip edeceği söylenen Hizb-i Terakki Grubu'nun bu söylemine bakılarak Câmi Bey'in bu dönemde bu görüşte olduğu kanısına varmak yanlıştır. Câmi Bey bu grubun faaliyetlerinin sona ermesinden sonra milliyetçi bir düşünce ile kurulan Millî Meşrutiyet Fırkası'nın çalışmalarına da katılmıştır.

b) Osmanlı Devleti'nin Canet'te Hakimiyet Kurma Teşebbüsü ve Câmi Bey'in Görevlendirilmesi

Yukarıda, Osmanlı Devleti'nin Trablusgarb Vilayeti'nin batı ve güney sınırlarında Fransızların yapmış olduğu sınır ihlallerine karşı sivil ve askerî faaliyetlerde Câmi Bey'in rolü aktarılmış, sonrasında Osmanlı Devleti ile Fransa arasında Tunus-Trablusgarb sınırlarının tespit edilmesinin kararlaştırıldığından bahsedilmiştir. Aşağıda Fransızlarla yapılacak sınır tespitinde Cami Bey'in üstlendiği görevlerden bahsedilecektir.

Tunus ile Trablusgarb arasındaki sınırları tayin etmek için Osmanlı ve Fransız delegelerinden oluşan karma komisyon 11 Nisan 1910'da Trablus şehrinde toplanmış ve yapılan çalışmalar sonucu 19 Mayıs 1910'de sınır çizilebilmiştir. Sonrasında

⁶⁷ T. Z. Tunaya (1), **a.g.e.**, C. III, s. 218-219; Ş. Halıcı, **a.g.m.**, s. 92-93.

⁶⁸ B. Hocaoğlu, **a.g.e.**, s.191.

⁶⁹ T. Z. Tunaya (1), **a.g.e.**, C. III, s. 220.

Libya'nın Cezayir ve Sudan ile sınırının belirlenmesi kabul edilmiş, bu iş için oluşturulacak karma komisyonun Aralık 1911'de Trablus'da toplanmasına karar verilmiştir⁷⁰.

Bâbîâli, bu yeni komisyona, mahalli şartları ve araziye tanıyan kimselerin delege olarak girmesine ve bölge ahalisinin ileri gelenlerinin de onlara müşavirlik yapmasına karar vermiştir. Ayrıca İstanbul'dan hareket edecek Türk Heyetinin, Fizan Mebusu Câmi Bey ile görüşerek, bölge hakkında gerekli bilgileri alması istenmiştir⁷¹. Hükümet, aldığı bu kararı Meclis-i Mebusan'a bildirerek, Nisan'da (1911) bu konuyu müzakere etmek için Dahiliye Nezareti'nde toplanacak delegeler arasında "ahval ve icabatı mahalliyeye vukuflarına binaen Fizan Mebusu Câmi Bey'in de bulunması münasip görüldüğü"nü belirtmiştir⁷². Hükümet, Trablusgarb bölgesi ve halkı hakkında bilgiye sahip olan Câmi Bey'den yararlanmak istemiştir. Bunda en önemli neden geçmişte bu bölgede gerçekleştirmiş olduğu başarılı faaliyetlerdir.

Bu toplantıda konuşulanlar ve alınan kararlar hakkında ayrıntılı bilgiye ulaşılmamakla birlikte Türk heyeti, Babıali Hukuk Müşaviri Ahmed Reşit Bey (başkan) Trablus Türk Birlikleri Kurmay Başkanı Neşet Bey, Fizan Mutasarrıfı Sami Bey, Gat Kaymakamı Atıf Bey gibi isimlerden oluşmuştur. Osmanlı Devleti'nin Sahra sınır tespitinde üzerinde durduğu esaslar ise şunlardı: Sudan-Trablus ticarî faaliyetlerinin müşkülatsız bir şekilde devam etmesi, bu faaliyetler için çok önemli bir merkez olan Canet ve Taret'in Türk tarafında ve ayrıca ahalisi tamamen Müslüman ve Türk idaresini isteyen Senûsilerin yaşadığı Tibesti ve Borku'nun Osmanlı hâkimiyetinde kalmasının temin edilmesi idi. Bâbîâli bu hedeflere ulaşmak için bir yandan görüşünü destekleyecek gerekli dokümanları toplarken diğer taraftan da müzakere masasına kuvvetli oturmak amacıyla bir takım fiilî teşebbüslere girişmiştir⁷³.

⁷⁰ A. Çaycı, **a.g.e.**, s. 153-154.

⁷¹ A. Çaycı, **a.g.e.**, s. 154-157.

⁷² **BOA, DAHİLİYE NEZARETİ, SİYASÎ (DH.SYS)**, D: 20, G: 5, B: 1, (Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiyye Dairesi'nin Meclis-i Mebusan Riyasetine gönderdiği 10 Nisan 1911 tarihli yazı.)

⁷³ A. Çaycı, **a.g.e.**, s. 157-158. Tarat Vadisi, Tibesti ve Borku bölgelerine yapılması düşünülen askerî teşebbüsler hakkında bakınız: A. Çaycı, **a.g.e.**, s. 158-170.

Bu girişimlerden biri de Câmî Bey'in Fizan'a gönderilmesidir⁷⁴. Eski Gat kaymakamı Câmî Bey, Canet bölgesine yapılması düşünülen askerî bir harekâtı hazırlamak maksadıyla -bölgeyi tanınması ve mahalli reisler üzerinde nüfuzu olması göz önünde bulundurularak- İtalyanların Trablusgarb'a saldırmasından 17 gün önce Fizan'a gelmiştir. Ancak 28 Eylül 1911'de Türk-İtalyan savaşının başlaması tüm dikkati kıyıya kaydırmış ve düşünülen harekâta imkân vermemiştir. Ayrıca bu savaş, sınır tespiti için yapılan bütün hazırlıkları da hükümsüz bırakmıştır. Zira 15 Ekim 1912 tarihinde imzalanan Uşi Antlaşması'yla Osmanlı Devleti Libya'yı İtalya'ya terk etmek zorunda kalmıştır⁷⁵.

Meclis-i Mebusan'a Fizan Mebusu olarak katılan Câmî Bey, Fransa ile Osmanlı Devleti arasında tartışmalı bir konu olan sınır anlaşmazlıklarında bir kez daha önemli bir görev üstlenmiş ve Canet'e yapılması düşünülen askerî harekâtı gerçekleştirmek için bölgeye gelmiştir. Ancak İtalya'nın Trablusgarb'a saldırması bu teşebbüsünün gerçekleşmesini engellemiştir.

c) 1912 Seçimlerine Katılması ve Fizan Sancağı'ndan Tekrardan Mebus Seçilmesi

İtalya'nın Libya'ya saldırması Osmanlı Meclis-i Umumisinin tatil olduğu bir esnada gerçekleşmiş, savaşın başlaması üzerine İbrahim Hakkı Paşa hükümeti istifa etmiş, yerine Said Paşa kabinesi kurulmuştur. Meclisin bir ay önceden toplanabilmesi için çoğu memleketlerinde olan mebuslara telgraflar çekilmiş ve 14 Ekim 1911'de Meclisin açılışında bulunmaları istenmiştir⁷⁶.

⁷⁴Dahiliye Nezareti'nden Harbiye Nezaretine gönderilen 7 Haziran 1911 tarihli bir yazıda Câmî Bey'in *bazı hususlar için* (gönderilme nedeni belirtilmemiştir) Fizan'a gideceği belirtmiş, Harbiye Nezareti'nden Câmî Bey'e yardımcı olması için bir subay görevlendirmesi istenmiştir. Bkz: **BOA, DH.SYS**, D: 36, G: 14, B: 1.

⁷⁵ A. Çaycı, **a.g.e.**, s. 163-164, 178. Câmî Bey de anılarında Fizan'a ne maksatla gittiğini belirtmemiştir. Savaşın başladığını Murzuk'ta (Fizan'ın merkezi) haber almış (8 Ekim 1911), sonrasında Fransızlarla görüşmek için Dehilat'a gelen (1 Kasım 1911) Câmî Bey, savaşın ayrıntılarını orada Fransızlardan öğrenmiştir. Câmî Bey'in anılarının burada bitmesi nedeniyle sonraki gelişmeler hakkında bilgiler mevcut değildir. Bkz: C. Baykurt (1), **a.g.e.**, s. 273-282.

⁷⁶ Orhan Koloğlu, **Osmanlı Meclislerinde Libya ve Libyalılar**, Boyut Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 273; İsrail Kurtcephe, "Osmanlı Parlamentosu ve Türk-İtalyan Savaşı (1911-1912)", **Ankara**

Meclis-i Mebusan'ın çalışmasıyla en önemli gündem Türk-İtalyan savaşı olmuştur. Ardından 16 Ekim 1911'de Trablusgarb mebuslarından Sadık ve Naci Beyler, savaş dolayısıyla İbrahim Hakkı Paşa kabinesi aleyhinde bazı suçlamaları içeren bir gensoru vermiştir. Bu gensoru 23 Ekim 1911 tarihli meclis oturumunda görüşülmüştür. Gensoruda hükümetin, Trablusgarb'ın savunmasını bilerek ya da bilmeyerek ihmal ettiği ve İtalya'nın işini kolaylaştırdığı iddia edilmiştir. Bu gensoru ikinci şubeye havale edilmiş, ancak bir sonuç alınamamıştır⁷⁷.

Trablusgarblı iki mebusun eski hükümete böylesine ağır ithamlarda bulunduğu sırada Câmi Bey yukarıda da aktarıldığı üzere, Fizan'da bulunmaktadır. Câmi Bey'in, İstanbul'a ne zaman geldiği tam olarak bilinmemekle beraber 18 Aralık 1911'den önce İstanbul'da olduğu anlaşılmaktadır⁷⁸. Bu dönemde Câmi Bey, İTF ve ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası (HİF)⁷⁹ arasında Mecliste yaşanan tartışmada, diğer bağımsız mebuslarla birlikte arabuluculuk görevini üstlenmiştir⁸⁰.

HİF, 21 Kasım 1911 tarihinde kurulmuş ve güçlü bir rakip olarak İTF'nin karşısına çıkmıştır. 11 Aralık 1911 İstanbul ara seçimini HİF'in adayının bir oy farkla kazanması, İTF'de büyük bir tedirginlik yaratmıştır. İTF, muhalefetin güçlenmesine fırsat vermeden, vaktinden önce bir genel seçim yapılmasını düşünmüştür. Ancak erken seçime gidilebilmesi için Meclisin feshedilmesi gerekiyordu. Fesih işleminin gerçekleşebilmesi için ise Kanun-ı Esasi'nin 35. maddesinde Padişah lehine değişiklikler yapılmalıydı. Bu doğrultuda bir önerge 16 Aralık 1911'de hükümet tarafından Meclise getirilmiş ve iki partinin üyeleri arasında sert tartışmalar yaşanmıştır⁸¹.

Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM), Sayı: 5, Ankara Ocak 1994, s. 236-237.

⁷⁷ O. Koloğlu, **a.g.e.**, s. 280-354; İ. Kurtcephe, **a.g.m.**, s. 243-244.

⁷⁸ Harbiye Nezareti'nden Saraya havale edilen, 18 ve 24 Aralık 1911 tarihli tezkerelerde, görev süresi on beş yılı tamamlaması dolayısıyla Fizan Mebusu Câmi Bey'in, ihtiyat kadrosuna naklen askerlikten istifasını istediği ve bu doğrultuda bir dilekçe ile Harbiye Nezarete başvurduğu belirtilmiştir. Padişah Mehmed Reşad da, 1 Ocak 1912'de bir irade-i seniyye yayımlayarak Câmi Bey'in ihtiyat sınıfına naklen istifasını kabul etmiştir. Bkz: **BOA, DOSYA USULÜ İRADELER TASNİFİ (DUİT)**, D: 11, G: 111, B: 1-3.

⁷⁹ Hürriyet ve İtilaf Fırkası: HİF. Bu fırka hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Ali Birinci, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası**, Dergah Yayınları, İstanbul 1990.

⁸⁰ T. Z. Tunaya, **a.g.e.**, C. I, s. 275.

⁸¹ Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki**, Kaynak Yayınları, İstanbul 1986, s. 171-175; T. Z. Tunaya, **a.g.e.**, C. I, s. 263-274; A. Birinci, **a.g.e.**, s. 45, 103-105.

Değişiklik sorunu, çıkmaz bir hale gelince içlerinde Câmi Bey'in de bulunduğu ve Mecliste herhangi bir partiye üye olmayanlardan oluşan *Müstakil Grup* Padişaha gidip gelişmeleri anlatmıştır. Padişah da kendilerine her iki partinin arasını bulma görevini vermiştir. Ancak bu grup da uzlaştırıcı bir rol üstlenememiş ve mecliste tartışmalar devam etmiştir. İTF Mecliste 2/3 çoğunluğu sayılamadığı için 35. madde değiştirilmemiş ve 1909'daki haliyle kalmıştır. Sonrasında 35. maddeye uygun olarak Padişah Mehmed Reşat, Ayan Meclisi'nin de onayını alarak 18 Ocak 1912'de Meclisi feshetmiştir⁸².

Meclisin feshedilmesinin ardından yeni seçimlerin yapılması için çalışmalara başlanmıştır. Seçimlerin düzenli yapılması için nüfus defterlerinin doğru hazırlanması gerekiyordu. Ancak Trablusgarb Vilayeti'nde bu hususta ciddi sorunlar yaşanmıştır. Çünkü İtalyan işgalinden kaçan halk iç bölgelere sığınmıştı. Bu yüzden Vali, 24 Ocak 1912'de Vilayette seçimin yapılamayacağını hükümete bildirmiştir. Hükümet ise, Vilayetteki seçimin zorluğuna katıldığını, ancak fiilen devletin idaresi altında olan bir bölgede seçimin uygulanamamasının içerde ve dışarıda olumsuz bir tepki yaratacağını, şeklen de olsa bir seçim yapılmasını emretmiştir⁸³. Yapılan seçimlere Câmi Bey Fizan'dan bağımsız aday olarak katılmış ve tekrardan mebus seçilmiştir⁸⁴.

18 Nisan 1912'de, Padişah Mehmed Reşad'ın nutkuyla Meclis-i Umumi (Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan) açılmıştır. Câmi Bey, Meclis-i Mebusan'ın 13 Mayıs 1912 tarihli toplantısında yemin etmiş, 18 Mayıs 1912 tarihli toplantısında mazbatasını okunarak mebusluğa kabul olunmuştur⁸⁵.

İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin kısa ömürlü İkinci Meclis-i Mebusanı, 4 Ağustos 1912 tarihinde kapatılana kadar Arnavut İsyanları, Halâskâr Zabitan olayı, Sait Paşa Kabinesi'nin istifası, kanun yapma çalışmaları ve Trablusgarb Savaşı gibi önemli

⁸² F. Ahmad, **a.g.e.**, s. 175-176; T. Z. Tunaya, **a.g.e.**, C. I, s. 275-276; A. Birinci, **a.g.e.**, s. 45, 105-117.

⁸³ Fahri Çoker, **Türk Parlamento Tarihi, Meşrutiyet'e Geçiş Süreci: I. ve II. Meşrutiyet**, C. I, Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayınları, Ankara 1997, s. 260.

⁸⁴ M. Demirel, **a.g.m.**, s. 185.

⁸⁵ **MMZC**, D:2, C: I, İ: 4, 6, (30 Nisan 1328/ 13 Mayıs 1912, 5 Mayıs 1328/18 Mayıs 1912), s. 31, 83; O. Koloğlu, **a.g.e.**, s.559-560.

konular üzerinde görüşmede bulunmuştur⁸⁶. Bu dönemde Câmi Bey'in Meclis içerisinde faaliyetleri oldukça sınırlıdır.

Askerin siyaset yapmasını yasaklayan kanunun mecliste tartışıldığı 1 Temmuz 1912 günü kürsüye gelen Câmi Bey, kanun metninde bütün askerlerin siyaset yapmaları yasaktır şeklinde bir ibarenin olduğunu belirterek, “Acaba sınıfı ihtiyata nakledilmiş olan zabitan, bu madde mucibince mensubini askeriye midir?” şeklinde bir soruyu Meclise yöneltmiştir⁸⁷. Bunun dışında mecliste bir konuşması görülmeyen Cami Bey'in bu sorusu aslında bir yönden kendisi ile ilişkili idi. Zira 1 Ocak 1912'de Câmi Bey'in ihtiyat kadrosuna ayrıldığı yukarıda belirtilmiş idi. Görüldüğü üzere Câmi Bey, bu kanunun kendi durumu açısından bir sakıncası olup olmadığını öğrenmek istemiştir. Bu dönemde Câmi Bey'in bir diğer faaliyeti de İTF ile HİF arasında yaşanan tartışmalarda uzlaşma sağlanması için çalışması olmuştur⁸⁸.

2. Millî Meşrutiyet Fırkası

İkinci dönem Meclis-i Mebusan'ın feshedilmesiyle, Câmi Bey'in II. Meşrutiyet dönemi mebusluk dönemi de sona ermişti. Sonrasında Câmi Bey, Milli Meşrutiyet Fırkası'nı kuran kadronun içerisinde yer almıştır. *İfham* gazetesinin başyazarı olan Ahmet Ferit (Tek) liderliğinde Balkan Savaşı'nın başlamasından biraz önce kurulan (5 Eylül 1912) bu fırka, Meşrutiyet döneminin ilk milliyetçi partisidir⁸⁹.

Milli Meşrutiyet Fırkası kurulduktan iki gün sonra programını gazetelerde yayınlamış, sekiz bölüm ve 53 maddeden oluşan bu programın her bölümünde ayrı bir konu ele alınmıştır. Birinci bölümde genel hükümler olarak, devletin idare şeklinin Meşrutî Osmanlı Sultanlığı ve dininin İslâm olduğu, diğer dinlere mensup

⁸⁶ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Kenan Olgun, “II. Meşrutiyet Devri Hakimiyet-i Milliye Mücadelesinde Önemli Bir Dönem: 1912 Meclis-i Mebusan-ı ve Faaliyetleri”, **İlmî Araştırmalar**, Sayı: 13, İstanbul 2002, s. 111-132.

⁸⁷ **MMZC**, D:2, C: I, İ:23, (18 Haziran 1328/1 Temmuz 1912), s. 558. Cami Bey'in bu sorusuna, Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa *değildir efendim* şeklinde cevap vermiştir.

⁸⁸ M. Demirel, **a.g.m.**, s. 185.

⁸⁹ T. Z. Tunaya (1), **a.g.e.**, C. I, s. 351; A. Birinci, **a.g.e.**, s. 181-183. Kuruluş yeri ve merkezi, *İfham* gazetesi (İstanbul) idarehanesi olan fırkanın diğer kurucuları arasında Akçoraoğlu, Yusuf (Siyasî Tarih Müderrisi), Mustafa Suphi (*İfham* Gazetesi müdürü), Zühdü Bey (Mekteb-i Hukuk ve Mekteb-i Mülkiye'de İstatistik, Maliye ve İktisat Müderrisi), Mehmet Ali (Belediye Meclisi Reisi) gibi isimler yer almaktadır. Bkz. **Aynı yer**.

olanların inançlarında serbest olduğu vurgulanmış ve partinin bu hak ve esaslara sadık kalacağı belirtilmiştir. Ayrıca parti tek dereceli seçimi savunmuş ve süresi geldiğinde tekrar toplanmak üzere Meclis-i Mebusan'ı Padişahın feshedebileceğini belirtmiştir⁹⁰.

Diğer bölümler de iç-dış siyaset, adliye, askeriye, eğitim, maliye, iktisat ve genel sağlık başlıkları altında kaleme alınmıştır. Fırka, iç siyasette genel işlerin merkezi yönetime bırakılmasını isterken mahalli menfaatlerin vilayet yönetimince yürütülmesini savunmuştur. Dış siyasette barış taraflısı olduğunu belirten bu fırka, subayların siyasi partilere girmesinin yasaklanması taraftarıdır. Eğitim teşkilatının ıslahını öngören fırka her vilayetlerde çoğunluğun diliyle eğitim (ilk ve ortaokul) yapılacağını, ancak devletin resmi dilinin de öğretileceğini belirtmiştir. Vergilerin vatandaşların gücüne göre alınması gerektiğini savunmuş, aşar vergisinin de zamanla kaldırılacağı ve onun yerine arazi vergisinin getirileceğini programına koymuştur⁹¹.

Görüldüğü üzere fırka İTF ve HİF'nin ideolojilerine alternatif olarak siyaset sahnesine çıkmıştır. *İttihat-ı Anâsır* görüşüne taraftar olmakla birlikte bunun gerçekleştirilmesi hususunda İTF ve HİF'in görüşlerine tam olarak katılmadığı söylenebilir⁹².

Milli Meşrutiyet Fırkası, programına ek olarak bir de beyanname yayınlamıştır. Beyannamede, Osmanlı toplumu içersinde diğer unsurların da haklarını kabul etmekle birlikte “Osmanlılığın Merkez-i sıkleti Türklük ve İslâmlıktır” denilmiştir. Devlete can ve kan veren Anadolu'nun fakir ve baştanbaşa harap kaldığı belirtilen beyannamede, bin türlü dertten başını alamayan Türkün vatanında (Anadolu'da) ölmeye hasret kaldığı ve ırken hastalıklı ve neslen de ümitsiz duruma düştüğü vurgulanmıştır⁹³.

⁹⁰ T. Z. Tunaya (1), **a.g.e.**, C. I, s. 355-356. Ali Birinci, bu özellikleri ile o dönemde kurulan partiler arasında Padişaha en geniş yetkileri Milli Meşrutiyet Fırkası'nın verdiğini söylemektedir. Bkz: A. Birinci, **a.g.e.**, s. 185.

⁹¹ T. Z. Tunaya (1), **a.g.e.**, C. I, s. 356-363

⁹² Hakan Reyhan, “Türkiye'nin İlk Milliyetçi Partisi: Milli Meşrutiyet Fırkası”, **Türkiye Günlüğü**, Sayı: 37, Kasım-Aralık 1995, s. 68.

⁹³ A. Birinci, **a.g.e.**, s. 184-185.

Milli Meşrutiyet Fırkası sesini kendi yayın organı *İfham* gazetesi ile duyurmuştur⁹⁴. Ahmet Ferit'in başyazarı olduğu bu gazetede Câmi Bey de makaleler yazmıştır⁹⁵. Câmi Bey'in bu yazıları, gazetenin 1913 yılında *İfham Kütüphanesi* adı altında yayımladığı eserler arasından kitap olarak çıkmıştır⁹⁶. *Osmanlılığın Âtisi: Dostları ve Düşmanları* adlı bu çalışma 26 makaleden oluşmaktadır. Makalelerin *İfham* gazetesinde yayınlanış tarihi verilmemiş, kitap ise Ocak 1913'te neşredilmiştir⁹⁷.

Birinci Balkan Savaşı'nın devam ettiği ve Türk Ordularının mağlubiyete uğradığı günlerde "Balkanlar Bir Düşman Memleketiydi" başlıklı yazısında Câmi Bey, "Son Balkan muharebatı şimdiye kadar vatanımız zanettiğimiz Avrupa vilayatının hakikatte düşman memaliki olduğunu kafi derecede isbat etti" diyerek Balkan Devletlerine o zamanki Türk aydınının öfkesini ve hüsrânını göstermiştir. Yazısının devamında ise ona göre Avrupa'da dâhili ve harici düşmanlarla savaşıırken asıl vatan olan Anadolu zayıf düşmüştü. Son çeyrek asırda akıllı bir siyaset takip edilseydi Anadolu rahatlatılabilirdi⁹⁸.

Balkan Devletleri'nin son yüzyılda birer birer isyan ettiği ve akabinde bağımsızlığını kazandığı bir dönemde Câmi Bey, Osmanlı memleketinin Türk ve Arap ekseriyeti üzerine dayanması gerektiğini söylemiş ve her iki ırk da *Osmanlı Saltanat ve Hilafet İslâmiye makamının müdafaası için bugüne kadar bir safta kanlarını dökmüşlerdir* demiştir. Ayrıca bu son asırdaki Rumeli'deki mücadelelerin Arapların yaşadığı bölgeler için de kötü bir tesiri olmuştur. Çünkü savaşlar nedeniyle bu bölgeler unutulmuş ve medeniyetten mahrum kalmıştır. Câmi Bey'in dikkat çeken bir diğer yaklaşımı ise Saltanat ve Hilafet merkezinin Türk ve Arap bölgelerinin

⁹⁴ A. Birinci, **a.g.e.**, s. 187; T. Z. Tunaya (1), **a.g.e.**, C. I, s. 352. Ayrıca *Tercüman-ı Hakikat* da partiyi destekleyen bir diğer gazetedir. Bkz: **Aynı yer**.

⁹⁵ *İfham* gazetesinin nüshalarına ulaşılammıştır.

⁹⁶ M. Demirel, **a.g.m.**, s. 185.

⁹⁷ Câmi , **Osmanlılığın Âtisi: Dostları ve Düşmanları**, İfham Kütüphanesi, İstanbul H. 1331/1913. Bu eser C. Baykurt (3) diye geçecektir. Vecihi Enver Yaşarbaş'ın sadeleştirerek yayına hazırladığı ve *Osmanlı'nın İç ve Dış Düşmanları (Osmanlı ve Rusya)* isimli iki bölümden oluşan bir eser daha vardır. Bu eser ise, *Osmanlılığın Âtisi: Dostları ve Düşmanları* adlı ve tek bölümden oluşan kitaba, Câmi Bey'in *İfham* gazetesinde daha sonradan Rusya hakkında çıkan yazılarının ikinci bir bölüm olarak eklenmesiyle oluşturulmuştur. Bkz: Câmi Bey, **Osmanlılığın İç ve Dış Düşmanları (Osmanlı ve Rusya)**, Sadeleştiren: Vecihi Enver Yaşarbaş, Dost Yayıncılık, İstanbul 1994. Bu eser C. Baykurt (4) diye geçecektir.

⁹⁸ C. Baykurt (3), **a.g.e.**, s. 6; C. Baykurt (4), **a.g.e.**, s. 13.

merkezine, Konya, Kayseri ve belki daha güney bir yere nakledilmesini ifade etmesidir. Böylelikle Osmanlı saltanatı Balkan Slavları tehlikesine maruz kalmayacaktı⁹⁹.

Balkanların elden çıkmasından sonra Câmi Bey, devletin geleceğini Türk ve Arap unsurların birlikteliğinde görmüştür. Osmanlı Devleti içerisindeki Müslüman unsurlara ağırlık veren bir siyaset takip edilmesi doğrultusunda makaleler kaleme alan Câmi Bey, yazılarında Millî Meşrutiyet Fırkası ile ilgili açıkça bir bilgi vermese de partinin savunduğu görüşler çerçevesinde yazılar yazmıştır. Meclissiz bir dönemde kurulan Milli Meşrutiyet Fırkası hakkında mevcut bilgiler oldukça sınırlıdır. Bu nedenle Câmi Bey'in fırka çatısı altında faaliyetlerine de ulaşamamıştır.

Mevcut bilgiler ışığında fırkanın diğer iki büyük parti ile olan ilişkilerine bakıldığında, fırka kurulduğu dönemde İTF Türkçü-İslâmcı bir çizgiye kaymaktadır. Bu açıdan fırka İttihatçıların rakibi durumundadır. İttihatçılar fırkanın kuruluşunu Osmanlılık sistemi açısından yararlı bulmazken fırka üyeleri de İTF'nin milliyetçilik anlayışını “sakîm” olarak belirtmiştir. HİF üyeleri ise milliyetçi bir fırkanın kurulmasının zarardan başka bir şey yaratmayacağını açıklarken fırka yayınladığı beyannameyle, HİF'in Osmanlıcı ve adem-i merkezîyetçi ilkelerine cephe almıştır¹⁰⁰.

Türk Ocağı ile de ilişki kuran Fırka, *İstihlâk-i Milli Cemiyeti*'ni¹⁰¹ kurmuş, ancak bir parti olarak gelişim gösterememiştir. Üç, dört yüz kadar üyesi bulunan fırkanın, Anadolu'da birkaç yerde şube açma girişimi de sonuçsuz kalmıştır. Fırkanın yaşadığı maddi sıkıntılar, eleman kıtlığı, kurucusu Ahmet Ferit'in Balkan Savaşı'nda cepheye gönderilmesi, *İfham* gazetesinin kapatılması fırkanın sonunu hazırlamış ve 1912 yılında kurulan fırka bir yılını bile doldurmadan kapanmıştır¹⁰².

Türk siyasal tarihinin ilk milliyetçi partisi olan Milli Meşrutiyet Fırkası'nın kurucularının bazıları, Mütareke döneminde “*Milli Ahrar*” ve “*Milli Türk*”

⁹⁹ C. Baykurt (3), **a.g.e.**, s. 11-13; C. Baykurt (4), **a.g.e.**, s. 17-18

¹⁰⁰ T. Z. Tunaya (1), **a.g.e.**, C. I, S. 352-354

¹⁰¹ İstihlâk-i Milli Cemiyeti, iktisadî milliyetçilik doktrinini amaçlayan cemiyet, Milli Meşrutiyet Fırkası üyeleri tarafından Aralık 1912'de kurulmuştur. Partinin bir yan kuruluşudur. Kurucuları arasında Câmi Bey de bulunmaktadır. Bkz: T. Z. Tunaya (1), **a.g.e.**, C. I, s. 445-446; S. Akşin (1), **a.g.e.**, S. 277.

¹⁰² Hakan Reyhan, **a.g.m.**, s. 70; T. Z. Tunaya (1), **a.g.e.**, s. 353-354; A. Birinci, **a.g.e.**, s. 189. Kaynaklar partinin tam olarak ne zaman kapandığına dair bilgi vermemektedir.

Fırkalarının kurucuları arasında yer almıştır¹⁰³. Câmî Bey de Milli Ahrar Fırkası'nın kurucularındandır¹⁰⁴.

II. Meşrutiyet döneminde oluşturulan I. ve II. devre Meclis-i Mebusan'ında Fizan mebusu olarak katılan Câmî Bey, İTF'ye mensup olarak başladığı siyasî hayata, önce bağımsız mebus, mebusluğunun sona ermesiyle de milliyetçi çizgide kurulan bir fırka içerisinde yer alarak devam etmiştir. Bu fırka içerisindeki çalışmaları II. Meşrutiyet dönemindeki son siyasî faaliyetleri olmuş, Câmî Bey 1914'te oluşturulan üçüncü dönem Meclis-i Mebusan'a katılmamıştır. Bunda seçim bölgesi Fizan'ın Osmanlı Devleti sınırları dışında kalmasının ve Câmî Bey'in iş hayatına atılmasının etkili olduğu söylenebilir.

3. Cami Bey'in II. Meşrutiyet Dönemindeki Diğer Faaliyetleri

Câmî Bey'in, II. Meşrutiyet döneminde hakkında çok az bilgiye ulaşılabilen bazı faaliyetleri daha vardır. Bunların başında Beşiktaş Jimnastik Kulübü'nün kurucularından biri olması gelmektedir. Kuruluşu tarihini 1903 yılına dayandıran bu kulüp, II. Meşrutiyetin ilanından sonra 16 Ağustos 1909 tarihinde *Cemiyetler Kanunu* yürürlüğe girmesiyle mensup olduğu kaza kaymakamlığına giderek resmi tescil işlemini yaptırmıştır (1909). Bu tarihlerde Mecliste Fizan Mebusu olarak bulunan Câmî Bey, bu kulübün çalışmalarına katılarak kurucuları arasında yer almıştır¹⁰⁵. Ancak Câmî Bey'in Beşiktaş Jimnastik Kulübü ile olan ilişkisi bu bilgilerle sınırlıdır.

Câmî Bey, 1912 Meclis-i Mebusan'ın feshinden sonra Milli Meşrutiyet Fırkası'nın kurucularından olduğu ve böylelikle siyasî faaliyetlerini devam ettirmeye çalıştığı yukarıda aktarılmış idi. Bu partinin siyasî sahneden çekilmesinden sonra Câmî Bey, 1913 yılında iş hayatına atılmış madencilik alanında çalışmalarda bulunmuştur. Bu konuda ayrıntılı bilgi bulunmamakla beraber Câmî Bey, Osmanlı vatandaşı Harados Citaryan Efendi ile birlikte, Trabzon Vilayeti Tirebolu Kazasına

¹⁰³ T. Z. Tunaya (1), **a.g.e.**, s. 354.

¹⁰⁴ Bu konuya Câmî Bey'in Mütareke Dönemi siyasî faaliyetleri kısmında değinilecektir.

¹⁰⁵ Valâ Somalı, **Türk Sporunda Bir Asır: Beşiktaş Spor Tarihi (1903-1996)**, Flash Yayıncılık, (?) 1996, s. 16-33.

bağlı Ortacami-i Bala karyesinde kömür madeni işletme hakkına sahip Salih Kapudanzade İbrahim Efendi'nin hissesinin yüzde yetmiş beşini devralmıştır¹⁰⁶.

Câmi Bey'in bu kömür madenindeki çalışmaları hakkında detaylı bilgi yoktur. Ancak kısa bir süre sonra İstanbul'da inşaat alanında çalışmalarda bulunmak için arkadaşları ile birlikte bir şirket kurması bu faaliyetinin kısa sürdüğünü göstermektedir. Câmi Bey, Mustafa Arif Bey¹⁰⁷, Manolli(?) ve Agob Şerbetçiyan Efendiler, inşaat alanında çalışmalar yapmak için İstanbul'da *Emlak Şirket-i İnşâiyye-i Osmaniyesi* ismiyle bir şirket kurmak istemiş ve izin için resmi makamlara başvurmuşlardır. Yüz bin sermaye ve doksan dokuz sene müddetle kurulacak bu şirketin faaliyete geçmesine 14 Şubat 1914 tarihinde izin verilmiştir¹⁰⁸.

Câmi Bey'in ortaklarından olduğu bu inşaat şirketi hakkında da ayrıntılı bilgi mevcut değildir. Kömür madeni hissesi satın alma ve inşaat şirketi kurma gibi faaliyetler 1913-1914 yıllarında Câmi Bey'in siyasî hayattan uzaklaştığını göstermektedir. Kısa bir süre sonra Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla da orduya çağrılacak ve böylelikle iş hayatı da sona erecektir.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Câmi Bey yedek süvari kıdemli yüzbaşı olarak orduya katılmış ve ilk olarak Susurluk'ta teşkil edilen öküz arabalı nakliye taburuna komutan atanmıştır¹⁰⁹. Kısa süreli olduğu anlaşılan bu görevden sonra Câmi Bey, Birinci Dünya Savaşı süresince (1914-1918) İzmir'de Askerî Sansür Müfettişliği yapmıştır¹¹⁰.

¹⁰⁶ **BOA, MECLİS-İ VÜKELA MAZBATALARI (MV.)**, (1331. B. 2/7 Haziran 1913), D: 178, G: 5, B: 1. Câmi Bey'in oğlu Sermet Baykurt da mekân belirtmeden babasının 1908 Meclisinin feshinden sonra madencilik alanında çalışmalarda bulunduğunu söylemiştir. Bkz: C. Baykurt (1), **a.g.e.**, s. xii.

¹⁰⁷ Mustafa Arif Bey, Câmi Bey'in I. Meclis-i Mebusan'dan arkadaşıdır. Bkz. *Cami Baykurt'un Anıları*, Defter 1(Dft.1), Türk Tarih Kurumu Arşivi (TTK Arş.), DOSYA NO (D) :83, BELGE NO (B) : 9, s. 3.

¹⁰⁸ **BOA, 1310 SONRASI İRADE MECLİS-İ MAHSUS (İ.MMS)**, (1332 Ra 18/14 Şubat 1914), D: 177, G: 1332 Ra-17, B:1-5; **BOA, MV.**, (1332 Ra 15/ 11 Şubat 1914), D: 233, G: 87, B: 1.

¹⁰⁹ C. Baykurt (1), **a.g.e.**, s. xiv. Câmi Bey'in oğlu Sermet Bey, bu tayinin arkasında Ever Paşa'nın olduğunu, böylece Câmi Bey'den ölç aldığı ve İTC'den eski arkadaşlarının araya girip onu bu görevden aldırarak İzmir'de Askeri Sansür Müfettişliğine tayin ettirdiklerini söylemiştir. Bkz: **Aynı yer.**

¹¹⁰ *Cami Baykurt'un Anıları*, Dft. 1, TTK Arş., D :83, B : 9, s. 19; Nail Moralı, **Mütarekede İzmir Önceleri Ve Sonraları**, Ülkü Matbaası, İletişim Yayınları, İstanbul 1976, s. 64. Bu eser, N.Moralı (1) diye geçecektir.; Nail Moralı, **Mütarekede İzmir Olayları**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1973, s. 52. Bu eser N.Moralı (2) diye geçecektir.C. Baykurt (1), **a.g.e.**, s. xiv; M. Demirel, **a.g.m.**, s. 185; F. Çoker, **Milli Mücadele...**, C. III, s. 128.

D. Mondros Mütarekesi Döneminde Cami Bey

1. İstanbul Dönemi

Câmi Bey, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasının ardından Tevfik Paşa'nın ilk hükümetinin (11 Kasım 1918 – 12 Ocak 1919)¹¹¹ kurulduğu günlerde İstanbul'a gelmiştir. Bu hükümette Dahiliye Nazırlığına getirilen, İlk Osmanlı Mebusan Meclisi'nden eski dostu Mustafa Arif Bey'in hükümete yaptığı teklif sonucu Câmi Bey, 6 Ocak 1919 tarihinde Dahiliye Nezareti Müsteşarlığına atanmıştır¹¹².

Câmi Bey'in İstanbul dönemi bu ilk faaliyeti kısa sürmüştür. 12 Ocak 1919 günü Tevfik Paşa istifa etmiş ve ertesi gün yeni kabineyi kurma görevi tekrar ona verilmiştir. Ancak kurulan kabinede Mustafa Arif Bey Dahiliye Nazırı olarak yer almamıştır¹¹³. Bunun üzerine Câmi Bey, 14 Ocak 1919'da istifa dilekçesini yeni nazıra sunmuştur¹¹⁴.

Câmi Bey'in bu görevden sonra adı, 14 Ocak 1919'da kurulan Sulh ve Selameti Osmaniye Fırkası'yla anılmış ve bu partinin idare heyeti arasında olduğu ileri sürülmüştür¹¹⁵. Ancak Câmi Bey, Mütareke dönemiyle ilgili yazdığı anılarda bu parti ile olan ilişkisinden bahsetmemiştir. Bu nedenle bu parti ile Câmi Bey'in ilişkisine dair kaynaklar oldukça sınırlıdır. Câmi Bey ve arkadaşları bu dönemde siyasi bir parti kurmak için harekete geçmiş ve ilerleyen kısımlarda da bahsedileceği üzere Milli Ahrar Fırkası'nın kurmuşlardır. Ancak ondan öncesinde Câmi Bey, İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti'ni (İMHOÇ) çalışmalarına katılmıştır.

İzmir ve çevresi üzerinde İtilaf Devletleri'nin emelleri Birinci Dünya Savaşı'na dayanmaktadır. Bu devletler kendi aralarında imzaladıkları St. Jean de Maurienne

¹¹¹ Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri Ve Milli Mücadele*, Cem Yayınevi, İstanbul 1976, s.78. Bu eser S. Akşin (2) diye geçecektir

¹¹² **BOA, DÜİT**, (3.R.1337/06.Ocak 1919), D: 39, G: 65, B: 1-2; *Cami Bayurt'un Anıları*, Dft.1, TTK Arş., D:83, B: 9, s. 1-3, 19.

¹¹³ S. Akşin (2), **a.g.e.**, s.148.

¹¹⁴ *Cami Bayurt'un Anıları*, Dft.1, TTK Arş., D:83, B:9, s. 20.

¹¹⁵ T. Z. Tunaya (1), **a.g.e.**, C. II, s.237; F. Hüsrev Tökin, *Türk Tarihindeki Siyasi Partiler*, Elif Yayınları, İstanbul 1965, s.54-55.

anlaşması (1917) ile bu bölgeyi İtalyanlara vermişlerdir. Bu anlaşma savaş sonrası uygulanamamış ve İtalyanlara vaat edilen bu topraklar Yunanlılara bırakılmıştır¹¹⁶.

İzmir'in Yunanlılara bırakılacağı haberlerinin kamuoyunda duyulması ve İzmir'e İtilaf Devletleri askerî kuvvetlerinin gelmesiyle yerli Rumların yaptığı taşkınlıkların artması üzerine, İzmir'in Müslüman ahalisi, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından yedi gün sonra İMHOC'ni kurmuştur. Cemiyetin kurucuları Nail ve Halit Moralı kardeşler, Menemenlize Muvaffak, emekli Binbaşı Hüseyin Lütfü, İtibar-ı Milli Bankası ikinci Müdürü Naci, emekli asker Abdurrahman Sami Beylerdir¹¹⁷.

İMHOC'nin 17 Mart 1919'da düzenlediği büyük kongreye Câmi Bey de katılmış ve cemiyetin Katib-i Umumisi (Genel Sekreter) seçilmiştir¹¹⁸. İzmir'in Yunanlılar tarafından 15 Mayıs 1919 tarihinde işgal edilmesinin ardından cemiyet merkezinin İstanbul'a nakline karar verilmiştir¹¹⁹. Câmi Bey de cemiyet adına çalışmalarına İstanbul'da devam etmiştir.

Câmi Bey, İMHOC adına İstanbul'da faaliyette bulunurken aynı zamanda siyasî bir parti kurmak için de harekete geçmiş ve arkadaşlarıyla beraber 4 Mayıs 1919'da Milli Ahrar Fırkası'nı kurmuştur. Câmi Bey'in genel sekreterliğini yaptığı bu parti Mütareke döneminde Amerikan mandasına taraftar olmakla tanınmıştır¹²⁰.

¹¹⁶ Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, I.Cilt, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Yayınları, Ankara 1973, s.157-172.

¹¹⁷; Nurdoğan Taçalan, **Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken**, Bilgi Yayınevi, Ankara 2007, s. 107; Türkmen Parlak, **İşgalden Kurtuluşa "1" Yunan Ege'ye Nasıl Geldi "İlk Günler"** İzmir Sosyal Hizmetler Kültür Vakfı Kültür Yayınları, İzmir 1982, s.288. Not: Bu eser bundan sonra T.Parlak (1) diye geçecektir. N. Moralı (1), **a.g.e.**, s.166; N. Moralı (2), **a.g.e.**, s. 6.

¹¹⁸ *Cami Baykurt'un Anıları*, Dft.1, TTK Arş., D:83, B: 9, s. 10; Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam Mustafa Kemal 1919-1922**, Cilt II, Remzi Kitabevi, 11.Basım, İstanbul 1990,s. 67. N.Taçalan, **a.g.e.**, s.142; N. Moralı (2), **a.g.e.**, s.12-13.

¹¹⁹ N. Moralı (1), **a.g.e.**, s.174; N. Moralı (2), **a.g.e.**, s.15.

¹²⁰ Mine Erol, **Türkiye'de Amerikan Mandası Meselesi 1919-1920**, İleri Basımevi, Giresun 1972, s.63; Deniz Bilgen, **ABD'li Gözüyle Sivas Kongresi, Amerikan Mandası ve Gazeteci L. E. Browne'in Faaliyetleri**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2004, s.74; Kadir Kasalak, **Milli Mücadele'de Manda ve Himaye Meselesi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993, s. 56-57. T. Z. Tunaya (1), **a.g.e.**, C. II, s. 460; M. Ayışığı, **a.g.e.**, s.21; Tülay Duran, **a.g.m.**, s.14; "Milli Ahrar Fırkası", **İleri**, 22 Mayıs 1335 (1919), Nr: 494, s. 3. Gazetede partinin kuruluş tarihi belirtilmemiştir. *Cami Baykurt'un Anıları*, Dft.1, TTK Arş., D: 83, B: 9, s. 25-26.

2. Ankara Dönemi

Câmi Bey, Aralık 1919'da yapılan Osmanlı Mebusan Meclisi seçimlerine katılarak Aydın Vilayeti'nin Aydın Sancağı'ndan mebus seçilmiştir¹²¹. Ancak bu seçimlere Milli Ahrar Fırkası'nın adayı olarak katılmamıştır. Zira fırka seçimlere sadece İstanbul'dan katılmış ve başarı sağlayamamıştır¹²². Câmi Bey, seçimlerin ardından Heyet-i Temsiliye'nin çağrısına uyarak görüşmelerde bulunmak üzere Ankara'ya gitmiştir¹²³. Bu görüşmelerin ardından Câmi Bey, Ankara merkezli bir tutum sergilemiştir.

Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nin Misak-ı Milli'yi kabul etmesi ve bunu kamuoyuna duyurması sonucunda İtilaf Devletleri İstanbul'u 16 Mart 1919'da resmen işgal etmiş ve Meclisi basarak bazı milletvekillerini tutuklamıştır. Meclis, 18 Mart 1919'da son toplantısını yaparak faaliyetlerini belirsiz bir süre ertelermişse de, Padişah Vahdettin, 11 Nisan 1920'de Meclis-i Mebusan'ı kapattığını belirten İrade-i Seniyye'yi yayınlamıştır¹²⁴.

Bunun üzerine Heyet-i Temsiliye namına Mustafa Kemal Paşa, 19 Mart 1919'da bir tamim yayınlarak Ankara'da olağanüstü bir meclisin toplanacağını ve bu meclise İstanbul'daki son meclisin üyelerinin de katılabileceğini belirtmiştir¹²⁵. Câmi Bey de açılacak bu yeni meclise katılmak üzere Ankara'ya hareket etmiştir¹²⁶.

¹²¹ **BOA, DH.İUM**, (22 Kanunievvel /Aralık 1919), D: E112, G: 43, B: 2,; Mahmut Goloğlu, **Üçüncü Meşrutiyet 1920**, Başnur Matbaası, Ankara 1970, s.296. Bu eser M. Goloğlu (1) diye geçecektir. Pelin Böke, **Son Osmanlı Meclisi'nin Son Günleri**, Doğan Kitap Yayıncılık, İstanbul 2008, s.173; Ahmet Demirel, **İlk Meclis'in Vekilleri, Milli Mücadele Döneminde Seçimler**, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s.55, 194; Sabri Sürgevil, "Aydın Vilayeti Bozdoğan Kazasında Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, S.4, İzmir 1989, s.91; Zeki Arıkan, "1919 Seçimleri Ve İzmir", **Ata Dergisi**, Sayı 7, Selçuk Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi, Konya 1997, s. 123.

¹²² T. Z. Tunaya (1), **a.g.e.**, C. II, s.462.

¹²³ *Cami Baykurt'un Anıları*, Dft.2, TTK Arş., D:83, B:9, s. 66.

¹²⁴ İhsan Güneş, **Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)**, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, ? 1997, s. 53-54; M. Goloğlu (1), **a.g.e.**, s.107-119; A. Demirel, **a.g.e.**, s.70-71;

¹²⁵ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, C.1, Maarif Vekaleti, İstanbul 1960, s.420-422

¹²⁶ F. Çoker, **Milli Mücadele...**, C. III, s. 128, M. Demirel, **a.g.m.**, s. 187.

Câmi Bey, 23 Nisan 1920’de Ankara’da açılan Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin ilk hükümetinde Dahiliye Vekili olmuştur¹²⁷. Ancak Dahiliye Vekilliği’nde kısa bir süre kalmış, 14 Temmuz 1920’de istifa etmiştir¹²⁸.

Dahiliye Vekilliği’nden istifasından sonra Anayasa ve Dışişleri komisyonlarında üye olarak çalışan Câmi Bey, 4 Eylül 1920’de milletvekilliği saklı kalmak üzere İtalya’nın Başkenti Roma’ya Ankara Hükümeti’nin temsilcisi olarak gönderilmiştir. Câmi Bey’in bu temsilciliği sırasında Roma, Milli Mücadeleyi Avrupa ve Dünya kamuoyuna duyurmada en önemli merkez haline gelmiştir. Londra Konferansı’na Ankara Heyeti adına katılmıştır. Malta’da tutuklu bulunan Türk askeri ve siyasi esirlerin geri dönmelerinde ve ayrıca Milli Mücadeleye İtalya kanalıyla sağlanan askerî malzeme ve maddi yardımların temininde aktif rol almıştır. Daha sonra Kasım 1921’de Ankara Hükümeti, Câmi Bey’in Roma’daki temsilciliğine son vermiş ve Ankara’ya çağırmıştır. Ancak Câmi Bey bu çağrılara uyararak Türkiye’ye dönmeyince 21 Ekim 1922’de milletvekilliğinden müstafî sayılmıştır¹²⁹.

E. 1923-1945 Yılları Arasında Câmi Bey

Câmi Bey Roma’dan İstanbul’a/Türkiye’ye Milli Mücadele kazanıldıktan sonra 1923 yılında dönmüştür¹³⁰. Bu tarihten sonra siyasetten uzak kalmıştır. 1924 yılında Mihrab Dergisi’nde küçük hikâyeye tarzı yazılar yazmış¹³¹, Roma temsilciliği görevinden istifa ederek yurda dönen Celaleddin Arif Bey ile birlikte emlak

¹²⁷ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMM ZC), Devre (D):1, İçtima Senesi (İ.S.): 1, Cilt (C): 1, İçtima (İ): 10, (3 Mayıs 1336/1920), s.196-198; F. Çoker, **Milli Mücadele...**, C. III, s. 128; M. Demirel, **a.g.m.**, s. 187.

¹²⁸ TBMM ZC, D:1, İ.S.: 1, C:2, İ:34, (14 Temmuz 1336/1920), s.310. Not: Mecliste okunan istifa dilekçesi 13 Temmuz 1920 tarihini taşımaktadır. F. Çoker, **Milli Mücadele...**, C. III, s. 128; M. Demirel, **a.g.m.**, 187.

¹²⁹ Mevlüt Çelebi, **Milli Mücadele Döneminde Türk-İtalyan İlişkileri**, Dışişleri Bakanlığı Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ankara 1999, s. 213-214; C. Baykurt (1), **a.g.e.**, s. xvii; A. Nesimi, **a.g.e.**, s. 225-225; F. Çoker, **Milli Mücadele...**, C. III, s. 128; M. Demirel, **a.g.m.**, s. 187-188.

¹³⁰ **BOA, HR.İM**, (23.12.1923), D:48, G:188, B: 1-2.

¹³¹ Cami Bey, Mihrab Dergisi’nin 1924 yılında çıkan 7, 9, 11, 13-14, 15-16, 21-22 sayılarında sırasıyla “*Seyyid Battal Gazi ve Digénis Akritas Destanlar*”, “*Kâbil*”, “*Âsî*”, “*Emunukal Eydinen (1-2)*”, “*Asya’nın Ruhü*” isimli hikayeleri yazmıştır.

danışmanlığı üzerine bir işyeri açarak, geçimini sağlamaya çalışmıştır¹³². Bu birliktelikten sonra Câmi Bey, 1929-1931 yılları arasında Erenköy Kız Lisesi'nde Fransızca Öğretmenliği yapmıştır¹³³. Öğretmeliğin yanı sıra Câmi Bey'in bu dönemde çevirmenlik yaptığı da söylenmektedir¹³⁴.

Câmi Bey, Ocak 1934'te İsmail Hakkı Baltacıoğlu tarafından yayınlanan *Yeni Adam* Dergisi'nde "Siyasal Acun" adlı köşesinde dış politikayla ilgili yazılar yazmıştır¹³⁵. Sonrasında 1940-1944 yılları arasında Robert Kolej'de Tarih öğretmenliği yapmış¹³⁶ ve 27 Haziran 1942'den itibaren de oğlu Vedat Baykurt ile birlikte Fransızca akşam gazetesi olan *La Turquie*'yi çıkarmıştır¹³⁷. Câmi Bey'in çok partili hayata geçmeden önceki faaliyetleri bunlarla sınırlıdır.

F. Çok Partili Dönemde Câmi Bey'in Siyasete Dönüşü

Câmi Bey, çok partili sistemin başladığı 1945 yılından ölümüne kadar sol camiada aktif bir yazar ve siyasetçi olarak öne çıkmıştır. Bu dönemde sol görüşlü bir

¹³² Câmi Bey'in, Celaleddin Arif Bey ile birlikte emlak üzerine bir işyeri açtıklarına dair bilgi, 27.09.2011 Salı günü Nazım Hikmet Kültür ve Sanat Vakfı'nda Câmi Bey'in Robert Kolej'den öğrencisi Moris Gabbay Bey ile 16:00-17:30 saatleri arasında yapılan görüşmeden alınmıştır.

¹³³ Bu bilgi Erenköy Kız Lisesi'nin arşiv kayıtlarından elde edilmiştir. Mediha Esener'in anılarında da Câmi Bey'in bu yıllarda Erenköy Kız Lisesi'nde Fransızca öğretmenliği yaptığı anlatılmaktadır. M. Esener, Câmi Bey'in tam bir beyefendi ve Fransızcasının da mükemmel derecede olduğunu belirtmektedir. Mediha Esener, **Geç Kalmış Kitap**, Sistem Yayıncılık, İstanbul 1999, s. 29-32.

¹³⁴ M. Demirel, **a.g.m.**, s. 188. Ayrıca, torunu Arın Baykurt'tan alınan ve Câmi Bey'in kısa biyografisini anlatan Moris Gabbay 1944 imzalı bir yazıda ise Câmi Bey'in, Bible House (Kitabı Mukaddes) kurumundan aldığı teklif üzerine Tevrat ve İncili Türkçeye çeviren komitede çalıştığı ve İngilizce-Türkçe Red House sözlüğün gözden geçirilip tekrar yayımlanmasında büyük katkıları olduğu yazmaktadır. Abidin Nesimi de Protestanların İncil'inin Türkçeye çevirisinin Câmi Bey tarafından yapıldığını söylemektedir. Bkz: A. Nesimi, **a.g.e.**, s. 225-226. Bununla birlikte Kont dö Gobino'nun *Rönesans* isimli eserinin Türkçeye çevirisinde yazar kısmında, Câmi ismi yazmaktadır. Soyadı kanunundan önce 1931 yılında yapılan bu tercümenin Câmi Bey tarafından yapıldığını akla getirmektedir.

¹³⁵ M. Demirel, **a.g.m.**, s. 188. Câmi Bey, *Yeni Adam* Dergisi'nin 6 ile 120 sayılarında makaleler yazmıştır. Derginin 6. sayısına ulaşamamıştır. Ancak haftalık olarak çıkan bu derginin 105. sayısında Câmi Bey'in 6-7 sayısından itibaren dergide yazdığı söylenmektedir. Câmi Bey'in son yazısı, derginin 2 Ocak 1936 tarihli 120. sayısındadır.

¹³⁶ Robert Kolej'in 1941-1944 eğitim-öğretim yıllarında çıkarmış olduğu yıllıklarda Câmi Bey Tarih dersi öğretmeni olarak tanıtılmaktadır. Robert Kolej ile yapılan görüşmelerde bu döneme ait kayıtların kendilerinde olmadığı söylenmiştir. Ayrıca Mediha Esener ve Altumur Kılıç'ın anılarında da Câmi Bey'in İkinci Dünya Savaşı yıllarında Robert Kolej'de öğretmenlik yaptığı aktarılmaktadır. Bkz: M. Esener, **a.g.e.**, s. 278; Altumur Kılıç, **Kılıç'tan Kılıç'a Bir Dönemin Tanıklığı**, Remzi Kitabevi, İstanbul 2005, s.99.

¹³⁷ M. Demirel, **a.g.m.**, s. 188.

parti kurmayı düşünmüş ve partiyi kurmadan önce onun yayın organı görevini yapacak olan *Yeni Dünya* gazetesini 1 Aralık 1945 tarihinde Sabahattin Ali ve Esat Adil Müstecaplıoğlu ile birlikte çıkarmıştır. Ancak bunun öncesinde 21 Temmuz ve 22 Ağustos 1945'te sadece iki sayı yayınlanabilen *Dikmen* dergisinde Türkçe siyasî içerikli yazıları yayınlanmıştır. Ayrıca yine bu dönemde *Tan* gazetesinde gündeme ilişkin yazıları yer almış ve *Yeni Dünya* gazetesi ile aynı gün yayın hayatına başlayan *Görüşler* dergisinin yazar kadrosuna katılmıştır. 4 Aralık 1945'te kamuoyunda *Tan Olayları* olarak bilinen hadiseler esnasında Câmi Bey'in yazılarının yayınlandığı bu gazete ve dergilerin yayın hayatı sona ermiştir¹³⁸.

Daha sonra Sabiha ve Zekeriya Sertel çifti ile birlikte Şubat 1946'da tutuklanan Câmi Bey, yapılan yargılama sonucunda on ay hapis cezası almıştır. Câmi Bey'in bu cezayı almasının nedeni *Tan* gazetesinde 5 Eylül 1945 tarihli "*Münevver Sınıfın Tarihi Rolü*" başlıklı yazısıdır. Bu yazısıyla TBMM ve Hükümete hakaret ettiği iddia edilmiştir. Ancak Yargıtay bu kararı 14 Mayıs 1946 bozmuş, Câmi Bey ve Sertellerin tutukluluk hali sona ermiştir¹³⁹.

Câmi Bey, bu dönemde son olarak, Mareşal Fevzi Çakmak başkanlığında *İnsan Hakları Cemiyeti* adıyla bir dernek kurmak için çalışmalar yapmıştır. Faaliyete geçmek için 17 Ekim 1946'da İstanbul Valiliği'ne Fevzi Çakmak imzalı bir dilekçe veren cemiyetin, Mareşal Fevzi Çakmak ve Câmi Bey'den başka diğer önemli üyeleri ise Sertel çifti, Tevfik Rüştü Aras ve Kenan Öner'dir. Ancak cemiyet, hükümet ve basının eleştirileri sonucunda önemli bir faaliyet göstermeden dağılmıştır¹⁴⁰. Bu son girişimi de sonuçsuz kalan Câmi Bey'in çok partili dönemdeki faaliyetleri son bulmuştur.

G. Ölümü

TBMM Özlük Dosyası'ndaki belgelerde Câmi Bey'in, son ikamet adresi İstanbul'un Beyoğlu ilçesinin Ayazpaşa Mahallesi olarak belirtilmiştir. Câmi Bey'in

¹³⁸ M. Demirel, **a.g.m.**, s. 188-191; A. Nesimi; **a.g.e.**, s. 226; F. Çoker, **Milli Mücadele...**, C. III, s. 128-129.

¹³⁹ M. Demirel, **a.g.m.**, s. 191.

¹⁴⁰ M. Demirel, **a.g.m.**, s. 192-193.

Robert Kolej'den öğrencisi Moris Gabbay Bey de Câmî Bey'in Beyoğlu'nu Gümüşsuyu semtinde oturduğunu ifade etmiştir. Ayazpaşa Mahallesi bugünkü ismiyle Ayaz Paşa Camii Sokağı, Beyoğlu'nun Gümüşsuyu Mahallesi'ne bağlıdır.

Câmî Bey 4 Kasım 1949'da vefat etmiştir.¹⁴¹ Kaynaklarda Câmî Bey'in ölüm nedeniyle ile bilgiye ulaşılamamıştır. Bu konuda Moris Gabbay Bey, Câmî Bey'in kalın bağırsağında bir ur tespit edildiğini, bu nedenle bir ameliyat geçirdiğini ve taburcu olduktan 2 gün sonra evinde vefat ettiğini söylemiştir¹⁴². Câmî Bey İstanbul'da bulunan Kozlu mezarlığına defnedilmiştir¹⁴³.

¹⁴¹ M. Demiral, **a.g.m.**, s. 193; F. Çoker, **Millî Mücadele...**, C. III, s. 129.

¹⁴² Bu bilgiler, 27.09.2011 Salı günü Nazım Hikmet Kültür ve Sanat Vakfı'nda Câmî Bey'in Robert Kolej'den öğrencisi Moris Gabbay Bey ile 16:00-17:30 saatleri arasında yapılan görüşmeden alınmıştır. Moris Gabbay Bey, Câmî Bey'in yaşadığı evin açık adresini ise, günümüzde Gümüşsuyu Mahallesi'nde bulunan Çin lokantasının yanında ve kullanılmamakta olan binanın beşinci katı olarak belirtmiştir.

¹⁴³ Arın Baykurt'tan aldığımız belgeler arasında bir zarfın üzerinde Câmî Bey'in Kozlu mezarlığında defnedildiği yazmaktadır.

II. BÖLÜM

MONDROS MÜTAREKESİ DÖNEMİ SİYASÎ FAALİYETLERİ

I. Dünya Savaşı'na İttifak Devletleri'nin yanında girmiş olan Osmanlı Devleti, yaklaşık dört yıllık mücadele sonunda emellerine ulaşamadan ateşkes istemek zorunda kalmıştır. Ardından Talat Paşa'nın istifası ile yeni hükümet 14 Ekim 1918'te Ahmet İzzet Paşa tarafından kurulmuş ve bu hükümetin girişimleriyle 30 Ekim 1918'te Mondros'ta ateşkes imzalanmıştır¹. Ateşkesin imzalanmasıyla I. Dünya Savaşı sırasında İzmir bölgesinde Askerî Sansür Müfettişi olarak bulunan Câmi Bey'in görevi de sona ermiştir².

Daha önce bahsedildiği üzere Câmi Bey II. Meşrutiyet döneminde İT'ye muhalefetiyle tanınmıştır. Ateşkesin imzalanması sonrası İstanbul muhalefetin yeniden ortaya çıktığı bir yer olmuştur. Câmi Bey de dönemin aynı düşüncede siyasi bir figürüdür.

Mütareke Döneminde Câmi Bey faaliyetleri İstanbul ve Ankara merkezli şeklinde 2'ye ayrılmalıdır. Bunun nedeni onun siyasi fikirlerinde meydana gelen değişimlerdir. Nitekim ateşkesin imzalanmasıyla İstanbul'a gelen Câmi Bey, arkadaşlarıyla bir parti kurmayı düşünmüştür. O esnada Milli Mücadele fikri Türk aydınının kafasında tam olarak şekillenmediği için bireysel çabalar ve küçük siyasi gruplar dönemin dikkat çeken hareketleridir. Aşağıda ayrıntılı bir şekilde aktarılacağı üzere Câmi Bey'in de İstanbul'daki ilk faaliyetleri bu türden çabalara örnektir. Ancak daha sonra Erzurum ve Sivas Kongresi'yle tüm yurda yayılan Milli Mücadele hareketine Câmi Bey de katılmıştır. Ardından bu davaya inanmış bir sima olarak Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nde yer almıştır. Ankara merkezli olarak ilk faaliyeti

¹ Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri Ve Milli Mücadele**, Cem Yayınevi, İstanbul 1976, s. 20. Bu eser S. Akşin (2) diye geçecektir.

² *Cami Baykurt'un Anıları*, Dft. 1, TTK Arş., D :83, B : 9, s. 19; M. Demirel, **a.g.m.**, s. 185; N. Morali (1), **a.g.e.**, s. 64; N. Morali (2), **a.g.e.**, s. 52; C. Baykurt (1), **a.g.e.**, s. xiv; F. Çoker, **Milli Mücadele...**, C. III, s. 128.

budur. Sonrasında TBMM'ye katılmasıyla düşünce yapısında meydana gelen değişim devam etmiştir.

A. İstanbul Merkezli Siyasi Faaliyetleri

Mütareke döneminde kurulan hükümetlerin çalışmaları güçleşmiş ve sürekli kabine değişiklikleri meydana gelmiştir. Ahmet İzzet Paşa Kabinesi'nin 9 Kasım 1918'te istifa etmesinden sonra³, Tevfik Paşa 11 Kasım 1918 – 12 Ocak 1919 tarihleri arasında ilk kabinesini kurmuştur⁴. Bu hükümet döneminde Câmi Bey Dahiliye Nezareti Müsteşarlığı'na tayin olmuştur. Mütareke döneminde Câmi Bey'in İstanbul merkezli ilk faaliyeti kısa süren bu memuriyettir.

Mütareke sonrası meydana gelen işgaller karşısında toplumun ileri gelenleri cemiyetler kurarak halkı aydınlatmak, direnişi örgütlemek ve işgallerin haksız olduğunu dünya kamuoyuna duyurmak istemişlerdir. İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti de bunlardan biridir. Câmi Bey, Müsteşarlık görevinden sonra cemiyetin çalışmalarına İstanbul'da iken katılmıştır.

Mütareke dönemi, siyasi parti ve siyasetle uğraşan teşekküllerin çok sayıda oldukları bir dönemdir. Bu kadar kısa bir zamanda hemen hepsi meclis dışında kurulan bu kadar çok siyasi oluşuma rastlamak pek zor, hatta imkânsızdır⁵. Câmi Bey ve arkadaşları da bu dönemde Milli Ahrar Fırkası'nı kurarak siyasi faaliyette bulunmuşlardır. Kamuoyunda, özellikle İstanbul'da "Manda ve Himaye Meselesinin" tartışıldığı bir dönemde fırkanın da bu doğrultuda bir takım faaliyetleri olmuştur. Câmi Bey'in Mütareke Dönemi İstanbul merkezli faaliyetleri bu şekilde sınıflandırılmakla beraber aşağıda ayrıntılı bir şekilde aktarılacaktır.

³ ; *Cami Baykurt'un Anıları*, Dft.1, TTK Arş., D:83, B: 9, s. 3; S. Akşin (2), **a.g.e.**, s. 66-67.

⁴ S. Akşin (2), **a.g.e.**, s. 78.

⁵ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler 1859 – 1952**, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul 1952, s.404. Bu eser T. Z. Tunaya (2) diye geçecektir.

1. Dâhiliye Nezareti Müsteşarlığı

I. Dünya Savaşı'nın başından beri İstanbul'dan uzak kalan Câmi Bey, Tevfik Paşa Hükümeti'nin kurulduğu ilk günlerde devlet merkezinde ki durumu yakından görmek arzusuyla İstanbul'a gelmiştir. Bu kabinede, Osmanlı İlk Mebusan Meclisi'nden eski dostu olan Mustafa Arif Bey Dâhiliye Nazırlığına getirilmiştir. Câmi Bey'in Dahiliye Nezareti Müsteşarlığı'na tayini Mustafa Arif Bey'in vasıtasıyla olmuştur⁶.

Câmi Bey, Dahiliye Nezareti Müsteşarlığına tayini için "İttihat ve Terakki memlekete hakim olduğu on senelik devrede birinci ve ikinci meclislerde Fizan mebusu olarak bulunmuştum. İttihatçıların yürüyüşünü hiç beğenmediğim içindir ki onlara katılmadım. Ve muhalif safta kaldım böyle olmakla beraber Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na da intisab etmemiştim. Her iki taraftan da şahsi dostlarım var. Fakat asıl dostlarım ekserisi muhalefet safında bundan dolayıdır ki İstanbul'a geldiğim zaman hep faal olan bu saftaki dostlarım etrafımı sardılar. Bunlar meyanında ikinci Tevfik Paşa kabinesinde⁷ Dahiliye Nazırı olan Mustafa Arif Bey'e yardım etmek üzere Müsteşarlığını almamı bana teklif ediyorlar"⁸ diyerek bu memuriyete nasıl tayin olduğunu açıklamaktadır.

Mustafa Arif Bey'in hükümete yaptığı teklif sonucu, Câmi Bey 6 Ocak 1919'da Dahiliye Nezareti Müsteşarlığı'na tayin olmuştur⁹. Aynı gün görevine başlamak için Babıâli'ye giden Câmi Bey, hükümet merkezinin eski haline nazaran çok karanlık ve ıssız olduğunu gözlemleyerek, herkesin yüzünü bir kasvet havasının kapladığını ve artık Osmanlı Devleti'nin son günlerinin yaşanmakta olduğunu anlaşıldığını düşünmüştür. Yine Câmi Bey, bu dönemde Dâhiliye Nezareti'nin en önemli görevinin, İstanbul'un asayişini sağlamak ve İngilizlerle Osmanlı polisleri arasındaki münasebatı tanzim etmek olduğunu söylemektedir¹⁰.

⁶ *Cami Bayurt'un Anıları*, Dft.1, TTK Arş., D:83, B: 9, s. 1-3; S. Akşin (2), **a.g.e.**, s.78.

⁷ Cami Bey, İkinci Tevfik Paşa Hükümeti diyor ancak söz konusu Dahiliye Nezareti Müsteşarlığı Birinci Tevfik Paşa Hükümeti zamanındadır.

⁸ *Cami Bayurt'un Anıları*, Dft.1, TTK Arş., D:83, B: 9, s. 19.

⁹ **BAO, DUİT**, (3.R.1337/06.01.1919), D: 39, G: 65, B: 1-2; *Cami Bayurt'un Anıları*, Dft.1, TTK Arş., D:83, B: 9, s. 19.

¹⁰ *Cami Bayurt'un Anıları*, Dft.1, TTK Arş., DFT.1, D:83, B: 9, s. 19.

Cami Bey, Müsteşarlık görevine başlamasının üçüncü günü bir İngiliz İrtibat Zabiti olan Binbaşı Smith adında bir zatın odasına gelerek, sömürgelerindeki eli kırbaçlı İngiliz memurları edasıyla kendisine bir takım sorular sorduğunu, subayı sorduğu sorular hakkında bilgisinin olmadığını söyleyerek başından defettiğini, ancak bu durumun kendisini İngilizlerin uşağı derecesinde bir mevkide bırakacağından Müsteşarlık işine son vermeye karar verdiğini belirtmektedir¹¹. Zaten 12 Ocak 1919 akşamı Tevfik Paşa istifa etmiş ve ertesi gün kabineyi kurma görevi yine ona verilmiştir. Kurulan yeni kabinede Dâhiliye Nezareti'nin başına Mustafa Arif Bey getirilmemiştir.¹² Cami Bey, 14 Ocak 1919'ta istifa dilekçesini yeni nazıra vermiştir¹³. Müsteşarlık görevi sadece 8 gün sürmüştür.

Cami Bey, hatıratında istifa sebebi olarak İngiliz İrtibat subayı ile arasında geçen görüşmeyi göstermiştir. Ancak istifasından hemen sonra kendisiyle *Söz* gazetesi bir mülakat yapmıştır¹⁴. İstifasının nedenini soran gazetecilere “Ben esasen Müsteşarlık görevini Mustafa Arif Bey’in ısrarı ve arkadaşlarımla önerisiyle kabul etmiştim. Dolayısıyla nazırın çekilmesiyle, benim de derhal istifamı vermem gerekti. Ben de öyle hareket ettim. Bilirsiniz ki, bizde sistem henüz değişmemiştir. Hala işler şahıslara bağlıdır ve iş görmekte karşılıklı güvenin büyük yeri vardır.”¹⁵ diyerek, gazetecilere istifa etmesinde Mustafa Arif Bey’in yeniden Dahiliye Nazırı olmamasını göstermiş, İngiliz irtibat subayı ile arasında geçen görüşmeden bahsetmemiştir. Bunun nedeni, İngilizlerin kontrolü altında olan İstanbul’da onların aleyhine bir demeç vermenin çok zor olması gösterilebilir.

Cami Bey’in istifasında temel neden İngilizlerin uşağı mevkiindeki bir görevde kalmak istememesi olabilir. Ancak yeni Nazıra sunduğu istifa dilekçesini “Mustafa Arif Bey eski bir arkadaşım dostum olduğu için ona yardım etmek maksadıyla kabul etmiş olduğum Dahiliye Nezareti müsteşarlığından istifa ettiğimi....”¹⁶ şeklinde kaleme alması gazetecilere verdiği cevapla örtüşmektedir. Buna rağmen

¹¹ *Cami Bayurt'un Anıları*, Dft.1, TTK Arş., D:83, B: 9, s. 19-20.

¹² Akşin (2), **a.g.e.**, s.148.

¹³ *Cami Baykurt'un Anıları*, Dft.1, TTK Arş., D:83, B:9, s. 20.

¹⁴ Sabahattin Özel; Işıl Çakan Hacıbrahimoğlu, **Osmanlı'dan Milli Mücadeleye Seçilmiş Mülakatlar**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s.91-94. Eserde bu mülakat 15 Ocak 1919 tarihli *Söz* Gazetesi'nden naklen aktarılmıştır.

¹⁵ S. Özel; I. Ç. Hacıbrahimoğlu, **a.g.e.**, s.92.

¹⁶ *Cami Baykurt'un Anıları*, TTK Arş. Dft.1, D:83, B: 9, s. 20.

Dilekçesinde istifasının asıl nedenini belirtebilirdi. Hükümet ve İngilizler tarafından İngiliz karşıtı olarak tanınmaktan çekinmiş olması, bu tarz bir dilekçenin açıklaması olabilir.

Gazetecilerin, müsteşarlıkta bulunduğu birkaç gün içindeki izlenimlerini sorduklarında ise; “Bugün Dâhiliye Nezareti’nin en önemli sorunu sanıldığı gibi geçmişe ait duygular değil, bugünü en az zararlar geçirmek, güvenliği düzenlemek ve sürdürmeye çalışmaktır. Bunun içindir ki, bugün barışa kadar en büyük ve en güç iş Dâhiliye Nezareti’nin omuzlarına yüklenmiştir. Devletin savaştan sonra uğradığı genel yetersizlik, ordusuzluk, jandarmasızlık, her tarafta nakliye araçlarından yoksunluk ve bu araçlara oranla pek büyük ülkenin genişliği göz önüne alınırsa bir dâhiliye nazırının ne büyük sorumluluk, ne büyük ve karışık sorunlar yumağını üstlendiği anlaşılır.”¹⁷ diyerek bu süreçte en zor görevin Dahiliye Nezareti’ne düştüğünün altını çizmiştir.

Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere böyle karışık bir dönemde memuriyette kalmak istememesi istifanın bir diğer nedeni olabilir. Câmî Bey’in gazetecilere belirttiği gibi bu dönemde en zor görev Dâhiliye Nezareti’ne düşmektedir. Memuriyette kalarak sorumluluk almaktan çekinmiş olabileceği akıllara gelmektedir. Bununla beraber anılarında belirttiği gibi İngilizlerin uşağı görevinde kalmak istememesi ise pekte inandırıcı gelmemektedir. Çünkü İstanbul’a yerleşmiş olan İngiliz askeri güçlerinin hükümeti kontrol edeceği, uygulamalarına müdahalede bulunacağı bilinen bir durumdur. İstifasında diğer iki neden ağırlık kazanmaktadır

Cami Bey’in mütareke döneminde İstanbul’daki faaliyetleri müsteşarlıkla sınırlı değildir. Yani siyasî çareler arayan birçok kişi veya siyasî teşekkül gibi İstanbul siyaseti içinde kendisi görülmektedir. Cami Bey’in istifasının bir başka nedeni de buna bağlanabilir. Bu meyanda Cami Bey ve arkadaşları da 4 Mayıs 1919’da Milli Ahrar Fırkası’nı kurmuşlardır. Ancak T. Z. Tunaya ve F. H. Tökin, bu firkadan önce 14 Ocak 1919’da kurulan Sulh Ve Selameti Osmaniye Fırkası’nın

¹⁷ S. Özel; I. Ç. Hacıbrahimoğlu, a.g.e., s.92.

idare heyeti arasında Câmi Bey'in de bulunduğunu ileri sürmüşlerdir¹⁸. Câmi Bey, mütareke dönemine ait yazdığı anılarda bu parti ile olan ilişkisinden bahsetmemektedir. Bu bilgiler ışığında Câmi Bey'in müsteşarlıktan istifa etmesindeki bir diğer neden de bu partideki çalışmalarıdır. Çünkü o zamanki kanunlara göre devlet memurunun herhangi bir siyasi partide çalışması yasaktır¹⁹.

Câmi Bey'in Dahiliye Nezareti Müsteşarlığı'ndan istifasına neden olabilecek hususlar yukarıda aktarılmıştır. Câmi Bey'in istifasının altında, Müsteşarlık görevinden, yani memurluktan çok daha fazlasını istemesi gösterilebilir. Çünkü mütareke döneminde İttihat ve Terakki'nin (İT) iktidardan düşmesiyle ona muhalif kişilerin siyasal hayata hücum ettiği bir süreç yaşanmıştır. Câmi Bey de bu dönemde de İttihatçı karşıtlığı ile bilinen bir siyasetçidir. Daha sonraki kısımlarda da aktarılacağı üzere Milli Ahrar Fırkası da İttihat ve Terakki karşıtlığı ile ön plana çıkan siyasi bir partidir.

Dâhiliye Nezareti Müsteşarlığı görevinden istifa ettikten sonra Câmi Bey İstanbul'da farklı siyasî faaliyetlere devam etmiştir. İzmir'den İstanbul'a geldiği zaman, Mühürabed? hanı civarında Manukyan? hanında yerleşmiş bulunan Mahir Sait ve çevresi kendisine bir oda tahsis etmiştir. Câmi Bey ve arkadaşları orada toplanıp görüşmeler yapmaktadır. Bu dostlarının arasında en çok Bekir Sami (Kunduh) ve Kara Vasıf Beylerle görüşmekte, Wilson Prensiplerinden yola çıkarak Osmanlı İmparatorluğu'nun Araplarla meskûn vilayetlerinden ayrılarak Türklerle meskun yerlerde istikbalini sağlayabileceğini inanmaktadırlar. Çünkü Arapların cihan harbinde İngilizlerle anlaşarak Osmanlı ordusunu arkadan vurduğunu söyleyen Câmi Bey'e göre, artık Türk ile Arap'ın müştereken bir devlet kurmasının imkânı yoktur²⁰.

İngilizlerin ve Fransızların asıl amaçlarının Arapların yaşadığı yerlerden ve Musul petrol havzasından hisse koparmak olduğunu, Araplardan kendi arzusuyla ayrılacak ve bunu munasip bir suretle ilan edecek olan Türkiye'ye karşı İngiltere'nin hasmane hareketine lüzum kalmayacağını zanneden Câmi Bey ve arkadaşları, bunu

¹⁸ F. Hüsrev Tökin, **Türk Tarihindeki Siyasi Partiler**, Elif Yayınları, İstanbul 1965, s.54-55; ; T. Z. Tunaya (1), **a.g.e.**, Cilt II, s. 237; T. Z. Tunaya (2), **a.g.e.**, s.424.

¹⁹ Cengiz Dönmez, **Milli Mücadeleye Karşı Bir Cemiyet: İngiliz Muhibleri Cemiyeti**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999, s.69-70.

²⁰ *Cami Baykurt'un Anıları*, Dft.1, TTK Arş., D:83, B: 9, s. 20.

anlamak için İngilizlerle irtibata geçmek istemişlerdir. Bu doğrultuda İngiliz Muhipleri Cemiyetine aza olup İngilizlerle konuşmanın maksatlarına göre küçük bir şey olduğunu, yeni bir fırka kurarak İngilizlerle görüşmenin daha uygun olduğunu düşünmüşlerdir²¹. Bu doğrultuda Câmi Bey ve arkadaşları 4 Mayıs 1919'ta Milli Ahrar Fırkası'nı kurmuşlardır²². Ancak bu fırkanın kurulmasından evvel İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti'nde Cami Bey'in bir takım faaliyetleri olmuştur.

2. İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti ve Cami Bey'in Çalışmaları

a. Cemiyetin Kuruluşu ve İlk Çalışmaları

Milli Mücadelenin başında İzmir, Aydın vilayetinin merkezidir. İç Anadolu'ya doğal yollarla bağlanan İzmir, deniz yoluyla da dış ülkelere bağlanmaktadır.²³ Ege Bölgesi'nin topraklarında yetişen bereketli ürünlerin ihraç edildiği en önemli yer İzmir Limanı olmuş ve böylelikle de İzmir ticari bir merkez haline gelmiştir. Osmanlı Devleti içinde İstanbul'dan sonra en güçlü sanayi kuruluşları bu şehirde toplanmış, tüccar ve sanayici zümresi azınlıklar, levantenler ve yabancı uyruklulardan oluşmaktaydı. Bölgede İttihat ve Terakki'nin bütün çabalarına rağmen Türkler ticarete aracı durumuna yükselbilmişlerdir²⁴. Tüm bunlar Türklerin sosyo-ekonomik açıdan güçsüz durumda olduğunu göstermektedir.

Ancak bölgede nüfusun çoğunluğu Müslüman'dır. 1917 yılına ait bir nüfus cetvelinde Aydın Vilayeti'nin toplam nüfusu 1.587.431'dir. Bu sayısının 1.291.952'si Müslüman'dır. Vilayetin merkezi İzmir Livası'nın (Sancağının) toplam

²¹ *Cami Baykurt'un Anıları*, Dft.1, TTK Arş., D:83, B: 9, s. 20-21.

²² *Cami Baykurt'un Anıları*, Dft.1, TTK Arş., D:83, B: 9, s. 25-26; T. Z. Tunaya (1), **a.g.e.**, C. II, s.460; T. Z. Tunaya (2), **a.g.e.**, s.431.

²³ Kamil Erdeha, **Milli Mücadelede Vilayetler Ve Valiler**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1975, s.367.

²⁴ Erdeha, **a.g.e.**, s.368.

nüfusu 604.120 kişidir. Bunun 406.068'i Müslüman, 151.091'i Rum geri kalan sayıda Musevi, Ermeni ve diğer milletlerdendir²⁵.

Bölge üzerinde İtilaf Devletleri'nin planları I.Dünya Savaşı'na dayanmaktadır. Bu devletler, savaş esnasında kendi aralarında imzaladıkları anlaşmalarla Osmanlı Devleti'ni tasfiye etmiş, bu bölgeyi 10-21 Nisan 1917'de imzalanan St.Jean de Maurienne anlaşması ile İtalyanlara verilmiştir. Ancak bu anlaşma savaş sonrası uygulanmamış, İtalyanlara vaat edilen İzmir ve çevresi Yunanlılara bırakılmıştır²⁶. Mütareke sonrası İzmir'in işgal edileceği haberlerinin duyulması üzerine yerli halk, buna karşı İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti'ni (İMHOÇ) kurmuş ve Câmi Bey'de bu cemiyetin çalışmalarına katılmıştır.

İzmir'deki Askeri Sansür Müfettişliğini sürdüren Câmi Bey, 7 Teşrinisani 1918 (7 Kasım 1918) sabahı ilk bir İngiliz monitorunun²⁷ (M-29) İzmir Limanı'na geldiğini belirtmektedir. Bu tarihten sonra şehrin havasının birden bire değiştiğini, Rumların evlerinin pencerelerinden Yunan bayraklarının görüldüğünü ve sokaklarda İngilizler lehine gösteriler yapıldığını ifade eden Câmi Bey'e göre bu hareketlerin altında çoktandır Rumlar arasında oluşturulan gizli bir teşkilat vardır.²⁸ Câmi Bey'in belirttiği bu tarih, bazı eserlerde 6 Kasım 1918 olarak geçmektedir²⁹.

Nitekim, monitör'ün İzmir limanına girmesiyle Kordon'da toplanmaya başlayan Rumlar ve Yunanlılar, Türklere karşı ilk tecavüzlere başlamışlardır; kimisinin fesi başından atılıp çiğnenmiş, kimileri dövülmüş, dükkanları taşlanmış, Türk kadınların ve kızların çarşafı yırtılmıştır³⁰. Bu şartlar altında zor günler geçiren İzmirli, bir cemiyet kurarak örgütlenme faaliyetlerine girişmişlerdir.

Cemiyet, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından yedi gün sonra teşekkül etmiştir³¹. Kurucuları arasında Nail ve Halit Moralı kardeşler, Menemenlize Muvaffak, emekli Binbaşı Hüseyin Lütfü, İtibar-ı Milli Bankası ikinci Müdürü Naci,

²⁵ Erkan Serçe, **İzmir Ve Çevresi Nüfus İstatistiği 1917**, Akademi Kitabevi, İzmir 1998, s.6 – 7.

²⁶ S. Tansel, **a.g.e.**, Cilt I, s.157-172.

²⁷ Monitor: Kıyı koruma amacıyla yapılmış, altları düz, havalesiz ve geniş, zırhlı savaş gemisi. Bkz: Metin Karayazgan, **Denizci Sözlüğü (Gemici Dili, Terimler-Deyimler)**, İzmir 1981.

²⁸ *Cami Baykurt'un Anıları*, Dft.1, TTK Arş., D:83, B: 9, s. 1.

²⁹ Bilge Umar, **İzmir'de Yunanlıların Son Günleri**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1974, s.41; N. Taçalan, **a.g.e.**, s.13

³⁰ T. Parlak (1), **a.g.e.**, s.255.

³¹ N. Moralı (1), **a.g.e.**, s.166; N. Moralı (2), **a.g.e.**, s.6

emekli asker Abdurrahman Sami Beyler yer almaktadır.³² Daha sonra eski maliye müfettişlerinden Arif, Dr. Hacı Hasanzade Ethem, Mektubi Esbak Hasan Vasfi Beyler de cemiyete katılmışlardır³³.

İMHOCA'nın kurucuları arasında Câmî Bey yoktur. T. Z. Tunaya, partinin kurucuları arasında Câmî Bey'i de göstermektedir³⁴. Ancak Câmî Bey, cemiyetin kuruluşunda kendisinin sadece fikri yardımlarının olduğunu söylemekte³⁵, oğlu Sermet Baykurt'un açıklamaları da bunu desteklemektedir³⁶. Bununla birlikte cemiyetin nizamnamesindeki kurucuları kısmında da Câmî Bey'in adı geçmemektedir³⁷.

Mondros Mütarekesi'nden sonra kurulan ilk cemiyet olan³⁸ İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti'nin kuruluş nedenini ve dayanağını kurucularından Nail Moralı şu şekilde belirtmektedir: "Cemiyeti ihya fikrini, Mondros Mütarekesi'nin ve bunun isnad ettiği Wilson Prensiplerinin zımnında, Türk'e mühim ve kati bir suikast mündemiç olduğunu anlatan Düvel-i İtilafiye sefain-i harbiyesinin Türk limanlarında ilk göründükleri günlerin meydana getirdiği hadisat ilham eylemişti...."³⁹.

Câmî Bey de anlarında cemiyetin kuruluş nedenini benzer bir şekilde izah etmiş; cemiyet kurucularının, prensip olarak İttihatçılık ve İtilafçılık gibi siyasî rakip fırkaların rengini taşıyan kişileri cemiyetin ön saflarında görmek istemediklerini söylemiştir. Ayrıca cemiyet kurulurken kendisinden fikri yardım isteyen bu kişilerin, kamuoyunda İttihatçıların muhalifi olarak tanınması nedeniyle kendisinin cemiyet çalışmalarında bulunmasını sakıncalı gördüklerini de eklemiştir⁴⁰. Câmî Bey bu görüşmenin ne zaman olduğu hakkında bilgi vermemiştir. Ancak bu görüşmenin cemiyetin kuruluş aşamasında olduğu anlaşılmaktadır.

³²N. Moralı (1), **a.g.e.**, s.166; N. Moralı (2), **a.g.e.**, s.6; Nurdoğan Taçalan, **a.g.e.**, s.107.; T.Parlak (1), **a.g.e.**, s.288.

³³N. Moralı (1), **a.g.e.**, s.166; N. Moralı (2), **a.g.e.**, s.6.; .

³⁴T. Z. Tunaya (2), **a.g.e.**, s.481.

³⁵*Cami Baykurt'un Anıları*, Dft.1, TTK Arş., D:83, B: 9, s. 1-2

³⁶C.Baykurt (1), **a.g.e.** s.xiv

³⁷Mevlüt Çelebi, "İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti'nin Nizamnameleri" , **Deniz Kuvvetleri Dergisi**, sayı 569, Temmuz 1997, Ankara, s.67'den naklen: Meltem Özkemer, **İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü İnkılap Tarihi Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004, s.18-19.

³⁸N. Moralı (1), **a.g.e.**, s.166; N.Moralı (2), **a.g.e.**, s.6.

³⁹N. Moralı (1), **a.g.e.**, s.166; N.Moralı (2), **a.g.e.**, s.6-7.

⁴⁰*Cami Baykurt'un Anıları*, Dft.1, TTK Arş., D:83, B: 9, s. 1-2

Câmi Bey ile cemiyet kurucularının bu ilk görüşmesinden sonra cemiyet üyeleri, resmi kuruluş beyannamesinin vilayete 23 Kasım 1918 tarihinde vermişlerdir⁴¹. Bu tarihlerde Câmi Bey İstanbul'dadır. Câmi Bey'in cemiyetle tekrar irtibata geçişi ve çalışmalarına katılması 1919 Şubat'ının sonlarında İstanbul'da olacaktır⁴². Cemiyetin ilk çalışmalarından sonra bu bahse değinilecektir.

Cemiyetin ilk faaliyeti, İngiliz monitörünün İzmir'e geldiği gün, Rumların taşkınlıkları sırasında Vali Nurettin Paşa'yı telefonla aramak olmuştur. Hüseyin Lütfi Bey, Valiye telefonda "Burası Yunanistan'a döndü. Şiddetli bir Yunan nümayişi başladı. Hükümet aczinden bir şey yapmıyor. Çare bulmalısınız." demiştir⁴³. Celal Bayar anılarında bu telefon görüşmesini anlatırken Nurettin Paşa'nın bu işe el koymaktan çekindiğini aktarmaktadır⁴⁴. Ancak Cami Bey cemiyetin kurulmasında ve genişlemesinde İzmir Vali Vekili Nurettin Paşa'nın büyük çabaları olduğunu belirtmektedir⁴⁵. Keza Nurettin Paşa'nın cemiyet için yaptıklarına ilerleyen bölümlerde değinilecektir.

Cemiyet resmen kuruluşundan sonra, önce Halit ve Nail Moralı kardeşlerin Rumlar tarafından yakılan Ayayorgi caddesindeki yazıhanelerinde daha sonrada Birinci Kordon'da ticarethane olarak kiraladıkları mekânda çalışmalarına başlamış ve sürdürmüştür⁴⁶.

Çalışmalarından dolayı başta Hürriyet ve İtilaf Fırkası olmak üzere cemiyeti, İttihat ve Terakki yavrusu ve Bolşeviklik teşkilatı olarak adlandıranlar olmuştur⁴⁷. Cemiyet buna karşı nizamnamesinin üçüncü maddesinde, ilmi ve içtimai gaye haricinde iç ve dış siyasetle asla ilgilenmeyeceğini ve kurulmuş veya kurulacak siyasi partilerin çalışmalarına katılmayacağını belirtmiştir⁴⁸.

İzmir'e İngiliz monitorunun gelişinden bir süre sonra cemiyet üyeleri, monitorun kumandanı Allan Dixon ile iletişime geçmenin İzmir için faydalı

⁴¹ Zeki Arıkan, **Mütareke Ve İşgal Dönemi İzmir Basını (30 Ekim 1918 – Eylül 1922)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1989, s.63.

⁴² *Cami Baykurt'un Anıları*, Dft.1, TTK Arş., D:83, B: 9, s. 23.

⁴³ T.Parlak (1), **a.g.e.**, s.288.

⁴⁴ Celal Bayar, **Ben de Yazdım**, Cilt 5, Baha Matbaası, İstanbul 1967, s.1601.

⁴⁵ *Cami Baykurt'un Anıları*, Dft.1, TTK Arş, D: 83, B: 9, s. 2.

⁴⁶ N. Moralı (1), **a.g.e.**, s.167, N.Moralı (2), **a.g.e.**, s.8

⁴⁷ N. Moralı (1), **a.g.e.**, s.167, N.Moralı (2),**a.g.e.**, s.7; N. Taçalan, **a.g.e.**, s.111

⁴⁸ T.Z.Tunaya, **a.g.e.**, s.484.

olacağını düşünmüşlerdir. Moralı Halit Bey de bazı İngiliz dostlarının aracılığıyla kumandanı evine yemeğe davet etmiştir. Bu yemekte İzmir'in geleceği hakkında neler konuşulduğu yazmamakla beraber sadece Kumandan Dixon'ın Türk konukseverliğinden memnun kaldığı belirtilmiştir⁴⁹.

Cemiyet, büyük kongre hazırlıklarını yaparken Nail Moralı ve arkadaşlarından oluşan bir heyeti İstanbul'a göndermiştir. Padişah, Tevfik Paşa Hükümeti ve İstanbul'da bulunan işgal devletleri yüksek komiserlerine birer muhtıra vermek ve kamuoyunda konuşulan Yunan işgaline böylece engel olmak heyetin görevleri arasındadır. Ancak Tevfik Paşa'nın sadarettten ayrılması üzerine hükümetle görüşme gerçekleşmemiştir⁵⁰. Nail Bey İstanbul'da kurulan Milli Kongre Cemiyeti ve Mütareke Komisyonu Reisi Galip Kemali ile görüşmeler yapmış, cemiyetin çalışmalarını aktarmış ve yardımlarını istemiştir⁵¹. Cemiyetin, Câmi Bey'in katılmasından önceki belli başlı faaliyetleri bunlardır.

Nail Bey eserinde, İstanbul'daki görüşmeleri esnasında "Gazeteler cemiyetimizi İttihatçıların yavrusu, organı diye yaptıkları hücumları arttırıyorlardı. Düşündüm taşındım, İstanbul'da Câmi Bey'i buldum. İttihatçıların sayılı muhalifi tanındığından hem bize paratoner hem de bilgisi ile bize yardımcı olurdu. Beraber çalışma teklifimi hemen kabul etti."⁵² diyerek Câmi Bey'in cemiyetle temasının nasıl gerçekleştiğini belirtmiştir. Ancak Câmi Bey, daha öncede bahsedildiği gibi, cemiyetin kuruluşunda, kurucularının kendisine danışarak fikri yardımını aldıklarını söylemektedir⁵³.

b. Cami Bey'in Cemiyete Katılması

Moralı Nail Bey'in İstanbul'da yaptığı en önemli görüşme İtalyan Yüksek Komiseri Kont Sforza ile olmuştur. Sforza, Nail Bey'e, Yunan işgalinin her an gerçekleşebileceği söyleyerek İzmir'de acele harekete geçilmesini, vakit

⁴⁹ N.Taçalan, **a.g.e.**, s.110.

⁵⁰ N.Taçalan, **a.g.e.**, s.136.

⁵¹ N. Moralı, (2), **a.g.e.**, 9, 47

⁵² N. Moralı, (1), **a.g.e.**, s.64, 142.

⁵³ Cami Baykurt'un Anıları, Dft.1, TTK Arş., D:83, B: 9, s. 1- 2.

kaybetmeden “Yunanlıları istemiyoruz. İtalyanların İzmir’de görev almasını uygun görüyoruz” diye bir dilekçe hazırlamalarını istemiştir. Böyle bir teşebbüsün Paris Sulh Konferansı’na ulaştırılmasında İtalya’nın seferber olacağını da belirtmiştir⁵⁴.

Nail Bey ise Sforza’ya, İtalyanlardan yardım beklediklerini, ancak bu teklifi olumlu karşılamayacaklarını söylemiştir. Sforza, “bir yol bulmalıyız” dediği zaman ise izin isteyip yanından ayrılmış ve daha sonra Câmi Bey’i bulup Sforza’nın teklifini anlatmıştır⁵⁵.

Nail Bey, Şubat 1919’un sonlarında Câmi Bey’in yanına gelerek, İtalyanların İzmir hakkında bir teşebbüse giriştiğini, İtalya adına çalışan Ahmet Dino ve beraberindeki ekibi, İtalya adına müracaat name almak için İzmir’e göndereceklerini söyleyerek, Sforza ile yapacağı görüşmede kendisine yardımcı olmasını istemiş ve Câmi Bey de bu isteğe olumlu cevap vermiştir⁵⁶. Câmi Bey’in cemiyet çalışmalarına katılması Nail Bey ile bu diyalogundan sonra gerçekleşmiştir.

Kont Sforza ile yapılan bu ikinci görüşme ile ilgili olarak Nail Bey ile Câmi Bey’in farklı anlatımları bulunmaktadır. Nail Bey, görüşmede, Sforza’nın ilk teklifinde ısrar etmediğini söylemekte, cemiyetin bir dilekçe hazırlayarak İtilaf Devletlerine “İzmir’e Yunanlılar gönderilirse bölgede Türkler kadar Rumlar içinde felaket doğuracağını anlatmakla yetinilmesinde mutabık kaldık” larını belirtmektedir. Ayrıca İzmir’e hareket için Sforza’nın kendilerine bir torpido (Bronzetti) tahsis ettiğini de eklemektedir⁵⁷.

Câmi Bey ise bu görüşme ile ilgili olarak Sforza’nın İzmirliilerden bir müracaat name istediğini, bunun da “İzmir Halkının hukukunu dilediği gibi müdafaa etmek üzere İtalya Hükümeti Kraliyesine müracaat ediyoruz” şeklinde olmasını söylediğini ve kendilerinin de, İzmirliilerin böyle bir karar vereceğini ümit ettirecek bir şekilde durumu idare ederek görüşmeyi bitirdiklerini söylemektedir⁵⁸.

Bu görüşme ile ilgili olarak Sforza da, İtalyan Dışişleri Bakanı Sdney Sonnino’ya çektiği bir telgrafta Ahmet Dino, Câmi Bey ve arkadaşlarına, İzmir’de İtalya lehine propaganda yapmaları için gerekli olan parayı verdiğini ve bu ekibin

⁵⁴ N.Moralı (1).a.g.e., s.142

⁵⁵ N.Moralı (1).a.g.e., s.142.;

⁵⁶ *Cami Baykurt’un Anıları*, Dft.1, TTK Arş., D:83, B:9, s. 23.

⁵⁷ N.Moralı (1), a.g.e., s.143

⁵⁸ *Cami Baykurt’un Anıları*, Dft.1, TTK Arş., D:83, B:9, s. 23.

Bronzetti ile İzmir'e hareket ettiklerini yazmıştır⁵⁹. Sforza'nın bu telgrafi Câmi Bey'in görüşme ile ilgili söylediklerini doğrular niteliktedir. Ayrıca Ali Çetinkaya da İtalyanların İzmir'i işgal etmek için gönderdiği heyette Câmi Bey'in de adını zikretmektedir⁶⁰.

Nail Bey'in görüşmeyi farklı anlatmasında 12 Mart 1919'ta cemiyetin İstanbul'daki İtilaf Devletleri Yüksek Komiserlerine çektikleri telgraf rol oynamaktadır. Çünkü bu telgraf Nail Bey'in Sforza ile ikinci görüşmelerinde "İzmir'e Yunanlılar gönderilirse bölgede Türkler kadar Grekler için de felaket doğuracağını anlatmakla yetinilmesinde mutabık kaldık"⁶¹ dediği şekilde kaleme alınmıştır. Câmi Bey, Bronzetti ile yolculukları esnasında İtalyanlara bir vekâletname vermemeye karar verdiklerini söylemekte⁶², Nail Bey ise gönderilen telgrafın müsveddesini bu yolculukları esnasında kaleme aldıklarını belirtmektedir⁶³. Nail Bey, Câmi Bey ile gemide verdikleri kararın ve bu doğrultuda yazdıkları metnin daha önce Sforza ile olan görüşmede kararlaştırılmış olduğunu söylemektedir. Bu görüşme hakkında ikilik bundan kaynaklanmaktadır.

Nail Bey'in olayları farklı aksettirmesindeki neden, Bronzetti ile yaptıkları yolculuk nedeniyle İtalyan mandasına taraftar olmakla suçlanmalarıdır.⁶⁴ Sonuç olarak Ahmet Dino ve yanındaki heyet İzmirliilerden İtalya adına bir vekaletname almakta başarılı olamayıp İstanbul'a dönmüştür⁶⁵. Câmi Bey de İzmir'de kalarak cemiyetin çalışmalarına katılmıştır.

Cemiyetin, 12 Mart 1919'da İstanbul'da İtilaf Devletleri temsilcilerine çektiği ve Sforza aracılığı ile Paris Sulh Konferansı'na da ulaştırılan telgraf metninde şu hususlar yazmaktadır:

"Biz Aydın Vilayeti mümessillileri, Menteşe ve Karesi delegeleri; ırk, lisan ve Türk hisleriyle bu vilayet ve mülhakatın nüfus kesafeti, tarihi rabitaları ile Osmanlı

⁵⁹ Mevlüt Çelebi, **Milli Mücadele Döneminde Türk – İtalyan İlişkileri**, Dışişleri Bakanlığı Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ankara 1999, s.55.

⁶⁰ Ali Çetinkaya, **Ali Çetinkaya'nın Milli Mücadele Dönemi Hatıraları**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1993, s.2-3

⁶¹ N.Moralı (1), **a.g.e.**, s.143.

⁶² Cami Baykurt'un Anıları, Dft.1, TTK Arş., D:83, B:9, s. 24

⁶³ N.Moralı (1), **a.g.e.**, s.144- 145; N.Taçalan, **a.g.e.**, s.137.

⁶⁴ N. Moralı, (2), **a.g.e.**, s.54; N. Taçalan, **a.g.e.**, s.144; C. Bayar, **a.g.e.**, s.1625.

⁶⁵ N.Taçalan, **a.g.e.**, s.138; A. Çetinkaya, **a.g.e.**, s.4.

İmparatorluğu'nun ve Türk vatanının can damarı olan bu muntıkada halkın beşte dördünü teşkil eden kitle namına beyana bulunuyoruz.

Teessüfle görüyoruz ki, ırkımızın düşmanı bazı küçük devletler feci durumdan istifade ederek, haksız ve sebepsiz olarak onlara her cihetten uzak ve yabancı milyonlarca bize tahakküm isteğindedirler. İşgal etmek niyetinde oldukları bu vilayet ve mülhakatı varlığımızın asla bölünmez bir parçasıdır.

*Sulh konferansında yüksek delegelerin aşikar milli haklarımızın korunması suretiyle ırkımızın, ve binnetice Cihan sulhunun tehlikeden siyanetini diliyoruz ve üstün saygılarımızı arz ediyoruz.*⁶⁶.

Cemiyet, İzmir'i Yunanlıların işgal edeceği haberini öğrenmesi üzerine İstanbul'da bulunan İtilaf Devletleri Yüksek Komiserlerine gönderdiği bu telgrafta Batı Anadolu Bölgesi'nde Türklerin çoğunlukta olduğunu söylemekle birlikte, işgal halinde *cihan sulhunun* da bozulacağını yani işgale direnişle cevap vereceklerini belirtmişlerdir.

Bu telgraftan sonra cemiyet yapacağı Büyük Kongre'den önce 13 Mart 1919'da Türk Ocağı'nın katkılarıyla İzmir Tiyatrosu'nda bir toplantı düzenlemiştir. "İzmir'in Türk olduğu ve Türk kalacağı iddia ve bunun aksini söyleyen fikirlere hücum olunacağı"⁶⁷ söylenmiş ve İtilaf Devletleri'nin İzmir'deki temsilcilerine verilmek üzere üç maddelik bir muhtıra oluşturulmuştur. Bu muhtırada:

- 1.) *Ege Bölgesi Türkleri nüfus, emlak ve arazi itibariyle kahir bir ekseriyet teşkil ettiklerinden Wilson prensiplerinin 12. maddesine göre buraları ecnebi hâkimiyet altına konulamaz.*
- 2.) *Buralardan Türk hâkimiyetinin kaldırılması Akvam Cemiyeti'nin teşkil eden necip ve adil büyük devletlerin siyasetlerinden beklenilmemektedir.*

⁶⁶ N.Moralı (1), **a.g.e.**, s.144-145. Ayrıca bu telgraf İzmir Amerikan Koleji Müdürü Mr. Mac Lahlan aracılığıyla Amerika Cumhurbaşkanı Wilson'a da ulaştırılmıştır. Bkz: **aynı yer**. N.Taçalan'a göre bu muhtıranın 12 Mart 1919 tarihini taşıması anlamlıdır. Çünkü aynı gün İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Calthorpe, İzmir'in Yunanlılara verileceğini Sforza'ya bildirmiştir. Sforza'da bu kararı öğrenince İzmir'de temasta bulunduğu heyete bu haberi ulaştırmıştır. İMHOC'i ise bunun üzerine aynı gün bu telgrafi göndermiştir. Bkz: N.Taçalan, **a.g.e.**, s.138.

⁶⁷ C. Bayar, **a.g.e.**, s.1628.

3.) İlerde, insani mefkurelerle cihazlandırılacak medeni bir heyet meydana getirmek için Türkler memleketlerinde kendi hakimiyetlerinden başkasının hükümran olmasına tahammül edemezler’’⁶⁸ yazmaktadır.

c. Cemiyetin Büyük Kongresi

Mütareke sonrası İzmir’e Vali atanan Tahsin Bey bir ay bile görevde kalmadan yerine Ethem Bey gönderilmiştir. O da fazla tutunamayıp Ocak (1919) ayı ortalarında azledilince önceden İzmir’e Vali Vekili olarak atanan Nurettin Paşa asil olarak İzmir Valiliğine getirilmiş ve 26 Ocak 1919’da görevine başlamıştır. Daha sonra bu görevin yanı sıra İzmir’de bulunan 17.Kolordu Kumandanlığı da kendisine verilmiştir.⁶⁹

Câmi Bey, Nurettin Paşa’nın İMHOC’ye çok büyük katkılarının olduğunu, onun sayesinde cemiyet teşkilatının komşu vilayetlere ve sancaklara kadar genişleyebildiğini belirtmektedir⁷⁰.

Nurettin Paşa, valiliği esnasında *Cemiyet-i İlmiye* adlı bir cemiyet kurmuştur. Bu cemiyetin üyeleri arasında hocalar ve müderrisler bulunuyordu. Nurettin Paşa, Batı Anadolu’da direnişin bu yolla sağlanacağını inanmaktadır. Nurettin Paşa bu cemiyetin yanı sıra İMHOC ile de iletişime geçmiştir. Cemiyet üyeleri işgaller karşısında seslerini dünya kamuoyuna duyurmak için İzmir’de Batı Anadolu çapında bir kongre toplamaya karar vererek Paşa’dan kendilerine yardım etmelerini istemişlerdir. Bunun üzerine Aydın Vilayeti’ne bağlı sancak ve ilçelerin belediye başkanları, müftüleri ile sancaklardan dört, ilçelerden ikişer seçilmiş delege Nurettin Paşa’nın altında imzası olan telgraflarla İzmir’e çağırılmıştır⁷¹.

⁶⁸ C. Bayar, **a.g.e.**, s.1629; N. Taçalan, **a.g.e.**, s.139.

⁶⁹ N.Taçalan, **a.g.e.**, s135; *Cami Baykurt’un Anıları*, Dft.1, TTK Arş., D:83, B: 9, s. 2; Gotthard Jaeschke, **Türk İnkılabı Tarihi Kronolojisi**, Birinci Cilt, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1939, s.30. Eserde, Nurettin Paşa’nın Valiliğe 20 Ocak 1919’da atandığı yazmaktadır. Bu eser G. Jaeschke (1) diye geçecektir. ; K. Erdeha, **a.g.e.**, s.378-379.

⁷⁰ *Cami Baykurt’un Anıları*, Dft.1, TTK Arş., D:83, B: 9, s. 2.

⁷¹ N.Taçalan, **a.g.e.**, s. 135-136; K.Erdeha, **a.g.e.**, s.380.

17 Mart 1919 günü İMHOC'nin Büyük Kongresi I. Beyler Sokağı'ndaki Milli Sinema'da toplanmış⁷², kongreye çeşitli il ve ilçelerden 37 müftü ve 37 belediye reisi ile yüzlerce delege katılmıştır. İlk olarak divan heyeti seçimi yapıldı ve Kongre Başkanlığına İzmir Belediye Reisi Hacı Hasan Paşa seçilmiştir⁷³.

Kongre'de kimlerin hangi konuda konuştukları belge ve zabıtların kaybolmasından dolayı bilinmemektedir⁷⁴. Ancak Şevket Süreyya Aydemir'e göre kongrede en etraflı ve heyecanlı konuşmayı Câmi Bey yapmıştır. Konuşmasında “Şayet İzmir, Yunan işgaline terk olunursa, Türk Milleti bu işgal karşısında mütevekkilane (bir tepki göstermeksizin) kadere boyun eğip, sessiz kalamayacak, kanlı olaylar meydana gelecektir”⁷⁵ demiştir.

Kongre öncesinde cemiyete büyük katkıları olan Nurettin Paşa 14 Mart 1919'da görevinden alınmıştır⁷⁶. Ancak 17. Kolordu Kumandanlığı görevine devam etmiştir. Kongre delegeleri ve cemiyet üyeleri kongre çalışmaları dışında Nurettin Paşa'yı makamında ziyarete gitmiştir. Paşa, delegelere kendi illerinde ve ilçelerinde direnme örgütleri kurmalarını tavsiye etmiş, işgal durumunda silahlı mücadelenin gerekliliğini söylemiştir⁷⁷. Cami Bey de Nurettin Paşa'nın, makineli piyade tüfeği ve kırk kadar top ve bunlara ait cephaneyi İzmir'in doğusundaki Nif dağlarının arkasındaki gizli depolara sakladığını ve İzmir'e bir baskın anında halkı silahlandırmak ve bu sayede mukavemeti gerçekleştirmeyi planladığını ifade etmektedir⁷⁸. Ancak İzmir'e yeni atanan Vali İzzet Bey, Dâhiliye Nezareti'nden Nurettin Paşa'nın kumandanlıktan da alınmasını istemiştir. Paşa bu görevden de azledilince 22 Mart 1919'da İstanbul'a dönmüştür⁷⁹.

⁷² *Cami Baykurt'un Anıları*, Dft.1, TTK Arş., D:83, B: 9, s. 9; N. Taçalan, **a.g.e.**, s.140; K. Erdeha, **a.g.e.**, s.380; T. Parlak, **a.g.e.**, s.290; Z. Arıkan, **a.g.e.**, s.67; C. Bayar, **a.g.e.**, s.1630.

⁷³ *Cami Baykurt'un Anıları*, Dft.1, TTK Arş., D:83, B: 9, s. 10. Cami Bey unvan ve isim belirtmeden 480 delegenin katıldığını söylemektedir. N. Taçalan, **a.g.e.**, s. 140.

⁷⁴ N. Taçalan, **a.g.e.**, s.143.

⁷⁵ Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam Mustafa Kemal 1919-1922**, Cilt II, Remzi Kitabevi, 11.Basım, İstanbul 1990,s.67-68.

⁷⁶ K. Erdeha, **a.g.e.**, s.381.

⁷⁷ N. Taçalan, **a.g.e.**, s.141.

⁷⁸ *Cami Baykurt'un Anıları*, Dft.1, TTK Arş., D: 83, B: 9, s. 9.

⁷⁹ K. Erdeha, **a.g.e.**, 385-386.

Kongre üç gün sürmüş, 19 Mart'ta yeni yönetim kurulunun seçilmesiyle sona ermiştir. Câmî Bey cemiyetin Katib-i Umumi'si seçilmiştir⁸⁰. Cami Bey kendisinin bu göreve seçilmesinde “İzmir gençliği İttihatçı olmadığım için ve fakat muhalif bir partiye mensup bulunmadığım için bana reylerini verdiler”⁸¹ demektedir. Köylü Gazetesi de “Cami Beyefendi zati hasaili ve ilmi fazaili ile beraber Şark ve Garb'ın diplomasisine pek ziyade vakıf olduğundan”⁸² dolayı bu göreve seçildiğini yazmıştır.

Cami Bey kongrenin kapanış konuşmasında ise “Efendiler, görüyorsunuz ki, şimdiye kadar bulunan mesai mensubiyeti ile iftihar ettiğimiz milletimize has vekar ile ceryan etmiştir. Bu meslek, şerait-ı sulhumuzu tayin edecek olan Düvel-i Muazzama'nın hiçbir zaman haksızlık irtikap etmeyeceklerine dair olan kanaatimizden ileri gelmiştir. Düvel-i müşarüliylehin mütehalli oldukları hiss insaniyet ve medeniyete, kanatimizde haklı olduğumuzu ispat eder”⁸³ demiştir.

Cami Bey bu kongrenin iki mühim sonucu olduğunu düşünmektedir. Birincisi 30 bin lira toplayarak İzmir'deki Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne verilmesi⁸⁴, ikincisi ise İtilaf Devletlerine telgrafla bildirilecek kongre kararlarıdır. Cami Bey bu kararları kendisinin hazırladığını söylemekte ancak bu husus başka bir yerde zikredilmemektedir⁸⁵.

Kongre sonunda alınan kararlar gereğince İstanbul'daki İtilaf Devletleri Yüksek Komiserlerine şu telgraf çekilmiştir:

“Biz aşağıdaki imzalılar Aydın Vilayeti, Karasi Sancakları dahilinde bulunan İzmir, Manisa, Balıkesir, Aydın, Muğla, Denizli şehirlerinin belediye reisleri, müftü, Umumi Meclis üyeleri, Matbuat ve bilcümle halk sınıflarının mümessilleri Milli Türk mümessillerinin arzularına dayanarak 17 Mart 1919'da İzmir'de toplanan Umumi Kongre'de milletin isteğine uyarak Umumi Harb'in, milletler hakları yönünden ileri sürülmekte olan inkılap göz önüne alınarak Büyük Devletlerin tarafından ilan edilen, bütün milletlerin sulh ve saadetine

⁸⁰ *Cami Baykurt'un Anıları*, Dft.1, TTK Arş., D:83, B: 9, s. 10; N.Taçalan, **a.g.e.**, s.142; N. Moralı (2), **a.g.e.**, s.12-13; Ş. S. Aydemir, **a.g.e.**, C. II, s.67.

⁸¹ *Cami Baykurt'un Anıları*, Dft.1, TTK Arş., D:83, B: 9, s. 10.

⁸² Köylü, 30 Mart 1335 (1919)'dan aktaran Z. Arıkan, **a.g.e.**, s.68.

⁸³ Yeni Gün, 21 Mart 1335 (1919), sayı:197'den aktaran M. Özkemer, **a.g.t.**, s.36.

⁸⁴ Cemiyet adına toplanan paranın ise başka bir kaynakta yüz bin lira civarında olduğu belirtilmektedir. Bkz: A. Çetikaya, **a.g.e.**, s.2.

⁸⁵ *Cami Baykurt'un Anıları*, Dft.1, TTK Arş., D:83, B: 9, s. 10.

matuf yeni prensiplere uyularak ve bu inkılap ve prensiplere aykırı olarak bazı milletlerin Osmanlı Hükümeti'nin müşkül vaziyetinden yararlanmak istemeleri üzerine Dünya vicdanına Türk halkının temenni ve kararlarını arz eder:

1. Türk Milleti, galip Büyük Milletlerin Şark'ta takip ettikleri politikanın, kendilerini imhaya matuf olmadığına kani olmak ister ve bunun teminini arzu eder.

2. Şark'ta mühim bir unsur bulunan Türk halkının maddi ve moral kalkınması: onun mutlak toprak ve milli istiklaline ve 15. yüzyıldan beri Türk milletinin kültürel merkezi ve istiklalinin temeli olan payitahtın muhafazası ile kabildir.

3. Anadolu'nun batı topraklarına gelince; Aydın Vilayeti, Karesi ve Mentеше mümessilleri bu sancakların yüzde seksen beşi gibi yıkıcı bir çoğunluğa sahip olduklarını, aşağı yukarı bu bölgelerin başlıca mümessilleri buldukları ve diğer unsurların mahsullerin dış memleketlerden gelen mallarla mübadele işi ile yetindikleri, diğer taraftan buraların Türk bütünlüğünün sıklet merkezini teşkil etmesi itibariyle herhangi zorlanacak bir değişikliğin milli varlığımızı dumura uğratacağı Türk milletini ekonomik, mali ve ticari bakımlardan müstevlilerin esaretine sürükleyeceği ve bunun unsurlar arasında devamlı çarpışmalar yaratacağı ve ülkenin bütün tabi zenginliklerinin mahvına sebep olacağını,

4. Büyük Devletlerin adaletine güvenen Türk Milleti; kendini felakete sürükleyen tehlike karşısında metanetini muhafaza ederek, tabi haklarını kendi kendine korumasına meydan verilmeyeceğini, yukarıda arz edilen nokta-i nazarların, herhangi bir karar alınmadan Sulh Konferansı'na telgrafla iblağına tavassutlarını ekselanslarından istirham ederiz."⁸⁶

Cami Bey'e göre bu telgrafla "o esnada Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin yalnız başında bulunanlar değil, harb-i umumiden sonra İstanbul, Marmara havzasını ve diğer sevkülceyş itibarıyla mühim olan noktaları galip devletlerin askerleri işgal eyledikten ve elimizdeki kalan silahlar alındıktan sonra Anadolu'nun bütün sahil memleketlerini ve şarkta Kafkasya hududu boyundaki vilayetlerimizi kapışmak için kendisini gösteren emperyalist iştiha'yı fark ve temeyyüz eden vatandaşların hepsine hâkim olan bu endişe burada topluca ifade edilmiştir"⁸⁷. Böylelikle cemiyet üyeleri maddi ve manevi bağımsızlık taleplerini belirtirken, İtilaf Devletlerinin doğuda izledikleri siyasetin kendilerini yok etmeye yönelik olmadığına dair teminat

⁸⁶ Cami Baykurt'un Anıları, Dft.1, TTK Arş., D:83, B: 9, s. 10-11; N. Moralı (1), a.g.e., s.171-172; N. Moralı (2), a.g.e., s.81-83; N. Taçalan, a.g.e., s.142-143; T. Parlak (1), a.g.e., s.290-291.

⁸⁷ Cami Baykurt'un Anıları, Dft.1, TTK Arş., D:83, B: 9, s. 11.

istemişlerdir. Ayrıca Türklerin Anadolu'nun batısında nüfus ve toprak bakımından üstün olduklarını ve bir tehlike karşısında tabi halklarını koruyacakları da dile getirmişlerdir.

Bu telgrafla birlikte İMHOC kongreden hemen sonra Batı Anadolu topraklarının Türk olduğunu İstanbul'daki İtilaf Devletleri temsilcilerine anlatmak ve oradan Paris'e gidip Barış Konferansı'nda haklı davalarını savunmak için Sükkerizade Tefvik Paşa başkanlığında bir heyeti İstanbul'a göndermiştir. Heyet önce Padişahla görüşmüş ve ona bağlılıklarını belirtmiştir. Padişah da cemiyet üyelerine, İzmir'in kesinlikle Osmanlı vatanından ayrılmasının "hatır ve hayale gelmediğini" söylemiştir. Daha sonra İstanbul'daki İtilaf devletleri temsilcileriyle görüşen heyet, hükümetin değişmesiyle Paris'e gidememiştir. Zira Damat Ferit Paşa Hükümeti böyle bir girişimi hoş görmemiş ve bu yüzden yolculukları yarım kalmıştır.⁸⁸.

Kongreden sonra cemiyetin yönetim kurulundan Câmî Bey'in de adının geçtiği bazı kişilerin istifa ettiği haberleri gazetelerde yer almıştır. Cami Bey istifa haberlerinin gerçek olmadığını, bu tür haberlerin cemiyeti yıpratmak ve dağıtmak için yapıldığını *Vakit* ve *Söz* gazetelerine verdiği demeçlerle belirtmiştir⁸⁹.

İzzet Bey'in İzmir'e vali olmasıyla İMHOC'nin çalışmaları güçleşmiştir. Çünkü yeni vali cemiyeti ittihatçı ve komünist olmakla suçlamıştır. Bu suçlamalar İngilizleri ve Fransızları tahrik ederek cemiyeti dağıtmaya yönelik çalışmalardır⁹⁰. Ayrıca İzzet Bey, kongre kararıyla cemiyet adına dâhili merkezlerde toplanan paralara da el koymuştur. Yeni atanan Komutan Nadir Paşa da Nurettin Paşa'nın sakladığı silahları İngilizlere teslim etmiştir. Böylelikle İzmir'in Yunanlılar tarafından işgaline bir engel kalmamıştır⁹¹.

İMHOC bu baskılardan dolayı İzmir'in işgaline kadar önemli bir faaliyet göstermemiştir. Ancak Nurettin Paşa'nın Valiliği esnasında cemiyet içinde gizli kurulmuş olan de "İlhakı Red Heyet-i Milliyesi" harekete geçirilmiştir. Kurucuları

⁸⁸ C. Bayar, **a.g.e.**, s.1634 – 1635.

⁸⁹ **Vakit**, 7 Nisan 1335 (1919) Nr:524; **Söz**, 21 Nisan 1335 (1919) Nr:47'dan aktaran M.Özkemer, **a.g.e.**,s.39-40.

⁹⁰ N. Moralı (1), **a.g.e.**, s.145 ve 173; N. Moralı (2), **a.g.e.**, s.14; T.Z.Tunaya, **a.g.e.**, s.483, K. Erdeha, **a.g.e.**s.389; N. Taçalan, **a.g.e.**, 150.

⁹¹ *Cami Baykurt'un Anıları*, Dft.1, D: 83, B: 9, s. 13, 25.

arasında Cami Bey'in de olduğu bu komite İzmir'in işgaline kadar pek bir varlık gösterememiş, işgalden bir gün önce de "İlhakı Red Heyet-i Milliyesi" ismini almıştır⁹².

Cami Bey, Vali İzzet Bey'in baskılarından dolayı İzmir'in işgalinden önce Moralı Halit ve kardeşiyle beraber İstanbul'a geldiklerini, Cağaloğlu'nda bir ev kiralayarak cemiyetin merkezini buraya naklettiklerini ve çok geçmeden de Yunan işgal ordusunun İzmir'e çıktığını söylemektedir⁹³. Ancak Moralı Nail, cemiyetin merkezini Alaşehir'de toplantıya davet olunan Reddi İlhak Kongresi'nden (16–25 Ağustos 1919) sonra İstanbul'a naklettiklerini ifade etmektedir. Bununla beraber İstanbul'da cemiyet adına çalışmasına karar verilmiş olan Câmî Bey'in yerine Halit Bey'i (Moralı) vekil bırakarak işgalden önce İzmir'den ayrıldığını belirtmektedir⁹⁴.

Cami Bey, 4 Mayıs 1919 tarihinde kurulan Milli Ahrar Fırkası'nın kurucuları arasında olduğu için işgalden önce İstanbul'a geldiği anlaşılmaktadır. Ancak cemiyet merkezinin işgalden önce İstanbul'a taşındığı konusunda yanılmaktadır.

Cami Bey'in işgal öncesi İstanbul'da olduğunu gösteren bu bilgilerin yanı sıra Cemal Kutay, Câmî Bey hakkında başka hiçbir kaynakta mevcut olmayan bir bilgi vermektedir. Kutay, İzmir'in işgalinden birkaç gün önce, 11 Mayıs 1919'ta bir İtalyan muhribinin İzmir'e geldiğini ve içinde Moralı Halit, Ahmet Dino ve Câmî Beylerden oluşan bir heyet olduğunu söylemektedir. Bu heyet, Belediye başkanlığına vekâlet eden Osman Nuri Bey'in yanına giderek, şehrin Yunanlılar tarafından işgal edileceğini, fakat İzmir'in Yunan işgali yerine İtalyan mandası altına verilmesinin şehir halkı tarafından bir beyanname neşri istenilmesiyle İtalya'nın bu işgale engel olabileceğini belirtmişlerdir. Osman Nuri Bey'de şehrin ileri gelenlerini toplantıya çağırması, toplantıda Ahmet Dino ve Câmî Bey tekliflerini yenilemişlerse de bu teklif kabul olmamıştır⁹⁵.

⁹² Z. T. Tunaya (2), **a.g.e.**, s.492-493; N. Taçalan, **a.g.e.**, s.150-151; K. Erdeha, **a.g.e.**, 390; N. Moralı (1), **a.g.e.**, 180; N.Moralı (2), **a.g.e.**, 23. Bu heyetin ismini Nail Moralı her iki eserinde de "Reddi İlhak Heyeti" olarak belirtmektedir. Ancak işgal gecesi dağıtılan beyannamenin altında "İlhakı Red Heyeti Milliyesi" yazmaktadır. Bkz: T. Z. Tunaya (2), **a.g.e.**, s.493-494.

⁹³ Cami Baykurt'un Anıları, Dft.1, TTK Arş., D:83, B:9, s. 25.

⁹⁴ N. Moralı (1), **a.g.e.**, s.174; N. Moralı (2), **a.g.e.**, s.15.

⁹⁵ Cemal Kutay, **Milli Mücadelede Öncekiler Ve Sonrakiler**, Tarih Yayınları, İstanbul 1963, s.259-270

Câmi Bey anılarında İtalyanlar adına yaptığı böyle bir girişimden bahsetmemiş, işgalden önce İstanbul'da olduğunu, işgal hakkındaki tafsilatı İMHOC katibi Mazhar Bey'in raporlarından öğrendiğini ileri sürmüştür⁹⁶. İzmir'deki bu toplantının 12 Mayıs günü yapıldığını belirten⁹⁷ Cemal Kutay'ın verdiği bilgiler doğru ise Câmi Bey'in işgalden önce İstanbul'a hareket ettiği akla gelmektedir.

d. İzmir'in İşgali ve Cemiyet Merkezi'nin İstanbul'a Nakli

7 Mayıs 1919 günü Paris Sulh Konferansı'ndan gönderilen bir telgrafla İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edileceği İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe'a bildirildi⁹⁸. İşgali planlayıp yönetmekle yükümlü olan Calthorpe 12 Mayıs 1919'ta İtalyan ve Fransız Yüksek Komiserlerine durumu bildirdi ve İzmir'e hareket etti. 13 Mayıs akşamı İzmir'deki İtilaf Devletleri temsilcileriyle bir araya geldi ve işgalin nasıl gerçekleştirileceği konuşuldu. Toplantıda İzmir'in işgalini iki aşamalı gerçekleştirilmesine karar verildi⁹⁹.

Amiral Calthorpe, 14 Mayıs sabahı Vali İzzet Bey ve 17.Kolordu Kumandanı Ali Nadir Paşa'ya, Mondros Mütarekesi'nin 7.maddesi gereğince Foça, Urla, Karaburun, Köstenada ve Yenikale'nin İngiliz, Fransız ve Yunan birlikleri tarafından öğle üzeri işgal edileceğini bildiren bir nota verdi. Ali Nadir Paşa hemen Harbiye Nezareti durumu bildirdi. Nezaretten gelen cevapta notanın mütareke gereği sayılıp karşı konulmaması söylendi. Öğleden sonra İtilaf Devletleri belirtilen yerleri işgal etti. Böylece İzmir'in işgalinin ilk aşaması tamamlanmış oldu¹⁰⁰.

İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edileceğini ilk duyan Muvaffak Bey (Menemencioğlu)'dir. Bunu kendisine 14 Mayıs sabahı İtalyan Konsolosluğu'ndan bir tanıdığı bildirmiştir. Yunanlıların şehri işgal edeceği haberi halk arasında kısa

⁹⁶ Cami Baykurt'un Anıları, Dft.1, TTK Arş., D:83, B: 9, s. 28.

⁹⁷ C. Kutay, **a.g.e.**, s.266.

⁹⁸ Gotthard Jaeschke, **Türk Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**, Çev: Cemal Köprülü, TTK Basımevi, Ankara 1971, s.73. Not: Bu eser G. Jaeschke (2) diye geçecektir.

⁹⁹ N. Taçalan, **a.g.e.**, s.154- 155; K. Erdeha, **a.g.e.**, s.392- 393.

¹⁰⁰ N. Taçalan, **a.g.e.**, s.158-160; K. Erdeha, **a.g.e.**, s.394; S. Tansel, **a.g.e.**, c.1, s.188

sürede yayıldıktan sonra, cemiyetin önde gelenlerinden Necati Bey'in çağrısı üzerine Sultani Mektebi binasında bir toplantı yapılmaya karar verilmiştir¹⁰¹.

Toplantıya İMHOC üyeleri, Türk Ocağı mensupları, şehrin tanınmış kişileri, aydınlar, yedek ve muvazzaf subaylar gelmişlerdi. Birkaç kişinin ateşli nutkundan sonra bir direnme örgütü kurulmaya karar verildi ve yukarıda da bahsedildiği üzere Müdafai Hukuk Komitesi'nin adı "İlhakı Red Heyet-i Milliyesi" olarak değiştirilmiştir. Bu heyetin başkanlığına Moralızade Halit, sekreterliğine de Ragıp Nurettin (Ege) Bey getirilmiştir.¹⁰².

Heyet, Vali İzzet Bey'e şehri Yunanlıların işgal edeceği söylentilerinin aslını sormaya gittiğinde, "işgal hakkında Babıali'den bir haber yok" cevabını almıştır. Bunun üzerine Türk Ocağı'nda bir araya gelen heyet, İzmirliilerin işgale karşı olduğunu göstermek için o gece bir miting yapmayı kararlaştırmış ve halkı, Maşatlıkta (Musevi Mezarlığı) yapılacak bu mitinge çağırarak için bir beyanname hazırlamıştır¹⁰³.

Türk tarafında telaş ve çare arayışlarını sürerken 14 Mayıs akşamı saat 21.30 sularında Calthorpe'un "İtilaf Devletleri Mondros Mütarekesi'nin 7.maddesine dayanarak İzmir'i Yunan birliklerine işgal ettirmeye karar vermişlerdir" yazılı ikinci noktası Vali İzzet Bey'e ve Komutan Ali Nadir Paşa'ya verilmiştir. İşgalin 15 Mayıs sabahı başlayacağı da bildirilmiştir¹⁰⁴.

O gece maşatlıkta toplanan ve sayıları on bini aşan kalabalık üzüntü ve umutsuzluk içinde beklemektedir. Aralarından kimileri yüksekçe bir yere çıkıp topluluğu coşturucu nutuklar çekmekte, kimileri de halkı direnmeye çağırmaktadır. Miting bütün gece sürmüş, sabah 6 sularında ise İzmir Körfezi girişinde Yunan birliklerini taşıyan gemiler görünmüştür¹⁰⁵.

¹⁰¹ N. Taçalan, **a.g.e.**, 160 – 163.

¹⁰² N. Taçalan, **a.g.e.**, s.163.

¹⁰³ N. Taçalan, **a.g.e.**, s. 163- 167. "Ey Bedbaht Türk!" diye başlayan bu beyanname İzmir'in Yunanlılara verildiğini haber vermekte, Türkleri Yunan işgaline karşı yapılacak mitinge çağırmaktadır. Bu beyannamenin metni için ayrıca: T.Z.Tunaya, **a.g.e.**, s. 493-494; T. Parlak, **a.g.e.**, s.331- 332.

¹⁰⁴ N. Taçalan, **a.g.e.**, s.168; K. Erdeha, **a.g.e.**, s.396

¹⁰⁵ N. Taçalan, **a.g.e.**, s.170-171

15 Mayıs günü Yunan askeri şehri işgal ederken İngilizlerin denetimi altına giren postane merkezinde memurlar gizlice birkaç merkeze şu son telgrafi çekmektedir:

“İzmir Yunanlılar tarafından işgal olundu. Şehirde katliam bütün şiddetiyle devam ediyor. Kan gövdeyi götürüyor. Hamiyetli olan, Allahını, dinini seven, vatan ordusuna imdat etsin!”¹⁰⁶. Planın ikinci aşaması da gerçekleşmiş, işgal ilk önce mütteliklerin ortaklaşa yaptığı bir harekât gibi gösterilerek İzmir çevresinde kontrol sağlanmış ve ardından Yunan birlikleri İzmir’e çıkartılmıştır. Yunan askerinin Müslüman halka karşı yapmış olduğu katliamlar diğer kaynaklarda aktarıldığından Cami Bey’in işgal sonrası faaliyetleri üzerinde durulacaktır.

İşgal sırasında İstanbul’da olan Cami Bey, Yunanlıların İzmir halkına yaptığı muameleleri, Haçlılar devrinden kalma bir numune olarak 20. asırda İslam memleketine karşı işlenmiş vahşiyane bir hareket olarak nitelendirmiştir. Ayrıca İngiliz emperyalistleri ve petrol krallarını da eski Haçlı orduları arkasında yürüyen ve doğu pazarını elde etmek isteyen Venedik Tüccarlarına benzetmiştir¹⁰⁷. Bu değerlendirmesiyle Cami Bey Batı’nın Doğu-Müslüman halka karşı bakışında yüzyıllar sonra bile bir değişiklik olmadığını vurgulamıştır.

16 Mayıs 1919’da yani işgalden bir gün sonra Damat Ferit Paşa Hükümeti istifa etmiştir¹⁰⁸. Bu istifayı işgal karşısında hükümetin yapabileceği bir protesto olarak görenlerin Damat Ferit’e olan husumetlerini unuttuklarını ve onu sevmeye çalıştıklarını söyleyen Cami Bey, birkaç gün sonra yine aynı şahsın hükümeti kurmasıyla bu sevginin kısa sürdüğünü belirtmektedir. Bununla beraber Damat Ferit’in İzmir faciasını kısa süren bir istifa ve bir kabine değişikliği ile atlarmaya çalıştığını da eklemektedir¹⁰⁹.

Cami Bey, istifa etmiş hükümetin Dâhiliye Nazırı Mehmet Ali Bey’in kendisini yanına çağırarak görüşmek istediğini belirtmektedir. Mehmet Ali Bey, Cami Bey’e “ikinci teşkil edecek kabinede yine Dahiliye Nezareti’ni bana verecekler. Yunan ordusu Menderes Nehri boyunca Aydın’a doğru ilerlemektedir ve halk tarafından

¹⁰⁶ N. Taçalan, **a.g.e.**, s.182.

¹⁰⁷ *Cami Baykurt’un Anıları*, Dft.1, TTK Arş., D:83, B: 9, s. 32.

¹⁰⁸ S. Akşin (2), **a.g.e.**, s.272, *Cami Baykurt’un Anıları*, Dft.1, TTK Arş., D:83, B: 9, s. 32.

¹⁰⁹ *Cami Baykurt’un Anıları*, Dft.1, TTK Arş., D:83, B: 9, s. 32.

mukavemet başlamıştır. Ancak bu mukavemeti tanzim etmek ve askerce idare etmek için Nurettin Paşa'nın hemen Ege Sahilindeki istila tehlikesine maruz memlekete giderek işi ele alması lazım. Ben Dâhiliye mesturesinden 200 bin lira ayıracağım ve onun emrine vereceğim. Rica ederim gidiniz Nurettin Paşa'ya bu teklifi yapınız.”¹¹⁰ demiştir.

Cami Bey, azlolunduktan sonra Üsküdar Doğancılar Yokuşu'ndaki evinde oturmakta olan Nurettin Paşa'ya Dahiliye Nazırının teklifini iletmiş ve Paşa da böyle bir işi üzerine almak için bir takım şartlar ileri sürmüştür. Nurettin Paşa, hükümetin bu mukavemetin mesuliyetini üzerine almasını ve bunu kendi politikası olarak ilan etmesini istemiştir. Cami Bey, müttefik ordusunun işgali altında olan memleketi idare eder gibi görünen Damat Ferit Paşa Hükümeti'nden böyle bir talebin yerinde olmadığını uzun uzadıya anlattıktan sonra, Paşa'nın şartında ısrar etmesi üzerine, Mehmet Ali Bey'e durumu bildirmek için oradan ayrılmıştır¹¹¹.

Cami Bey ertesi gün Dâhiliye Nazırı ile görüşmek için Babıali'ye gittiğinde Damat Ferit Paşa'nın yeni hükümeti kurduğunu¹¹² ve aksine Dahiliye Nezareti'ne Ali Kemal Bey getirildiğini öğrenmiştir. Söz konusu mukavemet hakkında Ali Kemal Bey ile konuşmuş “Cami Bey, ben sizi akıllı bir adam zannedirdim. İttihatçıların bu uydurmalarına inanmanıza şaşırımdı” cevabını almıştır¹¹³. Cami Bey'in Mehmet Ali Bey, Nurettin Paşa ve Ali Kemal Bey ile yaptığı ve anılarında aktardığı bu görüşmelere başka kaynaklarda rastlanılmamıştır¹¹⁴.

Cami Bey, Nurettin Paşa ile İMHOC'yi temsilen değil istifa etmiş bir hükümetin Dâhiliye Nazırı'nın isteği üzerine görüşmüştür. Ancak görüşme cemiyet adına olmasa da doğrudan onu ilgilendirmektedir. Zira Nail Bey de cemiyet İstanbul'a taşındıktan sonra İzmir ve çevresindeki Müdafaa-i Hukuk ve Reddi İlhak

¹¹⁰ *Cami Baykurt'un Anıları*, Dft.1, TTK Arş., D:83, B: 9, s. 32.

¹¹¹ *Cami Baykurt'un Anıları*, Dft.1, TTK Arş., D:83, B: 9, s. 33.

¹¹² Damat Ferit Paşa İkinci Hükümeti'ni 19 Mayıs 1919'da kurmuştur. Bkz: S. Akşin (2), **a.g.e.**, s.299.

¹¹³ *Cami Baykurt'un Anıları*, Dft.1, TTK Arş., D:83, B: 9, s. 33. Cami Bey'in Ali Kemal ile yaptığı bu görüşme hakkında bilgiye Ali Kemal'in hayatını ve siyasî faaliyetlerini anlatan iki eserde rastlanmamıştır. Bkz. Ali Kemal, **Ömrüm**, Haz: Zeki Kunalalp, İsis Yayıncılık, İstanbul 1985, Faruk Gezgin, **Ali Kemal: Bir Muhalifin Hikâyesi**, İsis Yayıncılık, İstanbul 2010.

¹¹⁴ Dahiliye Nazırı Mehmet Ali Bey'in Milli Mücadele taraftarlarına yardımları olduğunu Ali Fuat Cebesoy da belirtmekte, hatta Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a gönderilmesinde Damat Ferit Paşa'yı onun ikna ettiğini söylemektedir. Bkz: Ali Fuat Cebesoy, **Bilinmeyen Hatıralar, Kuva-yı Milliye ve Cumhuriyet Devrimleri**, Haz: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2001, s.348-351. Bu eser A. F. Cebesoy (1) diye geçecektir.

Cemiyetleri ile temasları esnasında Aydın ve Nazilli gibi cephelerde güçlü ve şöhretli bir kumandana ihtiyaç duyduklarını, bu kişiyi de Nurettin Paşa olarak tasavvur ettiklerini söylemektedir. Ancak cemiyet adına Paşa ile görüşen Menemencizade Muvaffak Bey de Cami Bey gibi başarılı olamamıştır¹¹⁵.

Yunan ilerleyişinin yarattığı kötü vaziyeti gören ve buna karşı çareler arayan kişilerden biri de Genelkurmay Başkanı Cevat Paşa'dır. Cevat Paşa, Cami Bey'i yanına çağırarak "Nazilli ve Salihli'deki çetelerin işlerini başaramayacak halde olduklarını söyledikten sonra Balıkesir'deki yerli halkın cephesini muavenete muhtaç bir halde gördüğünü ve bundan dolayı oraya bir erkan-ı harp zabitini göndermek fikrinde olduğunu ..." söylemiş ve kendisinden bu zabite adı geçen cepheler hakkında malumat vermesini istemiştir. Cami Bey de Paşa'ya bu teşebbüsün çok iyi bir fikir olduğunu ve göndereceği zabite gerekli bilgileri vereceğini belirtmiştir¹¹⁶.

Cevat Paşa'nın bu görev için seçtiği ve Cami Bey'in de gerekli bilgileri verdiği zabıt Nazilli ve Salihli cepheleri için yola çıkmış, ancak on gün sonra tekrar İstanbul'a dönmüştür. Cami Bey bunun nedenini sorduğunda ise Akhisar Kaymakamı'nın kendisini tehdit ettiğini söylemiştir¹¹⁷.

Diğer taraftan İzmir'e Yunan askerinin çıkmasından sonra ülkenin çeşitli yerlerinden Türkler işgali protesto etmek ve sesini dünya kamuoyuna duyurmak için mitingler düzenlenmiştir. İlki İstanbul Fatih'te 19 Mayıs 1919 Pazartesi günü yapılan mitingde Ahmet Ferit, Tahsin Fazıl ve Halide Edip gibi vatanperver hatiplerin konuşmaları oldukça ilgi görmüştür¹¹⁸. Akabinde Üsküdar ve Kadıköy mitingleri yapılmış ve 23 Mayıs'ta Sultanahmet Meydanı'nda daha büyük bir miting düzenlenmiştir¹¹⁹. İstanbul'un (orta halli ve fakir sınıflarına) mensup erkekli ve kadınlı 25 bin kişinin katıldığı bu mitingde, kürsülerden protesto nutukları söylenirken camilerin minarelerinden getirilen tekbir sesleri ve halkın onlara eşlik

¹¹⁵ N. Moralı (2), **a.g.e.**, s.65-66.

¹¹⁶ *Cami Baykurt'un Anıları*, Dft.2, TTK Arş., D:83, B: 9, s. 46.

¹¹⁷ *Cami Baykurt'un Anıları*, Dft.2, TTK Arş., D:83, B: 9, s. 47-48. Başarısızlıkla sonuçlanacak bu girişime dair yapılan görüşme de sadece Cami Bey'in anılarında geçmektedir.

¹¹⁸ İlhan E. Darendelioğlu, **Türkiye'de Milliyetçilik Hareketleri**, Tokar Yayınları, 1968. s.47.

¹¹⁹ Kemal Arıburnu, **Milli Mücadelede İstanbul Mitingleri**, 2.Basım, Yeni Desen Matbaası, Ankara 1975, s.39-51.

etmesinin, o gün orada bulunan İtilaf Devletleri zabitlerini çok ürküttüğünü söyleyen Cami Bey'e göre, "İstiklal Harbi işte o gün başlamış ve o gün kazanılmıştır"¹²⁰.

Yunan birliklerinin İzmir'i işgali ve Anadolu'nun içerilerine doğru ilerlemesi üzerine Padişah Vahdettin genel durumu görüşmek ve fikir alışverişinde bulunmak üzere Şurayı Saltanat toplamaya karar vermiştir. Bu meclis, 26 Mayıs 1919 Pazartesi günü Yıldız Sarayı'nda toplanmıştır¹²¹. Cami Bey bu toplantıya İMHOC'yi temsilen katılmıştır¹²². Söz sırası kendine geldiği zaman daha önce Ayandan Seyit Bey'in sözlerine¹²³ katıldığını, Batı Anadolu'daki işgallerin memleketin başka yerlerinde meydana gelen işgallerle bir olmadığını ifade etmiştir. Çünkü İtilaf Devletleri'nin Doğu Akdeniz'i daha önceden beslediği emeller doğrultusunda işgal ettiklerini, ancak Batı Anadolu'da ne gibi asayişsizliği ileri sürmüşlerdir. Bundan dolayı hükümet kendilerini açıklama yaparsa söz konusu asayişsizliğin ne derecede olduğunu ve hükümetin buna karşı ne gibi önlemler aldığını sormak istediğini dile getirerek konuşmasını bitirmiştir¹²⁴.

Toplantıda İzmir'in işgalinin yanı sıra mevcut devlet idaresi, milli bir meclisin oluşturulması, manda meselesi ve Ermenilerin toprak istekleri ile İtilaf devletlerinin bu doğrultudaki çalışmaları üzerine konuşmalar yapılmış, ancak hiçbir sonuç çıkmamıştır. Çünkü kürsüye gelen Sadrazam Ferit Paşa "Burada gerek lehimize ve gerek aleyhimizde olsun lütfen beyanda bulunan kişilerin sözlerini tamamen millet ve memleketimizin yararına sayar; bunun için hepinize teşekkür ederim, meclis sona erdi" diyerek toplantıyı bitirmiştir¹²⁵.

¹²⁰ *Cami Baykurt'un Anıları*, Defter 2 (Dft.2), TTK Arş., D:83, B: 9, s. 34. K. Arıburnu bu mitinge 200 bin kişi katıldığını belirtmektedir. Bkz: K. Arıburnu, **a.g.e.**, s.39.

¹²¹S. Tansel, **a.g.e.**, C. I, s.256-257; Tayyip Gökbilgin, **Milli Mücadele Başlarken**, Cilt 1, TTK. Basımevi, Ankara 1959,s.93; Ali Fuad Türkogeldi, **Görüp İşittiklerim**, 3.Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1984, s 215.

¹²² T. Gökbilgin, **a.g.e.**, s.113

¹²³ Seyit Bey, İtalyanların hangi sebepten ötürü Menteşe Sancağını işgal ettiğini, Yunanlıların sadece İzmir'i işgal edeceği bildirildiği halde Nif, Menemen Kazaları ile Manisa'yı neden işgal ettiği ve ayrıca Yunanlılarla fiilen harbe girmediğimiz halde kendilerine neye dayanarak bir manda verildiğini hükümete sormuştur. T.Gökbilgin, **a.g.e.**, C. I, s.100-101.

¹²⁴ T. Gökbilgin, **a.g.e.**, s.113-114. Mithat Sertoğlu, "Mütareke Devrinde Saltanat Şurası Ve Milli Şura Hazırlıkları (Gizli Belgeler) II", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Sayı: 23, Ağustos 1969, s.54.

¹²⁵ S. Tansel, **a.g.e.**, 258-259; T. Gökbilgin, **a.g.e.**, C. I, s.119.

İMHOÇ'nin merkezi İstanbul'a taşınmadan önce, Cami Bey'in cemiyeti temsilen yaptığı çalışmalar bunlardır. Çalışmanın bundan sonraki kısmında cemiyetin merkezini İstanbul'a taşıması ve Cami Bey'in faaliyetleri incelenecektir.

İzmir'in işgali dolayısıyla İMHOÇ üyelerinin kurduğu İlhakı Red Heyeti Milliyesi'nin etkisiyle bölgede işgallere karşı aynı tarzda ve benzer isimlerde cemiyetler kurulmuştur. Batı Anadolu'da münferit şekilde oluşan bu teşekkülleri birleştirmek amacıyla 20. Kolordu Kumandanı Ali Fuad ve 14.Kolordu Kumandanı Kazım Paşaların teşvik ve gayretleriyle önce Balıkesir sonra Alaşehir Kongreleri toplanmıştır¹²⁶.

Alaşehir kongresi 16 – 25 Ağustos 1919 tarihleri arasında toplanmıştır¹²⁷. Bu kongrede İMHOÇ'nin merkezini İstanbul'a nakline karar verilmiş ve yeni yönetim kurulu oluşturulmuştur¹²⁸. Ancak Hacim Bey, cemiyet adına katılan Ragıp Nurettin Bey'in kongrenin sona ermesinden bir gün sonra Alaşehir'e geldiğini ve bu kararın 26 Ağustos 1919'da alındığını söylemektedir¹²⁹. Ragıp Nurettin Bey de anılarında Hacim Bey'i doğrulamaktadır¹³⁰. Sonuç olarak 26 Ağustos'ta 1919 günü İMHOÇ ile ilgili şu kararlar alınmıştır:

"1) Umum Hareketi Milliye Redd-i İlhak Heyetleri murahhaslarından mürekkeben teşekkül ve Alaşehir'de inikad eden müttehhit kongre azaları, kendilerini 17 Mart 1919 tarihinde ilk kongresini akdeden Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti'nin aza-i tabiiye ve müessisinden addederek, cemiyet merkezinin İzmir'den Dersaadete naklinde mazereti takdir eder ve merkezi cedidini selahiyetdar görür.

2) Cemiyet heyet-i idaresi beş azadan mürekkeb olacaktır.

¹²⁶ T. Z. Tunaya (2), **a.g.e.**, s.494-495.

¹²⁷ Hacim Muhittin Çarıklı, **Balıkesir Ve Alaşehir Kongreleri Ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuvayı Milliye Hatıraları (1919 – 1920)**, Haz. Şerafettin Turan, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1967, s.205. Bu eser "*Hacim Muhittin Hatıralar*" olarak geçecektir.

¹²⁸ N. Moralı (1), **a.g.e.**, s.174; N. Moralı (2), **a.g.e.**, s.15; T. Z. Tunaya (2), **a.g.e.**, s.483.

¹²⁹ *Hacim Muhittin Hatıralar*, s.45.

¹³⁰ **Babamın Emanetleri, Ragıp Nurettin Ege'nin Birici Cihan Harbi Günlükleri Ve Harbin Sonrası Hatıratı 1915- 1919**, Hz: Güneş N. Ege – Akter, Dergah Yayınları, İstanbul 2006, s.353. Not: Bu eser "Ragıp Nurettin Ege'nin Hatıratı" diye geçecektir.

3) Kongre, Heyeti idarei cedideyi Cami Bey (Katibi Umumi), Moralı-zade Halid Bey (Veznedar), Tüccardan Aydınlı Nazmi Bey ve Halide Edib Hanımefendi ve Ragıp Nureddin Beylerden mürekkep olarak intihap eder”¹³¹.

Merkezini İstanbul’a nakleden cemiyet, Cami ve Nusret Hilmi Beyler vasıtasıyla Kuvayı Milliye Kongreleri ve Ankara ile haberleşmiştir¹³². Bununla beraber Alaşehir Kongresi Heyet-i Merkeziyesi de kongrenin sekizinci toplantı günü olan 23 Ağustos 1919’da İstanbul ile haberleşmenin Cami Bey vasıtasıyla yapılmasını kararlaştırmıştır¹³³. Yapılan haberleşmeler hakkında bilgi mevcut değildir.

Cami Bey, Kuvayı Milliye hareketini yerinde izlemek için Batı Anadolu’ya hareket etmiştir. Cami Bey anılarında bu geziyi hangi tarihler arasında yaptığını açık bir şekilde belirtmemekte, sadece Balıkesir’e vardığı sırada Eylül’ün (1919) başı olduğunu söylemektedir¹³⁴. Üçüncü Balıkesir Kongresi’ne dinleyici olarak katılan Cami Bey¹³⁵, ardından cephelere hareket ederek Çerkes Ethem’den Salihli Cephesi hakkından bilgi almış¹³⁶ sonrasında da Nazilli’ye Demirci Mehmet Efe’nin yanına geçmiştir¹³⁷. Cami Bey, bu ziyaretleri ne maksatla gerçekleştirdiğini soran İkdam gazetesi muhabirine şu cevabı vermiştir:

“Müdafaa-i Hukuk Osmaniye Cemiyeti’nin Katib-i Umumisi idim. Bunun için İzmir, Karesi ve Aydın taraflarına gittim. Harekat-ı Milliye’nin bu cemiyetle münasebeti vardı. Daha evvel teşkil eden Müdafaa-i Hukuk-u Osmaniye’ye mensup azanın mühim bir kısmı Harekat-ı Milliye’ye fiilen iştirak etmişlerdi. Müdafaa-i Hukuk Osmaniye Cemiyeti neşriyat ile hukuk-ı memleketi müdafaa sahasında

¹³¹ *Hacim Muhittin Hatıralar*, s. 45.

¹³² Mesut Çapa, *İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti*, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt 7, Sayı 21, s.562; Nail Moralı (1), **a.g.e.**, s.147.

¹³³ *Hacim Muhittin Hatıralar*, s.180-181.

¹³⁴ *Cami Baykurt’un Anıları*, Dft.2, TTK Arş., D:83, B: 9, s. 56.

¹³⁵ *Cami Baykurt’un Anıları*, Dft.2, TTK Arş., D:83, B: 9 – 56; Hacim Muhittin, *Hatıralar*, s.63; Mücteba İlgürel, **Milli Mücadele’de Balıkesir Kongreleri**, Atatürk Araştırma Merkezi, İstanbul 1999, s.124.

¹³⁶ *Cami Baykurt’un Anıları*, Dft.2, TTK Arş., D:83, B: 9, s. 59. Çerkes Ethem anılarında Cami Bey’in bu ziyareti hakkında bilgi vermemiştir. Çerkes Ethem, **Çerkes Ethem’in Hatıraları**, Dünya Yayınları, 1962; Çerkes Ethem, **Anılarım**, Berfin Yayınları, Sadeleştirilmiş Birinci Baskı, İstanbul 1993.

¹³⁷ *Cami Baykurt’un Anıları*, Dft.2, TTK Arş., D:83, B: 9, s. 61.

çalışıyor. Harekat-ı Milliye ise evini, tarlasını, ailesini müdafaa için silaha sarılan ve memleketi bilfiil müdafaa edenlerden müteşekkildir. Harekat-ı Milliye memleketimize musallat olanların tevlid ettiği aks-ül-ameldir¹³⁸.

İkdam gazetesi muhabirinin Kuva-yı Milliye'nin hakim olduğu sahalarda asayişin ne durumda olduğu şeklindeki sorusuna Cami Bey “Bazılarımız Kuvayı Milliye’yi anarşiyi müvellid bir hükümet olarak gösteriyorlar. Bu vaki değildir. Hatta bugün Aydın’da dağlarda şekavet için gezen çetelerden bile eser kalmamıştır. Temin ederim ki bütün Anadolu dahilinde Harekat-ı Milliye’nin zuhuruyla asayiş eskiden daha iyi temin edilmiştir”¹³⁹ cevabını vermiştir.

Ayrıca Cami Bey, “Harekatı tanzim ve idare edenler içinde gayet kıymetli şahsiyetler vardır. Bunların mesaisi sayesinde her kasabanın kendini müdafaadan ibaret olan teşkilatı bugün mükemmel bir müdafaa-i milliye kuvveti teşkil etmektedir”¹⁴⁰ demiştir. İkdam gazetesi, bu mülakatı, Cami Bey’in Batı Anadolu gezisinden yeni döndüğünü esnada yapıldığını yazmaktadır¹⁴¹. Bundan hareketle Cami Bey’in bu gezisi bir buçuk ay sürdüğü söylenebilir.

Cami Bey vasıtasıyla Batı Anadolu’daki direniş hareketi ile irtibatta bulunan İMHOC, Ankara ile de temas halindedir. Cami Bey’in Mustafa Kemal Paşa’ya çektiği telgraflar, cemiyetin Ankara’dan kopuk çalışmadığını göstermektedir. Zaten Sivas Kongresi’nde, vatanın ve milletin maruz kalmış olduğu zulüm ve acılardan dolayı kurulmuş olan cemiyetlerin tek çatı altında toplanmasına karar verilmiştir¹⁴².

Cami Bey, 31 Aralık 1919’da İMHOC’nin Katib-i Umumisi sıfatıyla Ankara’daki “Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsiliyesi’ne” gönderdiği telgrafta; yakında ve muhtemelen Rumların sene başlarına denk gelen 14 Ocak’ta, Atina Hükümeti mesuliyeti üstüne almamak üzere İzmir’in Yunanistan’a ilhakını çabuklaştırmak amacıyla yerli Rumlar tarafından müstakil bir hükümet oluşturmaya çalışıldığı istihbaratının alındığını yazmakta, Türkleri göçe zorlamak için yerli Rum ve Yunan kıtalarınca katliamlar

¹³⁸ “Anadolu’da Asayiş ve İntihabat Meseleleri”, **İkdam**, (22 Teşrinievvel 1335/22 Ekim 1919), Nr: 8152, s.1.

¹³⁹ **A.g.m., İkdam**, 22 Teşrinievvel 1335 (22 Ekim 1919) Nr: 8152, s.1.

¹⁴⁰ **A.g.m., İkdam**, 22 Teşrinievvel 1335 (22 Ekim 1919) Nr: 8152, s.1

¹⁴¹ **A.g.m., İkdam**, 22 Teşrinievvel 1335 (22 Ekim 1919) Nr: 8152, s. 1

¹⁴² Uluğ İğdemir, **Sivas Kongresi Tutanakları**, 2.Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1986, s.115.

hazırlandığının da eklemektedir. Cemiyetin, buna karşı acilen İtilaf Devletleri'nin dikkatini çekmek üzere bu devletlerin Yüksek Komiserlerine muhtıra vermeyi kararlaştırdığını bildirmektedir¹⁴³.

Cami Bey'in gönderdiği ikinci telgraf ise "Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine" hitaben yazılmıştır. 31 Ocak 1920 tarihli olan bu telgrafta sözü edilen muhtıranın İtilaf Devletleri Komiserleri'ne verileceği, Yunanlıların İngilizlerin teşvikiyle İzmir'de müstakil bir hükümet kuracağı ve böylelikle İzmir'in Yunanistan'a iltihakının gerçekleştirilmesinin amaçlandığı tekrar edilmiştir. Ayrıca bu durumun yaratacağı karışıklıklardan yararlanarak katliamlar yoluyla Türklerin göçe zorlanacağını da altı çizilmiştir. Cami Bey, Mustafa Kemal Paşa'dan Heyet-i Temsiliye'nin bu konuda İtilaf Devletlerine protesto telgrafı çekmesini istemiştir¹⁴⁴.

İMHOÇ'nin merkezi İstanbul'da iken cemiyet adına bu tür faaliyetleri bulunan Cami Bey daha sora Son Osmanlı Mebusan Meclisi'ne Aydın Vilayeti'nin Aydın Sancağı'ndan (Liva) vekil seçilmiştir¹⁴⁵. İMHOÇ'nin diğer üyeleri ise çalışmalarını Türk ve dünya kamuoyuna seslerini duyurmayı devam ettirmişlerdir. Ancak 16 Mart 1920'de İtilaf Devletleri'nin İstanbul'u resmen işgal etmesi sonucu cemiyet dağılmıştır. Başta Cami Bey olmak üzere cemiyetin yönetim kurulu üyeleri Milli Mücadeleye katılmak için Anadolu'ya geçmişlerdir¹⁴⁶.

İMHOÇ, Mondros Mütarekesi'nden sonra İzmir'in Yunanistan'a verileceği haberleri üzerine kurulmuştur. Cami Bey'in kendi ifadesiyle cemiyetin kuruluşunda fikri yardımları vardır. Bununla beraber İzmir'in işgalinden evvel cemiyetin yaptığı kongrede cemiyetin çalışmalarına katılmış ve Katib-i Umumisi (Genel Sekreteri) sıfatıyla cemiyet içerisinde önemli bir mevkie sahip olmuştur.

İzmir'in işgalinden sonra cemiyetin Türk ve dünya kamuoyuna sesini duyurmak için yaptığı çalışmalarda Cami Bey'in ön saflarda yer aldığı görülmektedir. İşgalden sonra hükümet merkezindeki Milli Mücadele taraftarı olan bürokratların Yunan ilerleyişine karşı alınacak tedbirlerde Cami Bey'den

¹⁴³ **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**, Yıl:5, Sayı:16, E. U. Basımevi, Ankara 1956, Belge No: 406.

¹⁴⁴ **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**, Yıl:5, Sayı:16, E. U. Basımevi, Ankara 1956, Belge No: 407.

¹⁴⁵ **BOA, DH.İUM**, (22 Kanunievvel /Aralık 1919), D: E112, G: 43, B: 2; S. Sürgevil, **a.g.m.**, s.91; Z. Arıkan, **a.g.m.**, s. 108, 123; M. Goloğlu (1), **a.g.e.**, s.296; P. Böke, **a.g.e.**, s.173; A. Demirel, **a.g.e.**, s.55 ve 194

¹⁴⁶ N.Moralı (2), **a.g.e.**, s.28; N.Moralı (1), **a.g.e.**, s.183;

yararlanmak istedikleri anlaşılmaktadır. Bu da Cami Bey'in cemiyet içerisinde etkin bir rol oynadığını göstermektedir.

Cami Bey'in Mütareke Dönemi İstanbul merkezli siyasi faaliyetlerine bakıldığında en çok İMHOC'nin çalışmalarında yer aldığı görülmektedir. Çalışmalarına İstanbul'da katıldığı cemiyetin 17-19 Mart 1919 tarihleri arasında İzmir'de yapılan Büyük Kongresi'nde Katib-i Umumisi seçilmiştir. Kısa süre sonra İstanbul'a tekrar gelerek cemiyeti burada temsil etmiştir.

3. Mütareke Döneminde Manda ve Himaye Meselesine Bir Örnek: “Milli Ahrar Fırkası ve Cami Bey”

Mondros Mütarekesi'nden sonra ülkede başlayan işgaller Türk aydın ve idarecilerini büyük bir endişeye düşürmüştür. Bunlar, devleti bu kötü gidişattan kurtarmak amacıyla çeşitli kurtuluş yolları aramışlar ve bir takım çözüm yolları önermişlerdir. Güçlü bir devletin desteğini ve yardımını sağlamakta bu öneriler arasındadır. Genel olarak “Manda ve Himaye” meselesi olarak adlandırılmakla beraber Türk kamuoyunda farklı biçimlerde kullanılmıştır. Bu yüzden Cami Bey'in ve Katib-i Umumisi olduğu Milli Ahrar Fırkası'nın bu bahse bakışı incelenecektir. Öncelikle manda ve himayenin tanımı ve Osmanlı aydınında ne ifade ettiği aktarılacaktır.

a. Manda ve Himaye Nedir?

Manda, Latince “Mandatum”, Fransızca “Mandat” kelimelerinden gelmekte olup “Vekalet” anlamına gelmektedir. Wilson Prensiplerinin toprak ilhakını önlemeye yönelik maddesine dayandırılarak Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra toplanan Paris Barış Konferansı'nda gündeme getirilmiş ve kabul edilen Milletler Cemiyeti Misakı'na da girmiştir:

“Savaşın sonra, evvelce kendilerini idare eden devletlerin egemenliklerine tabi olmaktan çıkmış ve kendilerini idareden aciz halkların bulunduğu sömürgelerin refah ve gelişmelerinin sağlanması kutsal bir medeniyet görevidir. Bu görevin yerine

getirilmesi için en iyi yöntem bu halkların vesayetini servet kaynaklarını, tecrübeli veya coğrafi durumları bakımından bu sorumluluğu yüklenmeye en elverişli bulunan ve bunu kabule razı olan gelişmiş milletlere emanet etmektedir. Bunlar bu vesayeti vekil (Mandataire, Mandatory) sıfatı ile ve bu cemiyet adına uygulayacaklardır”¹⁴⁷.

Böylece, manda sistemi hukuki bir zemine oturtulmuş ve sömürgeciliğin devamını sağlayan yeni bir yöntem haline gelmiştir¹⁴⁸. Tanımdan ortaya çıkacağı üzere Osmanlı Devleti’nden alınan topraklar bu yöntem şekli altında kalacaklardı.

Himaye ise günlük anlamda koruma anlamına gelmekle birlikte hukuki olarak kuvvetli bir devletin, zayıf bir devleti aralarında bir sözleşme olsun ya da olmasın koruyuculuğu altına almasıdır. Manda sistemine göre daha eski olan bu kavram sömürgeci devletlerin niyetlerini gizlemek için buldukları bir sistemdir¹⁴⁹.

Manda ve himaye arasındaki farklar ise; manda da vekâlet söz konusuyken himayede koruyuculuk vardır, manda da Milletler Cemiyeti adına hareket edilmekte iken himaye de aracı yoktur ve hareket keyfidir, mandanın Milletler Cemiyeti Misakı’na göre çeşitli kategorileri ve belirli süreleri var iken himayede bu yoktur, mandada ülkelerin eğitilmesi ve kalkındırılması da söz konusu iken himayede böyle bir şey yoktur¹⁵⁰.

Manda ve himaye sistemlerinin birbirinden farklı olduğu görülmektedir. Ancak Osmanlı Devleti için manda ve himayenin söz konusu olduğu 1919-1920 yıllarında bu kavramların yerine her ikisi de Arapça olan “müzaheret ve muavenet” kelimeleri basında ve yapılan toplantılarda yer almış, epeyce tartışılmıştır¹⁵¹. Müzaheret arkalama, yardım etme koruma; muavenet ise yardım, yardım etme, yardımcılık anlamına gelmektedir¹⁵².

Muavenet ve müzaheret kelimeleri daha çok yardım anlamına gelmekle beraber o dönemde özel anlamlar taşımışlardır. Müzaheret kelimesi çoğu kez bir manda ve himaye anlamında; muavenet ise sadece yardım anlamında kullanılmıştır.

¹⁴⁷ Kadir Kasalak, **Milli Mücadele’de Manda ve Himaye Meselesi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993, s.11-12.

¹⁴⁸ K. Kasalak, **a.g.e.**, s.12.

¹⁴⁹ **Türk Hukuk Lugatı**, Maarif Matbaası, Ankara 1944, s.128-129; K. Kasalak, **a.g.e.**, s.30;

¹⁵⁰ K. Kasalak, **a.g.e.**, s.33

¹⁵¹ K. Kasalak, **a.g.e.**, s.34.

¹⁵² Ferit Devellioglu, **Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lügat**, İkinci Baskı, Doğu Matbaası, Ankara 1970, s.788 ve 946.

Bununla beraber müzaheret kelimesinden sadece insancıl olarak yapılacak yardım manasında kullananlar da vardır¹⁵³. Cami Bey de mütareke döneminde Katib-i Umumisi olduğu parti aracılığıyla bu tartışmalara katılmış, hatta Amerika'nın "müzaheretini" istemiştir. Cami Bey 'in bu konuya nasıl baktığı ve bu doğrultuda faaliyetleri aşağıda ayrıntılı incelenecektir.

b. Milli Ahrar Fırkası'nın Kuruluşu, Teşkilatı, Beyannamesi ve Programı

Arkadaşlarıyla beraber Milli Ahrar Fırkası'nı kurmadan önce, Cami Bey'in Sulh Ve Selameti Osmaniye Fırkası'nın çalışmalarına katıldığını gösteren çalışmalar mevcuttur¹⁵⁴. Ancak bu eserlerde de aktarıldığı üzere Cami Bey bu oluşumun ne kurucusudur ne de çalışmalarında etkin bir durumdadır. Bununla beraber Cami Bey de dönemi anlatan anılarında bu siyasi teşekkülle olan ilişkisinden bahsetmemiştir.

İzmir'in işgalinden sonra 20 Mayıs 1919'da bütün siyasi fırka ve cemiyetleri toplantıya davet eden Milli Kongre Cemiyeti'nin çalışmalarında Cami Bey'in de adı geçmektedir. Cami Bey'in bu toplantıya İMHOC'ni mi yoksa Milli Ahrar Fırkası'nı mı temsilen katıldığı bilinmemektedir. Cemiyetin yaptığı heyet-i faale azalığı seçimini kazanan on bir kişinin arasında Cami Bey'in adı zikredilmektedir¹⁵⁵. Bu cemiyeti anlatan diğer eserler de Cami Bey ile ilgili bilgiler bunlarla sınırlıdır. Cami Bey ise anılarında bu bahse değinmemekte, bu cemiyetle ilgili olarak "İstanbul'da teşekkül etmekte bulunan birçok fırkalar ve cemiyetler içinde Milli Kongre en hamiyetlisi idi. Bütün milli kuvvetleri birleştirmek maksadıyla..... Milli Kongrenin vazifesi vatanın içine düşmüş olduğu meş'um vaziyette vatanın ve menfanı müdafaa esbab ve vesaitini temine çalışmaktı" demektedir¹⁵⁶.

Cami Bey'in, Sulh ve Selameti Osmaniye Fırkası ve Milli Kongre Cemiyeti ile olan ilişkileri aktarılan bilgilerle sınırlıdır. Bu yüzden bizzat kurucularından biri

¹⁵³ K. Kasalak, **a.g.e.**, s.34-36

¹⁵⁴ T. Z. Tunaya (1), **a.g.e.**, C. II, s. 236; T. Z. Tunaya(2), **a.g.e.**, s.424; F. Hüsrev Tökin, **a.g.e.**, s.54-55.

¹⁵⁵ Niyazi Ahmet Banaoğlu, "Milli Kongre Ve Faaliyetleri", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Ankara 1986, Cilt:3, Sayı: 7, s.208

¹⁵⁶ *Cami Baykurt'un Anıları*, Dft.1, TTK Arş., D:83, B: 9, s. 21-22.

olduğu Milli Ahrar Fırkası'ndaki siyasi faaliyetleri incelenecektir. Zira manda ve himaye meselesi hakkındaki düşünceleri de bu partideki çalışmalarında görülmektedir.

Milli Ahrar Fırkası, Mütareke döneminin çeşitli meseleleri arasında, milli hareketleri, Türkiye'nin sosyal ve iktisadi durumuna ve geleceğine yönelmiş düşünceleri siyasi bir program içinde açıklayan devrin önemli siyasi kuruluşlarından biridir¹⁵⁷. Arapça kökenli bir kelime olan Ahrar Türkçe de "serbest, hür olanlar, köle ve esir olmayanlar" anlamına gelmektedir¹⁵⁸. Parti, adı bugünkü dilde "Milli Hürriyet Partisi" olarak tanımlanabilir¹⁵⁹.

4 Mayıs 1919'da kurulan partinin kurucuları Cami (Baykurt), Asaf Muammer, İsmail Suphi (Soysallıoğlu), Agah Mazlum, Bekir Sami (Kunduh), Tevfik Hamdi, Refik İsmail, Süleyman Nüzhet, Abdülhak Şinasi (Hisar), Mahir Sait, Mehmed Refik Beylerdir¹⁶⁰. Partinin İdare Heyeti ise Cami Bey (Katibi Umumi), Asaf Muammer, Bekir Sami, İsmail Suphi, Mahir Sait ve Refik İsmail Beylerden oluşmaktadır¹⁶¹.

Kaynaklar partinin kuruluş izni için resmi müracaatını Dahiliye Nezaretine ne zaman yaptığını yazmamaktadır. Dahiliye Nezareti içindeki yazışmalarda, Milli Ahrar Fırkası'nın nizamnamesinin Cemiyetler Kanunu'na aykırı olmadığı ve lazım gelen ilmuhaberin düzenlenerek partiye verilmesi de istenmiştir¹⁶². Bu yazışmalardan partinin varlığının tanındığı görülmektedir. Bununla beraber Milli Ahrar Fırkası'yla ilgili 22 Mayıs 1335 (1919) tarihli İleri Gazetesi'nde çıkan bir haberde "Ahiren teşekkül eden Milli Ahrar Fırkası beyanname ve programını hazırlayarak muamele-i

¹⁵⁷ Zekai Güner, **Milli Mücadele Başlarken Türk Kamuoyu (Basın, Siyasi Partiler, Cemiyetler)**, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, s.99; Tülay Duran, "Mütareke Devrinin Önemli Bir Olayı Milli Ahrar Fırkası'nın Kuruluşu", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Dün/ Bugün / Yarın**, C.9-10, S.60, Eylül 1972, s.10. Bu çalışma T. Duran (1) diye geçecektir.

¹⁵⁸ Ferit Devellioğlu, **a.g.e.**, s.22

¹⁵⁹ T. Duran (1), **a.g.e.**, s.10.

¹⁶⁰ T. Z. Tunaya (1), **a.g.e.**, C. II, s.460; T. Z. Tunaya (2) **a.g.e.**, s.431-432; M. Ayışığı, **a.g.e.**, s.21; Tülay Duran (1), **a.g.m.**, s.14; "Milli Ahrar Fırkası", **İleri**, 22 Mayıs 1335 (1919), Nr: 494, s. 3. Gazetede partinin kuruluş tarihi belirtilmemiştir. *Cami Baykurt'un Anıları*, Dft.1, TTK Arş., D: 83, B: 9, s. 25-26.

¹⁶¹ **İleri**, "Milli Ahrar Fırkası", 22 Mayıs 1335 (1919), Nr: 494, s.3; T. Z. Tunaya(1) **a.g.e.**, C. II, s.460T. Z. Tunaya (2), **a.g.e.**, s.432.

¹⁶² **BOA, Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği (DH.HMŞ)**, (1337.08.18/19.05.1919), D: 4-1, G: 4042, B:1. (Dahiliye Nezareti'nden Emniyet-i Umumiye Merkezine gönderilen 19.05.1919 tarihli belge)

resmîyesini ikmal etmiştir”¹⁶³ diye yazılmıştır. Kaynakların 4 Mayıs’ta kurulduğunu yazdığı parti ancak bu tarihlerde resmî hüviyetini kazanmıştır.

Cami Bey bu partiyi kurmaktaki amaçlarını “Millî Ahrar Fırkası’nı teşkil ederek İngiltere işgal ordusunun kumanda heyetiyle ve İngiliz komiserliğiyle temasa girmek ve Türkiye hakkındaki niyetlerini anlamak”¹⁶⁴ şeklinde belirtmektedir. Bu bahse sonradan değinilecektir. Diğer kurucu üyelerin partinin kuruluşuyla ilgili görüşlerine ulaşılamamıştır.

Millî Ahrar Fırkası Mütareke döneminin hareketli bir partisidir. Ancak İstanbul’dan başka bir yerde teşkilat kuramamış, kongre düzenleyememiştir. Yayın organı olmayan parti, Söz ve Tarîk Gazeteleri tarafından desteklenmiştir¹⁶⁵.

Parti kurulduğu gün beyanname ve programını yayınlamıştır¹⁶⁶. Parti beyannamesinin giriş kısmında, Türkiye içerisinde millî azınlıkların da, öteden beri topluluk hayatına dayalı bulunan benzer siyasi örgütlerini bir hak olarak kabul ettiğini açıklamakta ve bu hakkı ortadan kaldıracak siyaseti reddettiklerini de eklenilmiştir. Ayrıca son on senedir ülkeyi yöneten İTF de serüvencilikle suçlanılmış; sosyal iktisadi ve fikri alanlarda milletin yükselmesini kolaylaştırmaya yönelik uzlaştırıcı ve kendi sınırları içerisinde millî siyaset taraflısı bir parti olduklarını da belirtilmiştir¹⁶⁷.

Parti beyannamesinde İTF suçlanmaya devam edilerek “Türkiye’nin Cermen siyasetinden kurtuluş ümit ederek Kayzerin ordularına yol gösteren köleler haline getirilmesi ağır siyasi bir hata” olarak tanımlanmıştır. Mevcut siyasi kadroların böyle bir duruma yönelmelerindeki neden ise büyük Batılı devletlerin Osmanlı Devleti’ni ihmal ve Rusya’ya feda etmeleri olarak açıklanmıştır¹⁶⁸. Partinin beyannamesinde İttihat ve Terakki düşmanlığı ve onun hatalarına cephe alındığı görülmektedir¹⁶⁹.

¹⁶³ **A.g.m., İleri**, 22 Mayıs 1335 (1919), s.3

¹⁶⁴ *Cami Baykurt’un Anıları*, Dft.1, TTK Arş., D: 83, B: 9, s. 25.

¹⁶⁵ T. Z. Tunaya (1), **a.g.e.**, C. II, s. 461; T. Z. Tunaya (2), **a.g.e.**, s.432.

¹⁶⁶ Çalışmada asıl metne ulaşılamamış ancak beyanname ve programın aynen aktarıldığı eserlerden yararlanılmıştır. Bunlardan yola çıkılarak partinin siyasi çizgisi hakkında bilgi verilecektir.

¹⁶⁷ Zekai Güner, Orhan Kabataş, **Millî Mücadele Dönemi Beyannameleri**, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1990, s.245; T. Duran (1), **a.g.m.**, s.11; T.Z.Tunaya (2), **a.g.e.**, s.465.

¹⁶⁸ T. Duran (1), **a.g.m.**, s.11; Z. Güner, O. Kabataş, **a.g.e.**, s.245-246; T. Z. Tunaya (2), **a.g.e.**, 466.

¹⁶⁹ T. Z. Tunaya (1), **a.g.e.**, s.461; T. Z. Tunaya (2), **a.g.e.**, s.432.

Beyanname, büyük çoğunluğu Türklerden meydana gelen Asya'daki Osmanlı toprakları ile saltanat merkezi olan İstanbul ve Rumeli'nin birbirinden ayrılmaz bir bütün olduğu vurgulanmakta, memleketin parçalanmasının genel barış için en tehlikeli bir vaka olduğu da medeni âleme ilan edilmiştir. İç siyasette ise memleketi üzücü sarsıntılara uğratmayacak ve bütün milli kuvvetleri eşit şekilde Saltanat makamı etrafında toplayacak bir yapı zorunlu görülmüştür¹⁷⁰.

Beyanname, Tanzimat'tan beri memlekete dışarıdan getirilmek istenen yenileşme hareketlerinin merkezi idareyi sağlamaya ve bürokrasiyi genişletmeye yaradığını ve bu durumun da milli gücü felç ettiği söylenmiş ve merkezîyetçilik yerine mahalli kuvvetlerin ön plana çıkarılacağı açıklanmıştır. Şimdiye kadar teminine çalışılmayan bu gayeye süratle ulaşmak için dışarıdan yapılacak düzenlemelere müracaat ihtiyacı görülmüştür. Bu düşünceler göz önünde bulundurularak ve çeşitli içtimai teşekküllerin medeni millet örnekleri uzun uzadıya incelendikten sonra Türkiye'de bilcümle idare ve eğitim müesseselerimize Anglo-Sakson usullerini yetkililerce ithal edecek araçlara başvurulmasına (tevessül) ve ihtiyacın bu şekilde temin edileceğine parti tarafından inanılmıştır¹⁷¹.

Parti, açıkladığı bu genel değerlendirmelerden sonra yapılması acil olan işleri şu şekilde sıralamıştır: Küçük toprak sahibi tarım unsurlarından meydana gelen milletimizi, komşumuzu (Rusya) sarsan sosyal ve iktisadi başıboş ihtilalin bulaşmasına karşı korumalı, bununla beraber galip devletlerle aramızdaki davanın halledilmesi sırasında, çiftçimizi tarlası üzerinde işçi haline getirebilecek sermaye hücumlarına da mani olunmalıdır. Devletlerarası anlaşmazlıklardan en az zararlı çıkabilmesi için içeride umumun güvenini kazanmış, dışarıdaki hukukumuzu savunmaya kadir ve en müsait barışı gerçekleştirebilecek bir hükümet oluşturulmalıdır. Ayrıca idare mekanizmasındaki her türlü kişi ve siyasi çıkarlar ortadan kaldırılmalı, İttihat ve Terakki'nin komitacılığı yerleştirmesiyle oluşan buhranlı hükümet mekanizması da acilen düzeltilmelidir¹⁷².

¹⁷⁰ T. Duran (1), **a.g.m.**, s.11-12; Z. Güner, O. Kabataş, **a.g.e.**, s.245-246; T. Z. Tunaya, **a.g.e.**, s.465-466.

¹⁷¹ T. Duran (1), **a.g.m.**, s.12; Z. Güner, O. Kabataş, **a.g.e.**, s.246; T. Z. Tunaya (1), **a.g.e.**, C. II, s.466-467.

¹⁷² T. Duran (1), **a.g.m.**, s.12; Z. Güner, O. Kabataş, **a.g.e.**, s.246; T. Z. Tunaya (1), **a.g.e.**, C. II, s.466-467.

Partinin programı ise 4 madde olarak açıklanmıştır. İlk maddede partinin Meşrutî Osmanlı Saltanatı'nın savunucusu olduğu; ikinci maddede ise partinin “millî kuvveti israftan” koruyacağı, refah ve sosyal gelişmeyi sağlayacağı, devamlı bir barışa yöneleceği belirtilmiş ve gerekli düzenlemelerin Anglo-Sakson kaynaklarından alınacağı açıklanmıştır. Üçüncü maddede Osmanlı Devleti'nin fetih emellerinden uzak, barış ve anlaşma düsturunda bir dış politika izleyeceği yazmaktadır¹⁷³.

Parti programının dördüncü maddesi iç siyasette izlenecek prensipleri açıklamakta, dokuz fıkradan oluşmaktadır. Beyanname kısmında da bahsedildiği üzere merkezi idare yerine mahalli idarenin kurulması, belediyelerin tamamen özerk olması, azınlıkların hukukunun oranlarına göre belirlenerek korunması, şahsî teşebbüsü geliştiren eğitim sisteminin kurulması, köylüyü ezen vergilerin hafifletilmesi ve tarımsal sanayiye yardım yapılması, kanunların memleketin ihtiyaçlarına göre düzenlenmesi gibi hususlar bu maddede açıklanmıştır¹⁷⁴.

Partinin beyanname ve programına ek olarak Dahili Nizamnamesi de yayınlanmıştır. Nizamnamede üyelerin ne şartlarla kabul edileceği, partinin teşkilatı, Siyasi ve İdare Heyetleri ve toplamayı düşündüğü kongre hakkında bilgiler vardır¹⁷⁵.

Partinin beyanname ve programına incelendiğinde on yıldır ülkeyi yönetmiş olan İttihat ve Terakki'ye karşı bir husumet görülmektedir. Parti, merkezi yönetim yerine adem-i merkeziyet tarzını benimsemiş ve yapılacak düzenlemelerle bu sistemin sağlaması istemektedir. Partinin beyanname ve programında yapılacak düzenlemelerin Anglo-Sakson kaynağından alınacağı belirtilmektedir. İşte bu noktanın üzerinde durulması gerekmektedir ki çünkü bunun nasıl olacağı tam olarak belirtilmemiştir. Ayrıca bu yaklaşımın bir manda veya himaye isteği mi olduğu da açık değildir. Çalışmanın bundan sonraki kısmında partinin kurulduktan sonraki faaliyetleri ve üyelerinin söylemleri aktarılacaktır. Böylelikle manda ve himaye tavırları daha açık bir şekilde ortaya çıkacaktır.

¹⁷³ T. Duran (1), **a.g.m.**, s.14; T. Z. Tunaya (2), **a.g.e.**, s.433-434. T. Z. Tunaya (1), **a.g.e.**, C. II, s.464

¹⁷⁴ T. Duran (1), **a.g.m.**, s.14; T. Z. Tunaya (1), **a.g.e.**, s.434; T. Z. Tunaya (2), **a.g.e.**, s.464-465

¹⁷⁵ T. Duran (1), **a.g.m.**, s.16; T. Z. Tunaya (2), **a.g.e.**, s.468-471.

c. Milli Ahrar Fırkası ve Cami Bey Amerikan Mandasını mı İstiyor?

Milli Ahrar Fırkası, İzmir'in işgali üzerine bütün cemiyet ve partileri toplantıya çağıran Milli Kongre Cemiyeti'nin çalışmalarında yer almıştır¹⁷⁶. Bu toplantıya Cami Bey'in adı geçen fırkayı mı yoksa İMHOC'yi mi temsilen katıldığı kaynaklarda belirtilmemiştir. 26 Mayıs 1919'da toplanan Şurayı Saltanat toplantısına da çağırılan partiyi Refik Bey temsil etmiş ve "Türkiye için bir ve tek idari vekalet teminine girişmek" şeklindeki açıklamalarıyla mandayı savunmuştur¹⁷⁷. Cami Bey'in bu toplantı da İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti'ni temsil etmiştir¹⁷⁸.

Milli Ahrar Fırkası'nın sonraki faaliyeti ise Sulh konferansına gönderilecek Türk heyeti hakkında Saraya tehdit içerikli bir telgraf göndermesidir. Hükümetin başında bulunan Damat Ferit Paşa, İtilaf Devletleri'ne başvurarak Paris'te toplanan Sulh konferansına bir Osmanlı heyetinin de katılmasını istemiştir. Paris'ten konferansa bir Osmanlı heyetinin de kabul edileceği haberi gelir gelmez 2 Haziran 1919'ta bir murahhas heyeti oluşturulmuştur. Heyette, Damat Ferit ile Tevfik Paşa ve yanlarında Nazırlardan Ali Kemal, Rıza Tevfik ve Maliye Nazırı Tevfik Beyler ve diğer nezaretten de murahhaslar vardı¹⁷⁹.

Kamuoyunda, heyette yer alan isimlere, özellikle Rıza Tevfik, Ali Kemal ile Hariciye Müsteşarı İzzet Fuat Paşa'ya büyük tepkiler gösterilmekte, konferansa daha yeterli diye bilinen kişilerin gitmesi istenmekteydi¹⁸⁰. 3 Haziran 1919'da Trabzon Vilayeti ve Havalisi Müdafaa-i Milliye, Milli Kongre ve Osmanlı Matbuat Cemiyetleri ile Milli Ahrar ve Sulh ve Selamet Fırkaları Padişah'a çektikleri telgrafta gönderilecek üyelerin çoğunluğunun yeterli olmadığına dair millette genel bir kanaat olduğu belirtilerek toplumun itimadını kazanmış kişilerin gönderilmesi aksi halde memlekette galeyana meydana gelebileceği ifade edilmiştir¹⁸¹.

Telgrafın son kısmında görülen bu tehditkâr tavırdan dolayı Dahiliye Nezareti Polis Müdüriyeti vasıtasıyla telgrafın altında mührü olan parti ve cemiyetlerin

¹⁷⁶ N. A. Banoğlu, **a.g.m.**, s.207; T. Z. Tunaya, **a.g.e.**, s.432

¹⁷⁷ T. Gökbilgin, **a.g.e.**, C. I, s.94-95 ve 117-118; S. Tansel, **a.g.e.**, s.257; S. Akşin, **a.g.e.**, s.327.

¹⁷⁸ T. Gökbilgin, **a.g.e.**, C.I, s.113

¹⁷⁹ S. Akşin (2), **a.g.e.**, s.365-369; T. Gökbilgin, **a.g.e.**, C. I, s.119-121.

¹⁸⁰ S. Akşin (2), **a.g.e.**, s.369-370.

¹⁸¹ **BOA, DH. Kalem-i Mahsus (KMS)**, (3 Haziran 1335 /1919), D:53-1, G: 60, B: 4.

ifadelerini istemiştir. Cami Bey Milli Ahrar Fırkası Katib-i Umumisi sıfatıyla ifade vermiştir, ifadesinde telgrafta aktarılan bahsi tekrarlamıştır¹⁸². Bu ifadeleri neticesinde Milli Kongre Başkanı Dr. Esat Paşa ile Osmanlı Matbuat Cemiyeti namına telgrafta imzası bulunan Tasvir-i Efkar Gazetesi müdürü Talha Bey tutuklanarak Sinop'a sürgün gönderilmeleri kararlaştırılmıştır¹⁸³.

Bu faaliyetler partinin kurulduktan sonra gerçekleşen ilk etkinliklerdir. Partinin manda ve himaye doğrultusunda fikirleri ve açıklamaları ise Türkiye gelen Amerikan King-Crane Heyeti'yle yaptığı görüşmeden sonra daha çok netlik kazanacaktır. Nitekim sadece Milli Ahrar Fırkası değil, dönemin diğer siyasi fırka ve cemiyetleri de heyetin İstanbul'a gelmesiyle bu doğrultuda fikirlerini açıklamışlardır.

Paris Barış Konferansı'nda Milletler Cemiyeti'nin manda ile ilgili maddesine dayanılarak bir komisyon görevlendirilmesi kararlaştırılmıştır. Fransa ve İngiltere'nin bu komisyona katılmayı reddetmesi üzerine ABD tarafından bir komisyon oluşturuldu. King-Crane Heyeti olarak adlandırılan bu komisyon Yakın Doğu'daki mandalar konusunu incelemek üzere bölgeye gönderilmiştir¹⁸⁴. Görev alanlarına hareket eden heyet Suriye ve Filistin'deki incelemelerini tamamlayarak 23 Temmuz 1919'da İstanbul'a gelmiştir. Heyet İstanbul'da kaldığı süre içerisinde sırasıyla Müslümanlar, Ermeniler, Rumlar ve Musevilerle görüşmüştür. Görüştükları kişiler arasında cemaat liderleri, nüfuz sahibi kişiler ve siyasi parti başkanları başta gelmektedir¹⁸⁵.

Heyet, Türk siyasi temsilcileriyle ilk kez 31 Temmuz 1919'da Beyoğlu'ndaki Amerikan Elçiliği'nde görüşmeye başlamıştır¹⁸⁶. Birçok eserde bu heyetle Milli Ahrar Fırkası adına Cami ve Kemal Midhat Beylerin görüştüğü aktarılmaktadır¹⁸⁷.

¹⁸² BOA, DH.KMS, (5 Haziran 1335 /1919), D:53-1, G: 60, B: 2.

¹⁸³ BOA, DH.KMS, (5 Haziran 1335 /1919), D:53-1, G: 60, B:4; S. Akşin (2), a.g.e., s. 370.

¹⁸⁴ Metin Ayıışı, **Kurtuluş Savaşı Sırasında Türkiye'ye Gelen Amerikan Heyetleri**, TTK Basımevi, Ankara 2004, s.75; M. Erol, a.g.e., s.61.

¹⁸⁵ M. Ayıışı, a.g.e., s.78-79; M. Erol, a.g.e., s.62; Cami Baykurt'un Anıları, Dft.2, TTK Arş., D:83, B:9 – 50.

¹⁸⁶ Harry N. Howard, **An American Inquiry in the Middle East: The King-Crane Commission**, Beirut 1963, s.164; Mine Erol, a.g.e., s.62; "Amerikan Heyet-i Muhassası ve Muhtelif Cemiyetler", **İkdam**, 1 Ağustos 1335 (1919), Nr: 8073, s.2.

¹⁸⁷ D. Bilgen, a.g.e., s.73; Ali Karayaka, **Milli Mücadele'de Manda Sorunu, Harbord Ve King-Crane Heyetleri**, Başkent Klişe ve Matbaacılık, Ankara 2001, s.88; M. Ayıışı, a.g.e., s.79.; Mine Erol, a.g.e., s.62;

Bu eserler kaynak olarak, 1 Ağustos 1919'da İstanbul gazetelerine, Cami Bey'in görüşmeyle ilgili olarak Milli Ahrar Fırkası Katib-i Umumisi namıyla verdiği beyanata göstermektedir¹⁸⁸. Ancak Cami Bey sonradan yazdığı anılarında görüşmeye birlikte gittikleri Kemal Midhat Bey'in Milli Ahrar Fırkasını, kendisinin de İ.M.H.O.C.'ni, temsil ettiğini yazmaktadır¹⁸⁹. Bununla beraber Howard ise, Cami ve Kemal Midhat Beylerin bu görüşmede Milli Ahrar Fırkası ve İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti'ni birlikte temsil ettiklerini söylemektedir¹⁹⁰. Sonuç olarak görüşmede Cami Bey'in mensup olduğu parti ve cemiyet temsil edilmiştir.

Bu görüşmenin içeriğini anlatan eserler, Cami Bey'in 1 Ağustos 1335'te (1919) İstanbul'daki gazetelere verdiği beyanata kaynak göstermiştir¹⁹¹. Ancak gerek The King- Crane Heyeti'nin faaliyetlerini anlatan H. N. Howard'ın eserinde, gerek Cami Bey'in sonradan kaleme aldığı anılarında bu görüşme hakkında farklı açıklamalar görülmektedir. Bu üç kaynak ele alınarak görüşme hakkında bilgi verilecektir. Bunu yaparken de eserlerde geçen ifadeler aynen alınarak, tarafların görüşmeyi nasıl aktardığı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Cami Bey gazeteye verdiği beyanatta Amerikan Heyeti'nin ilk olarak Milli Ahrar Fırkası'nın siyasi görüşünü ve azınlık hakları konusundaki düşüncelerini sorduğunu belirtmekte ve kendilerine “nasyonalist olduğumuzu ve nasyonalistliğin asgari bir şekli olan minimalist olduğumuzu, aksiyonlarımızın ve tekmil hareketimizin hududu milliyemiz dahilinde kalacağı... Türkiye meselesinin imparatorluk nazariyatı dahilinde hallini katiyen merdud görerek Wilson prensiplerinin on ikinci maddesiyle Türklerle meskun olan vilayatin teczi' kabul etmez... tabii bir millet olarak kendi haklarımızı iddaa ettiğimiz gibi diğer milletlerinde bu zeminde olan müddeyatını tamamen haklı bulduğumuzu

¹⁸⁸ **A.g.m., İkdam**, 1 Ağustos 1335 (1919), Nr: 8073, s.2.

¹⁸⁹ Cami Baykurt'un Anıları, Dft.2, TTK Arş., D: 83, B: 9, s. 50.

¹⁹⁰ H. N. Howard, **a.g.e.**, s.164

¹⁹¹ M. Ayışığı, **a.g.e.**, s.79; D. Bilgen, **a.g.e.**, 73-74; M. Erol, **a.g.e.**, s.62-63; A. Karayaka, **a.g.e.**, s.88'de H. N. Howard'ın eserini kaynak göstermekte ancak görüşmeyi detaylı bir şekilde aktarmamaktadır.

söyledik.”cevabını verdiklerini söylemektedir¹⁹². Bu durumu Howard eserinde aktarırken¹⁹³ Cami Bey anılarında değinilmemektedir.

Cami Bey, gazetecilerin, görüşmede Müzaheret-i Hariciyye bahsolundu mu sorusuna ise “müzaheret-i hariciye meselesi mevzu-i bahsoldu. Burada evvelce neşrolunan fırka beyannamesinin ihtiva ettiği esasatı yani Anglo-Sakson müessesatının idare ve talim ve terbiye şubatından memlekete ithal taraftarı olduğumuzu ve bu hususta en salahiyatdar ellere tevdi lüzumunu beyan ettik....., Fırkamız şarkta yekdiğeriyle mücavir ve hal temasta bulunan milletlerin bir ahenk ve vifak dairesinde nimet-i refah ve müsalemekten mütenaim olabilmesi için vaki olacak müzaheretin adalet ve insaniyete tamamen muvafık ve bu akvamı yekdiğeri aleyhine tahrik ederek makasid-i mahsusası takip eden “ Romanof” ve (Habsburg) mektebi siyasetinin entirikalarına hatime çekecek yüksek ve medeni bir müzaheret şeklinde telakki eder.”¹⁹⁴ cevabını vermiştir.

Howard’ın eserinde ise Türk tarafı bu konuda “Türkiye’nin kendi başına düzelebileceğine inanmadılar ve dahası, komisyonun ortaya çıkmasından bile önce yabancı yardımı esasını kabul etmişlerdi. Onlar, geleneksel Osmanlı İmparatorluğunu korumak istemediler, fakat Wilson ilkelerine göre çoğunlukla Türk insanların yaşadığı Türkiye’nin ulusal varlıklarının korunmasında ısrar ettiler. Sosyal olarak, ‘Anglo-Sakson kültürü ve eğitimine göre yenilenmeyi’ arzu ettiler ve manda yönetimi altında ‘ülke topraklarının ayrılmayacağı teminatını’ istediler..... Cami Bey, yabancı entrikalarından koruyacak, reformlara yardımcı olabilecek, tarafsız güçlerin bulunmasını ve yeni Türk hükümetinin oluşturulmasını arzu etti”¹⁹⁵ demektedir. Cami Bey anılarında ise müzaheret (manda) meselesine hiç değinmemiştir. Görüldüğü üzere Câmî Bey’in gazeteye verdiği beyanatta Howard’ın eseri örtüşmektedir.

Yine Cami Bey gazeteye verdiği beyanata, Türk tarafı Ermeni meselesi hakkında Amerikan Heyeti’ne söylediklerini şu şekilde ifade etmiştir:

¹⁹² **A.g.m., İkdâm**, 1 Ağustos 1335 (1919), Nr: 8073, s.2

¹⁹³ H. N. Howard, **a.g.e.**, s.164. Howard, görüşme hakkında aktardıklarına kaynak olarak Amerikan Heyeti’nin müşavirliğini yapmış olan Dr. A.H. Lyber’de olan metinleri göstermektedir.

¹⁹⁴ **A.g.m., İkdâm**, 1 Ağustos 1335 (1919), Nr: 8073, s.2.

¹⁹⁵ H. N. Howard, **a.g.e.**, s.164-165.

“Amerika heyeti Murahhasası Ermeni meselesini bütün mesele takdim etti. Bunun üzerine fırkamız bizim için Türk meselesinin asıl ve Ermeni meselesinin fer’i olduğunu ileri sürdü. Heyet-i muhtereme Ermenistan teşkilinin zaruri olduğunu söyledi. Biz bu hususta zaman-ı hazırın temessük ettiği esasat-ı siyasiyeye milli mevcudiyetlere binaen Ermenistan’ı kendi hudud-u milliyesi dahilinde müstakil görmeği pek arzu ettiğimizi fakat Ermenistan terkiib siyasiyesinin ekaliyetlerin ekseriyetler üzerine tagallübünü tesis edecek ve binaenaleyh şarkı karibde yeniden asayiş-şiken sebepler ihdas edecek bir netice vermesini katiyen kabul edemeyeceğimizi iddia ettik. Heyet-i muhtereme Türklerin Ermenistan’a hudud çizmeleri Türk menafi için pek faydeli olacağını söylediler. Fırkamız böyle bir meseleye tabikiyle giremez idi. Ve işi muhtaç-ı tedkik görmüyordu. Çünkü yine burada yine kesafet-i nüfus esasından başka temessük olacak elde hüccet olamazdı. Bu esnada heyetin nezdinden ayrılırken Amerika Heyeti azasından bir zat bu müzakerenin bu kadarla bitmeyeceğini söyledikten sonra Türklerin Ermenistan’a bir hudud-u milli tayin etmelerinin kendi menfaatleri iktizasından çok iyi olacağını ilave etmiştir”¹⁹⁶.

Howard’ın eserinde ise Türk tarafının bu konuda sergilediği yaklaşım şu şekilde aktarılmıştır:

“Çoğunluk olarak Ermenilerin yaşadığı yerlerde Ermenistan’ın kurulmasını kabul etmiş olmaları ve onların vatandaşlık haklarını tanımaları dışında, Ermenileri ilgilendiren bir programları yoktu. “Azınlığın çoğunluk üzerindeki hakimiyeti asla Yakın Doğu’daki barışı temin etmeyecek” ve eğer Ermenilere tüm istedikleri verilseydi Türk Devleti kalmazdı. Türkler, Ermeni mandasının kurulması kararı zaten verilmişse, tartışmaya gerek olmadığını ifade ettiler, fakat, onlar, insanların Türk çoğunluğu ile karıştırıldıklarını ve ‘eğer birlikte kalırlarsa daha mutlu olabileceklerini’ vurguladılar..... Türk görüşüne göre, Van’da ve Bitlis’in bir bölümünde Ermenilerin çoğunlukla yaşadığı, Rus Ermenistan’ına eklenebilecek yerler var”¹⁹⁷.

Cami Bey anılarında ise bu konuda “siz şark hududunuzda teşekkül etmiş olan Ermenistan Cumhuriyeti’ne arazi ilhak ederek bu memleketi genişletebilir misiniz” diye sorduklarında “böyle bir bahse girmeye salahiyyetdar olmadığımı söyleyerek

¹⁹⁶ A.g.m., İkdam, 1 Ağustos 1335 (1919), s.2

¹⁹⁷ H. N. Howard, a.g.e., s.165

müzakereyi bu noktada kestirdim”¹⁹⁸ demektedir. Cami Bey anılarında bu konuya gazetede verdiği demeç kadar bile değinmemiştir. Bununla birlikte gazetede Ermenilere toprak verilmesi doğrultusunda bir açıklaması yokken Howard’ın eserinde Türk tarafının bu doğrultuda bir yaklaşım sergilediği görülmektedir.

Gazetecilerin, Cami Bey’e görüşmede Ermenilerin tehcir edilmeleri konuşuldu mu diye sorduklarında ise “Ermenistan meselesiyle beraber bu meselede mevzu-i bahs olmuştur. Fakat biz, bu meselenin Avrupa’da neşr ve tamim edildiği gibi olmayıp bitaraf bir tedkike tabi tutulmasını icap edeceğini fırkamızın bu menfur facianın mesullerini tecziye hususunda sarahaten ısrar etmiş olduğunu söyledik. Fakat mesulleri dediğim zaman her iki taraftan mesuller olduğunu da unutmamak lazımdır”¹⁹⁹ diye cevap vermiştir. Cami Bey anılarında ise bu açıklamaya benzer bir şekilde tehcir konusuna değinmiştir²⁰⁰. Howard’ın eserinde ise “Türk grubu bunu, bazı örneklere (Ermenilerin yaptıkları yanlışlarla Türkler kadar suçlu olmaları) rağmen katliamdan kim sorumluya cezalandırılmalı şeklinde cevaplandırdı”²⁰¹ şeklinde tehcir meselesini aktarmıştır.

Cami Bey’in Amerikan Heyeti ile yapmış olduğu görüşme üç kaynaktan geçtiği şekilde aktarılmıştır. Üzerinde durulması gereken noktalar manda ve himaye meselesi ile Ermeniler hakkında konuşulanlardır.

Cami Bey gazeteye verdiği beyanatta müzaheret yanlısı olduklarını belirtmektedir. Hatta Cami Bey istedikleri müzaheretleri hangi alanlarda kabul edeceklerini ve bu müzaheretin niteliğinden bahsederek adalet ve insaniyete

¹⁹⁸Cami Baykurt’un Anıları, Dft.2, TTK Arş., D: 83, B: 9, s. 51

¹⁹⁹ **A.g.m., İkdam**, 1 Ağustos 1335 (1919), Nr: 8073, s.2

²⁰⁰ Cami Baykurt’un Anıları, Dft.2, TTK Arş., D: 83, B: 9, s. 50. Cami Bey, Ermenilerin tehcir edilmeleri konusunda heyete şunları söylemiştir:

“siz buraya bu faciaları tahkik etmeye ve müsebbiplerini cezalandırmaya geldinizse biliniz ki Türkler tarafından bu facialar irtikap olunmadan evvel Ermeniler tarafından Türkler aleyhine aynı kıtaller yapılmıştır. Rus idaresinin silahlandırmış ve reislerine talimat vermiş olduğu çeteler Türk ordusunun gerilerine ve muvasala yolları üzerine saldırtılmış ve oradaki İslam halk kestirilmiştir. İşte bu sebeptendir ki erkan-ı harbiye ordu gerisinde Ermenilerle meskun ve Ermeni çetelerinin hareketine yataklık eden köylerdeki Hıristiyan halkın oradan çıkarılmasını sivil hükümetten talep etmişti ve bütün facialar bu talepten sonra yollar üzerindeki sürgünler arasında vaka oldu. Eğer siz faciaların mesullerini cezalandırmak istiyorsanız bu iki hadiseyi birbirinden ayıramazsınız. Her ikisinin de müsebbiplerini takip etmeniz icap eder”.

²⁰¹ H. N. Howard, **a.g.e.**, s.165

tamamen uygun medeni bir müzaheret olması gerektiğini de belirtmiştir. Howard'ın eserinde de Cami Bey'in açıklamaları doğrultusunda bir yaklaşım görülmekte, Türk tarafının mandayı kabul ettiği yazmaktadır. Cami Bey'in anılarında ise bu konuya hiç değinilmemiştir.

Cami Bey'in manda (müzaheret) meselesi hakkında ki bu beyanatından yola çıkarak birçok eserde Milli Ahrar Fırkası'nın Amerikan mandasını istediği yazılmaktadır²⁰². Cami Bey parti adına bu açıklamayı yapmıştır. Ayrıca bizzat kendisinin Amerikan mandasını istediğini gösteren başka kaynaklar da vardır. Halide Edip Adıvar'ın, 10 Ağustos 1919'da Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği mektubunda, devletin içine düştüğü durumdan kurtuluş için Amerikan mandasını isteyen aydınlar arasında Cami Bey'in adını zikretmektedir²⁰³. Aynı tarihte Kara Vasıf Bey de Mustafa Kemal Paşa'ya Amerikan mandasının kabul edilmesini isteyen bir mektup yazmıştır. Mektubun sonunda İstanbul'daki Amerikan mandası taraftarları arasında Cami Bey'in adı görülmüştür²⁰⁴.

Görüşmede konuşulan Ermeni meselesi hakkında taraflar arasında farklı aktarımlar bulunmaktadır. Cami Bey gazeteye verdiği beyanatta diğer milletlerin de iddialarını haklı bulduklarını açıklamakta, ancak Amerikan Heyeti'nin Türk toprakları üzerinde bir Ermeni Devleti kurulması doğrultusundaki görüşlerini ise kabul edilemez olarak nitelendirmektedir. Howard ise Türk tarafı Ermenistan'ın kurulmasını prensip olarak kabul ettiğini ileri sürmüştür. Cami Bey anılarında bu durumdan bahsetmemiştir.

Cami Bey'in gazetecilere Ermenilere toprak verilmesini kabul edilemez olarak gördüklerini söylemesiyle birlikte fırkanın aksi yönde faaliyetler içerisinde bulunduğu görülmektedir. Vahdet-i Milliye, Milli Ahrar ve diğer bazı fırka ve cemiyetler Ağustos'un ortalarına doğru Türk ve Kürtleri göç ettirerek Doğu'da Ermenilere toprak verilmesi üzerinde anlaşmışlar ve bunu Amerikan Heyeti'ne bildirmeyi kararlaştırmışlardır. Ermenilere toprak vermeyi sırf Amerika'yı memnun

²⁰² M. Erol, **a.g.e.**, s.63; D. Bilgen, **a.g.e.**, s.74; M. Ayıışı, **a.g.e.**, s.21; K. Kasalak, **a.g.e.**, 56-57.

²⁰³ M. K. Atatürk, **a.g.e.**, C. I, s.97.

²⁰⁴ Fahrettin Kırzioğlu, "Amerikan Mandasını Kimler İstiyor ve Nasıl Öneriyorlardı?", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Cilt:11-12, Sayı: 67-68, Nisan-Mayıs 1973, s.35.

ederek Türkiye mandasını almasını sağlamak için kabul etmişlerdir²⁰⁵. Bu durumu Erzurum'da bulunan Heyet-i Temsiliye'ye de bildirmişler ancak çok sert karşılık almışlardır²⁰⁶. Bununla beraber Mustafa Kemal Paşa, Câmi Bey'in de aralarında bulunduğu İstanbul'daki aydınlara Amerikan Heyeti'yle görüşmelerinden çok önce, 21 Haziran 1919'da milli mücadelenin önemini vurgulayan, vatanın bağımsızlığına dikkat çeken mektuplar yazmıştır²⁰⁷.

Amerikan Heyeti'yle geçen görüşmede Ermenistan Cumhuriyeti'ne toprak verilmesi de konuşulmuştur. Cami Bey gazetecilere partimiz böyle bir meseleye doğal olarak giremezdi demiş, anılarında da buna benzer bir ifade kullanmıştır. Ancak Howard ise eserinde Türk tarafının bu konuda, Van ve Bitlis'in bir bölümünde Ermenilerin çoğunluk olarak yaşadığı yerler var, buralar Ermenistan'a verilebilir dediklerini söylemektedir. Ermenilerin Birinci Dünya Savaşı esnasında göç ettirilmeleri konusunda üç kaynakta da birbirine yakın aktarımlar söz konusudur.

Cami Bey'in Amerikan Heyeti'yle görüşmesi kaynaklarda geçtiği şekilde aktarılacak özellikle farklı ifadeler belirtmeye çalışılmıştır. O günkü koşullar göz önünde bulundurularak değerlendirme yapılması gerekmektedir.

Milli Ahrar Fırkası'nın, mütareke döneminde çok tartışılan konulardan biri olan manda ve himaye meselesinde Amerika tarafına meylettiği; bununla beraber toprak bütünlüğünü bozacak öneriler de dile getirdiği görülmektedir. Hem Cami Bey'in, hem de partinin idare heyeti azalarından olan Bekir Sami Bey'in faaliyetleri bunu göstermektedir²⁰⁸. Ancak Câmi Bey, Son Osmanlı Mebusan Meclisi'ne mebus seçilmesiyle Milli Mücadele'ye katılacak, hatta ön saflarda yerini alacaktır. Manda meselesi hakkındaki isteği de böylece sona erecektir.

Amerikan Heyeti, diğer Türk fırka ve cemiyetleri ile de aynı doğrultuda görüşmelerde bulunarak Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan kurulmasının Türkiye açısından yararlı olacağını açıklamıştır²⁰⁹. Heyet, 21 Ağustos 1919'da

²⁰⁵ M. K. Atatürk, **a.g.e.**, C. I, s. 98-99; M. Erol, **a.g.e.**, s. 69.

²⁰⁶ M. K. Atatürk, **a.g.e.**, C. I, s. 100-101; M. Erol, **a.g.e.**, s. 69.

²⁰⁷ M. K. Atatürk, **a.g.e.**, C. I, s. 35.

²⁰⁸ Erzurum ve Sivas Kongrelerinde Bekir Sami Bey'in bu doğrultuda ifadeleri için bkz: M. K. Atatürk, **a.g.e.**, C. I, s.90-95 ve 104- 111.

²⁰⁹ Seçil Akgün, "Kurtuluş Savaşı Başlangıcında Türk Ermeni İlişkilerinde ABD'nin Rolü, **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu**, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Kurtuluş Ofset Basımevi, Ankara 1985, s.336.

İstanbul'dan Paris'e hareket etmiş ve Barış Konferansı'na bir rapor sunmuştur. Raporda Mondros Türkiye'sinin İstanbul, Ermenistan ve kalan Anadolu toprakları olmak üzere üç kısma ayrılması ve her üçünde de Amerikan mandasının kurulması ve ayrıca Amerikan mandasının Suriye ve Filistin'i de kapsamaması istenmiştir²¹⁰. Manda ve himaye meselesi Sivas Kongresi'nde de tartışılmış ancak bu doğrultuda bir sonuç çıkmamış, kongre yayınladığı beyanname de tam bağımsızlığı ve vatanın bütünlüğünü vurgulamıştır²¹¹. Bununla beraber ABD'de daha sonra yaşanan gelişmeler neticesinde Türkiye üzerindeki bir mandayı kabul etmemiştir²¹².

Mütareke döneminde Cami Bey ve diğer Türk aydınları için Amerikan mandası en çok benimsenen ve en çok konuşulan konu olmuştur. Bunun başlıca nedenleri ABD Başkanı Wilson'un Birinci Dünya Savaşı sonunda ortaya attığı adil barış formüllerinin harpten ve batmaktan kurtuluş için yol arayan Türk aydınında Amerika'ya karşı bir hayranlık uyandırması, işgalci Avrupalı Devletlere karşı Amerika'nın koruması altına girmek, Amerika'nın Yakındoğu'da herhangi bir toprak isteğinde bulunmadığına inanmak olarak sıralanabilir²¹³.

d. Milli Ahrar Fırkası'nın Diğer Faaliyetleri ve Partinin Sonu

Sivas Kongresi'nde manda meselesinin kapanması üzerine parti üyelerinin de bu doğrultuda açıklama ve faaliyetleri sona ermiştir. Parti yapılacak genel seçimlere odaklanmıştır²¹⁴. Bununla beraber partinin kuruluşu esnasında Cami Bey'in anılarında aktardığı bir bahse de değinmek gerekmektedir.

Cami Bey, Milli Ahrar Fırkası'nı kurmaktaki amaçlarını İstanbul'da bulunan İngiliz işgal ordusuyla irtibata geçerek onların Türkiye üzerindeki maksatlarını

²¹⁰ S. Akşin (2), **a.g.e.**, s.519-521

²¹¹ U. İğdemir, **a.g.e.**, s.114; Ali Fuat Cebesoy, **Milli Mücadele Hatıraları**, Temel Yayınları, İstanbul 2000, s.198-199. Bu eser A. F. Cebesoy (2) diye geçecektir. Vehbi Cem Aşkun, **Sivas Kongresi**, İkinci Baskı, Tan Gazetesi ve Matbaası, İstanbul 1963, s.154-155.

²¹² K. Kasalak, **a.g.e.**, s.85.

²¹³ K. Kasalak, **a.g.e.**, 75-77. Kadir Kasalak'a göre bu bahiste esas olan, vatansever duygularla hareket eden Türk aydın ve idarecilerinin Amerikan mandasını kurtuluş yolu olarak önermeleridir. Bkz: K. Kasalak, **a.g.e.**, s. 85.

²¹⁴ T. Z. Tunaya (1), **a.g.e.**, C. II, s. 462; T. Z. Tunaya (1), **a.g.e.**, s. 433.

anlamak olarak belirtmektedir²¹⁵. Cami Bey, Polis Müdürü Hali Bey vasıtasıyla İngiliz Sefarethanesi'nde (bu maksatla) bir görüşme ayarladıklarını söylemiştir. Görüşmeye fırkayı temsilen giden Câmi Bey, söze ilk kendisinin başlayarak “İngiltere'nin kendi hudutları içine çekilerek sulh ve müsalemet amili olmak isteyen bir Türkiye'yi parçalayarak yaşayamaz bir hale getirmek mesleğinde ısrar etmeyeceğini zannediyoruz ve bunun için İngiltere hükümetini temsil eden salahiyetli bir zatla konuşmak arzusundayız” demiştir. Cevap olarak da “İngiltere Hükümetiyle bu memleketin mukadderatı hakkında bir kelime konuşmaya dahi imkan yoktur efendim”²¹⁶ karşılığını aldığını yazmaktadır. Kısa süren bu görüşme hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi mevcut değildir.

Manda meselesi ve Câmi Bey'in İngilizlerle yaptığı bu görüşme haricinde, Milli Ahrar Fırkası'nın (ve üyelerinin) faaliyetleri hakkında detaylı bilgiye ulaşılamamıştır. Mevcut bilgiler ise 1919 seçimleri ile ilgili ve Câmi Bey merkezlidir.

Damat Ferit Paşa'nın 30 Eylül 1919'da²¹⁷ istifa etmesiyle yeni kabineyi 2 Ekim 1919 tarihinde Ali Rıza Paşa kurmuştur²¹⁸. Yeni hükümetin Bahriye Nazırı Salih Paşa'nın, Amasya'da Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarıyla görüşmesinde seçim ve meclis sorunları üzerinde bir anlaşma sağlanmıştır²¹⁹. Seçimler, İntihab-ı Mebusan Kararnamesi (7 Ekim 1919) gereğince Aralık ayının ilk ayında yapılmıştır²²⁰.

Cami Bey, Ekim (1919) ayının ortasında Batı Anadolu'ya yaptığı ziyaretten dönmüştür. Yapılacak seçimlerde partinin vaziyetini soran gazetecilere “intihabatta bizim gayemiz fırka mücadelesinden ziyade vahdet-i milliyeyi temindir. Bunun içindir ki İstanbul'da ekseriyet kazanmağa iki, üç mebus fazla çıkarmağa bakmayarak diğer fırkalarla müştereken çalışıyoruz”²²¹ cevabını vermiştir. Ayrıca Milli Ahrar Fırkası'nın henüz aday listelerini belirlemediğini de belirtmiştir. Bununla

²¹⁵ *Cami Baykurt'un Anıları*, Dft.1, TTK Arş., D:83, B:9, s. 25.

²¹⁶ *Cami Baykurt'un Anıları*, Dft.2, TTK Arş., D:83, B:9 – 54.

²¹⁷ S. Akşin (2), **a.g.e.**, s.589

²¹⁸ S. Tansel, **a.g.e.**, C.II, s. 145.

²¹⁹ S. Tansel, **a.g.e.**, C.II, S.144-145; T. Gökbilgin, **a.g.e.**, c.II, s.106-108, Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2002, s.14. Not: Bu eser T. Z. Tunaya (3) diye geçecektir.

²²⁰ T. Z. Tunaya (3), **a.g.e.**, s. 14.

²²¹ “Anadolu'da Asayiş ve İntihabat Meseleleri”, **İkdâm**, 22 Teşrinievvel 1335 (22 Ekim 1919) Nr.8152, s.1

beraber Milli Türk Fırkası hakkında da açıklamalarda bulunan Cami Bey, adı geçen partinin programının kendi partilerinden farklı olmadığını ve iki partinin birleşmesinin henüz fikir aşamasında olduğunu söylemiştir²²².

Milli Ahrar Fırkası, Cami Bey'in beyan ettiği gibi seçim içinde diğer partilerle ortak çalışma yapmış ve sadece İstanbul'dan ortak aday listesi²²³ düzenlenmiştir. Fakat bu listeden hiç kimse kazanamamıştır. Bazı üyeleri başka vilayetlerden seçilerek 1920 Son Osmanlı Mebusan Meclisi'ne katılmıştır²²⁴. Cami Bey de bu duruma bir örnektir, Aydın Vilayeti'nin Aydın Sancağı'ndan mebus seçilmiştir²²⁵. Bununla birlikte Aydın Vilayeti'nin Yunan işgali altında bulunan bölgelerinde seçimlerin yapılmasına Yunan işgal kuvvetleri tarafından izin verilmediği bilinmektedir. Bununla beraber Aydın Sancağı'nın henüz işgal edilmemiş olan Balyanbolu (Beydağı) ve Kiraz gibi nahiyeleri ile Bozdoğan Kazası'nda seçimler yapılmıştır. Bozdoğan Kazası'nda 2 Kasım 1919 tarihinde ikinci seçmenler oylarını kullanmışlardır. Yapılan tasnif sonucunda Cami Bey, Hüseyin Kazım (Kadri) ve Mehmet Emin Efendi Aydın Sancağı'nı temsilen Son Osmanlı Mebusan Meclisi'ne katılmışlardır²²⁶.

Milli Ahrar Fırkası, seçimlerde başarı sağlayamaması ve Anadolu hareketinin gelişmesi karşısında kendisini feshetmiş ve memleketin geleceği hakkında söylenecek sözlerin Anadolu hükümetine ait olduğunu fesih beyannamesinde de bildirmiştir²²⁷.

Milli Ahrar Fırkası, mütareke döneminde kurulan, devletin ve siyasetin merkezi İstanbul'da etkin bir faaliyette bulunan ancak seçimlerde hiçbir başarı gösteremeyen küçük bir aydın partisidir. Parti, beyanname kısmında da aktarıldığı üzere açıktan bir İttihat ve Terakki düşmanlığı gütmüştür. Partinin kurucularından olan ve Katib-i

²²² “Cami Beyle Mülakat”, **Tarik**, , 23 Teşrinievvel 1335 (23 Ekim 1919), Nr. 90, s.1.

²²³ Ortak aday listesinde Milli Ahrar Fırkası'ndan Kemal Midhat, Asaf Muammer, Cami ve Reşat Hikmet Beyler yer almakta, Ahali İktisat Fırkası'ndan ise Faik Nüzhet Bey bulunmaktadır. Yine aynı listede Sosyalist Fırkası'ndan Refik Nevzat Bey, bağımsız adaylar olarak da Prens Sabahattin, Lütfi Fikri, Celalettin Arif, Rauf Ahmet ve Ahmet Selahattin Beyler bulunmaktadır.

²²⁴ T. Z. Tunaya (1), **a.g.e.**, C. II, s.462; T. Z. Tunaya (2), **a.g.e.**, 433.

²²⁵ **BOA, DH.İUM**, (22 Kanunievvel /Aralık 1919), D: E112, G: 43, B: 2; S. Sürgevil, **a.g.m.**, s.91; Z. Arıkan, **a.g.m.**, s. 123; M. Goloğlu (1), **a.g.e.**, s.296; P. Böke, **a.g.e.**, s.173; A. Demirel, **a.g.e.**, s.55, 194. Cami Bey'in bu bölgeden mebus seçilmesi hakkında ayrıntılı bilgi mevcut değildir.

²²⁶ Z. Arıkan, **a.g.m.**, s.122-123; S. Sürgevil, **a.g.m.**, s.91.

²²⁷ T. Z. Tunaya (2), **a.g.e.**, s.433.

umumisi seçilen Cami Bey'in basına verdiği demeçlerde de bu tarz bir yaklaşım görülmektedir.

Parti, beyanname ve programında da aktarıldığı üzere Osmanlı siyasetinde çok tartışılan bir sistemi, adem-i merkezîyetçiliği savunmuştur. İtilaf Devletlerin kontrolü altında olan ve azınlıkların hiçbir zaman olmadığı kadar seslerinin çıktığı bir dönemde, ileri sürülen bu sistem kötü gidişi hızlandıracağı şüphesizdir.

Mondros Mütarekesi sonrasında başlayan işgaller karşısında Osmanlı aydını ve idarecileri çeşitli kurtuluş çareleri aramış ve bir takım fikirler ortaya atmışlardır. Güçlü bir devletin manda ve himayesini kabul etmekte bunlardan biridir. Milli Ahrar Fırkası da Amerikan mandasını istemiştir. Başta Câmî Bey olmak üzere parti üyelerinin yaptıkları faaliyetler bu durumu kanıtlar niteliktedir.

Dahiliye Nezareti Müsteşarlığı, İMHOC ve Milli Ahrar Fırkası içerisindeki faaliyetleri Câmî Bey'in Mütareke dönemi İstanbul merkezli faaliyetleri olarak aktarılmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nda İzmir'de Askeri Sansür Müfettişliği görevinde bulunan Cami Bey Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra İstanbul'a gelmiş ve bu dönemde adından söz ettiren bir şahsiyet olarak öne çıkmıştır.

Cami Bey, Mütareke Dönemi'nin şartları altında oluşturulmuş İMHOC ve Milli Ahrar Fırkası'nın çalışmalarında yer almıştır. İstanbul'a ilk geldiğinde Dahiliye Nezareti Müsteşarlığı gibi üst düzey bir memuriyete atanan Cami Bey, kanımızca mevkisini yeterli görmeyerek istifa etmiş ve aktif siyasette atılmıştır. Bu durum İttihat ve Terakki'ye muhalifliğiyle bilinen bir kişi için bu dönemde atılabilecek doğru bir adımdır. Çünkü İttihatçıların memleketin içine düştüğü durumdan dolayı suçlandığı bir süreç yaşanmaktadır. Ancak bu doğrultu da giriştiği kimi faaliyetler Milli Mücadelenin ruhuna aykırıdır.

Dahiliye Nezareti Müsteşarlığı'ndan istifa ettikten sonra siyasi fikirleri doğrultusunda bir parti kurma çalışmaları yapan Cami Bey, kendini İMHOC'nin çalışmalarında bulmuştur. Cemiyet kurucularının kendisini paratoner olarak kullanmak istemelerine karşılık, Cami Bey de adı geçen cemiyet sayesinde siyasi arenada ününü daha da artırmıştır.

Cami Bey, İMHOC'nde, vatanın kurtuluşu için milli mücadele yanlısı bir tutum sergilerken, Milli Ahrar Fırkası'nda ise ilk başlarda manda ve himaye yanlısı bir

tutum sergilemiştir. Bu durum 1919'un sonlarına kadar Cami Bey'in aklında her iki kurtuluş yolunun da bulunduğunu göstermektedir. Bu ikilik mütareke döneminde çoğu aydınının kafasında olan bir düşüncedir. Ancak Son Osmanlı Mebusan Meclisi'ne katılmasıyla milli mücadele fikri netlik kazanmış ve Câmî Bey, Ankara merkezli faaliyetlerde bulunmuştur.

B. Ankara Merkezli Siyasi Faaliyetleri

Son Osmanlı Mebusan Meclisi'ne Aydın Sancağı'ndan Mebus seçilen Câmî Bey, meclisin çalışmalarına katılmadan önce Heyet-i Temsiliye'nin çağrısına uyarak Ankara'ya gitmiş ve burada görüşmelerde bulunmuştur. Bu görüşmelerin sonucu olarak Milli Mücadeleye inanmış bir Türk aydını olarak Son Osmanlı Mebusan Meclisi'ne katılmış, sonrasında İstanbul'un işgali üzerine Ankara'ya geçmiştir. Aslında bu geçişi bir nevi kaçış olarak da tanımlanabilir. Çünkü İstanbul'da bulunan İtilaf Devletleri askeri güçleri Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nde Felah-ı Vatan İttifakı'na katılan ve Milli Mücadele yanlısı söylemleriyle ön plana çıkan mebusları her yerde aramaktadır.

Zor şartlar altında Ankara'ya geçen Cami Bey, Büyük Millet Meclisi'nin (BMM) çalışmalarına katılmış, yeni meclisin ilk yürütme organı olan İcra Vekilleri Heyeti'nde Dahiliye Vekili olarak yer almıştır. Dönemin koşulları göz önünde tutulduğunda görevi birçok zorluk taşımaktadır. İç isyanlar ve Yunan işgal kuvvetlerinin ilerleyişi nedeniyle Mecliste heyecanlı anlar yaşanmakta, İcra Vekilleri Heyeti'nin icraatlarına eleştiriler olmakta ve Dahiliye Vekaleti de bundan nasibini almaktadır. Cami Bey, eleştirilerin yoğunlaştığı bir dönemde görevinden istifa etmiştir.

Dahiliye Vekaleti'nden istifasından sonra milletvekilliği üzerinde kalmak üzere Roma'ya Ankara Hükümeti'nin siyasi temsilcisi olarak atanmıştır. Cami Bey'in buradaki görevi Ankara Hükümeti'nin sesini Avrupa'ya duyurmak, Batı kamuoyunda Türkiye hakkında çıkan haberleri Ankara'ya iletmek ve Milli Mücadele için gerekli askeri malzemelerin teminini sağlamaktır.

1. Câmî Bey Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nde

Seçimlerin kimi yerde tamamlanmasından sonra milletvekilleri İstanbul'da toplanmaya başlamışlardır. Cami Bey'in milletvekili seçildikten sonraki ilk faaliyeti meclisin açılmasından evvel bu dönemde olmuştur. Cami Bey, Rifatzade Muvaffak Bey ile beraber Sadrazam Ali Rıza Paşa'nın yanına giderek meclisin ne zaman faaliyete geçeceğini sormuşlardır. Sadrazam kendilerini kaba bir tavırla makamından uzaklaştırmıştır²²⁸. Nitekim Cami Bey anılarında Sadrazam Ali Rıza Paşa ile görüşmelerine değinmemekle beraber seçimlerden sonraki tek faaliyeti olarak, Mustafa Kemal Paşa'nın "mebuslar üzerinde istediği tesiri yapabilmek için meclis toplanmadan evvel bu yeni milletvekillerinin gelip kendisini ziyaret etmelerini ve konuşmalarını iste.." ²²⁹mesi üzerine, kendisinin de bu davete uyarak dostu Dr. Adnan (Adıvar) ile beraber Ankara'ya doğru yola çıkmalarını göstermiştir²³⁰.

Câmî Bey'in bahsettiği bu olay Mustafa Kemal Paşa'nın 29 Aralık 1919 tarihinde bir bildiri yayınlarak mebusların meclise katılmadan önce Ankara'da toplanmasını ve Heyet-i Temsiliye ile görüşmesini istemesidir²³¹. Böylelikle Meclisi Mebusan'a gidecek mebuslara Anadolu'daki milli mücadelenin amacı ve yolu anlatılacak ve kendilerinden mecliste aynı amaçla çalışacak bir grup (Müdafaa-i Hukuk Grubu) oluşturmaları istenecektir²³².

Hüsrev Bey (Gerede), Cami Bey'in yanındakilerle beraber 16 Ocak 1920 tarihinde Ankara'ya geldiğini ve yapılan görüşmeler esnasında "Wilson Prensipleri'nin 12.maddesine göre, çeşitli devletlerin yardım önerileri olursa bu önerileri kabul etmememiz gerektiği"²³³şeklinde bir açıklamada bulunduğunu söylemektedir. Hüsrev Bey'in bu açıklamalarına göre Cami Bey Amerikan mandası

²²⁸ Hüseyin Kazım Kadri, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyete Hatıralarım**, Hazırlayan: İsmail Kara, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s.161; P. Böke, **a.g.e.**, s.118.

²²⁹ *Cami Baykurt'un Anıları*, Dft.2, TTK Arş., D:83, B:9, s. 66.

²³⁰ *Cami Baykurt'un Anıları*, Dft.2, TTK Arş., D:83, B:9, s. 66. Câmî anılarının bundan sonrasını kaleme almamıştır.

²³¹ Mustafa Kemal Atatürk, **a.g.e.**, C.1, s.336-337; A. F. Cebesoy (2), **a.g.e.**, s. 308.

²³² M. Goloğlu (1), **a.g.e.**, s.13; T. Gökbilgin, **a.g.e.**, C. II, s.302.

²³³ Hüsrev Gerede, **Hüsrev Gerede'nin Anıları**, Yayına hazırlayan: Sami Önal, Literatür Yayıncılık, İstanbul 2002, s.166-167.

fikrinden vazgeçtiği anlaşılmakta, milli mücadeleyi benimsediği görülmektedir. Ankara'ya gruplar halinde gelen mebuslar, görüşmelerden sonra aynı gruplarla İstanbul'a hareket etmişlerdir. Cami Bey ve yanındakiler de 21 Ocakta (1919) İstanbul'a dönmüşlerdir²³⁴.

Son Osmanlı Mebusan Meclisi, 12 Ocak 1920'de Fındıklı Sarayı'ndaki kendi binasında ilk toplantısını gerçekleştirmiştir²³⁵. Ankara'da olması dolayısıyla Cami Bey meclisin açılışında bulunamamıştır.

31 Ocak 1920'de Meclis başkanlığına sarayın desteklediği Reşat Hikmet Bey seçilmiştir. Bir süre sonra Meclis başkanının ölmesi üzerine 4 Mart 1920'de tekrar seçim yapılmış ve Erzurum Mebusu Celaleddin Arif Bey Meclis başkanı olmuştur²³⁶.

Meclisin açıldığı ilk günlerde İngilizler, hükümete bir nota vererek ateşkese aykırı davrandıkları gerekçesiyle Harbiye Nazırı Cemal Paşa ile Genelkurmay Başkanı Cevat Paşa'dan şikayetçi olmuşlardır. Akabinde her iki Paşanın istifası gündeme gelmesiyle²³⁷ Ali Rıza Paşa Hükümeti'ne Meclis'te güvenoyu verilip verilmemesi ortaya çıkmıştır.²³⁸

Rauf Bey (Orbay), Ahmet İzzet Paşa ile görüşerek hükümeti kurmasını; Cami, Celaleddin Arif ve Ahmet Ferit Beylerin de yeni kabinede yer almasını istemiştir²³⁹. Ancak bu düşünce sonradan gerçekleşmemiş ve Ali Rıza Paşa Hükümeti 9 Şubat 1920'de Meclisten güvenoyu almıştır²⁴⁰.

Ankara'da mebuslarla Heyet-i Temsiliye arasında yapılan görüşmelerde mecliste Müdafaa-i Hukuk Grubu adı ile güçlü bir yapının oluşturulması kararlaştırılmıştı. Ancak bu grup kurulamamış yerine 6 Şubat 1920'de Felah-ı Vatan İttifakı²⁴¹

²³⁴ H. Gerede, **a.g.e.**, s.170.

²³⁵ H. Gerede, **a.g.e.**, 164; M. Goloğlu (1), **a.g.e.**, s.48; A. Demirel, **a.g.e.**, s.69.

²³⁶ A. Demirel, **a.g.e.**, s. 69.

²³⁷ Rauf Orbay, **Cehennem Değirmeni**, C.II, Emre Yayınları, İstanbul 1993, s.12-13; A. F. Cebesoy (2), **a.g.e.**, s.340-341; H. Gerede, **a.g.e.**, s.170-171; P. Böke, **a.g.e.**, s.117.

²³⁸ P. Böke, **a.g.e.**, s. 118

²³⁹ H. Gerede, **a.g.e.**, s.171. Not: Rauf Orbay anılarında bu bahse değinmemektedir.

²⁴⁰ H. Gerede, **a.g.e.**, s.175, H. K. Kadri, **a.g.e.**, s.169; M. Goloğlu, **a.g.e.**, s.61.

²⁴¹ Daha sonra Felah-ı Vatan Grubu diye anılmıştır. Ancak grubun ismi siyasi görüşlerini ve uygulamayı öngördükleri esasları açıkladıkları ittifakname ve nizamnamede Felah-ı Vatan İttifakı şeklinde belirtilmiştir. Bkz: Tülay Duran, "Son Osmanlı Meclisi Mebusanında Felah-ı Vatan İttifakı", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, C.11, S.61, Ekim 1972, s.13. Bu çalışma T. Duran (2) diye geçecektir.

oluşturulmuştur²⁴². Grup yayınladığı ittifaknamede mülk ve milletin muhafazası ve istiklali, saltanat ve hilafetin korunması, adaletli bir barış ortamının sağlanması gibi esaslar üzerinde durmuştur. Sonradan açıkladıkları Dahili Nizamnamesi'nde de grubun kuruluşu, idare heyetinin yapısı, başkanlık durumu, toplantı şekli ve zamanı gibi hususlar açıklanmıştır²⁴³.

Felah-ı Vatan İttifakı'na Cami Bey'in de içlerinde bulunduğu 88 mebus katılmıştır. Felah-ı Vatan Grubu içinde Câmî Bey, İdare Heyeti üyeleri arasında yer almıştır²⁴⁴.

Felah-ı Vatan Grubu'nun oluşturulmasından önce Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nde Misak-ı Milli kabul edilmiştir. Heyet-i Temsiliye üyeleri tarafından Erzurum ve Sivas Kongreleri Beyannameleri çerçevesinde hazırlanan metin, 24 Ocak 1920'te Misak-ı Milli'yi hazırlamakla yükümlü komisyona verilmiştir²⁴⁵. Aralarında Cami Bey'in de bulunduğu komisyonun²⁴⁶ son şeklini verdiği metin, meclisin 28 Ocak 1920'deki gizli birleşiminde genel kurula sunulmuş ve oy birliğiyle kabul edilmiştir. Meclis kürsüsünde adı "Ahd-ı Milli" olarak belirtilen bu bildiri 17 Şubat 1920'de resmen açıklanmıştır²⁴⁷.

Misak-ı Milli mecliste okunduktan sonra Cami Bey ile Niğde Mebusu Mehmet Emin Bey "...aruzuyu millinin esası noktalarının Avrupa ricali siyasiyesinin bu yoldaki vaad ve teminatından bahsetmek ve mileli muhtelif ve müşarikenin bir insanîyet ve adalet davası olan metalib-i Osmaniyyeye müzaheret eyleyecekleri ümidini izhar eylemek suretiyle İtilaf Devletleri Parlemlentolarına tebliğini"²⁴⁸ teklif

²⁴² F. Çoker, **Milli Mücadele...**, C.I, s. 24; İ. Güneş, **a.g.e.**, 52, T. Duran (2), **a.g.m.**, s.13 A. Demirel, **a.g.e.**, 70; A. F. Cebesoy (2), **a.g.e.**, s. 343; T. Gökbilgin, **a.g.e.**, C.II, s. 303.

²⁴³ T. Duran (2), **a.g.m.**, s. 13-14, 17

²⁴⁴ A. F. Cebesoy (2), **a.g.e.**, s.343. Bununla birlikte Meral Demirel'in makalesinde ve Fahri Çoker'in eserinde Cami Bey'in Felah-ı Vatan İttifakı'nın başkanlığını yaptığı yazmaktadır. Bkz: M. Demirel, **a.g.m.**, s. 187; F. Çoker, **Milli Mücadele...**, C. III, s. 128. Ancak bu doğrultuda bir bilgiye ulaşılamamıştır.

²⁴⁵ H. Gerede, **a.g.e.**, s.171

²⁴⁶ Komisyon Kara Vasıf, Hamdullah Suphi, Celal Bayar, Hafız Mehmet, Reşat Hikmet Şeref ve Cami Beylerden oluşmaktadır. Bkz: Süleyman Yeşilyurt, **Bayar Gerçeği**, Serajans Yayıncılık, Ankara 1997, s.54.

²⁴⁷ **Meclis-i Mebusan Tutanak Dergisi (MMTD)**, 4. Dönem (12/01/1929 – 18/03/1920), C.1, s.144-145; F. Çoker, **a.g.e.**, s.30-33; T. Z. Tunaya (3), **a.g.e.**, s.39-42; İ. Güneş, **a.g.e.**, s.52-53; Rauf Orbay, **a.g.e.**, C.II, s.20-22; M. Goloğlu, **a.g.e.**, s. 79-82. Not: Eserlerde beyannamenin metni verilmiştir.

²⁴⁸ **MMTD**, Devre: 4, C. I, İ: (TARİH), s.146.

etmişlerdir. Meclis Başkanı da bunun daha önceden kararlaştırılmış olduğunu söylemiştir²⁴⁹.

İki aylık bir faaliyet dönemi olan Son Osmanlı Mebuslar Meclisi'nin yaptığı en önemli icraat Misak-ı Milli'yi kabul etmesidir²⁵⁰. Böylece Mondros Mütarekesi'nden sonra başlayan işgaller ve İtilaf Devletlerinin haksız uygulamaları karşısında Milli Mücadelenin dayanak noktasını oluşturan bu beyanname Türk Milleti'nin bağımsızlığına verdiği önemi göstermesi bakımından önemlidir.

Son Osmanlı Mebusan Meclis'i'nin Misak-ı Milliye kabul ederek tüm dünyaya duyurması ve Anadolu hareketi taraftarlarının mecliste güçlenmesi sonucunda İtilaf Devletleri İstanbul'u 16 Mart 1919'da resmen işgal etmiştir. İşgal güçleri meclis basarak o esnada mecliste olan milletvekillerinden bir kısmını tutuklamış²⁵¹ ve Malta'ya sürgüne göndermişlerdir. Bu gelişme üzerine meclis, 18 Mart'ta son toplantısını yaparak faaliyetlerini belirsiz bir süre için ertelemiştir²⁵². Meclisin bu kararını padişahın Meclis-i Mebusan'ı kapattığını belirten 11 Nisan 1920 tarihli İrade-i Seniyyesi izlemiştir. Böylece Osmanlı parlamenter sistemi ve Osmanlı Meşrutiyeti sona ermiştir²⁵³.

İtilaf Devletleri'nin İstanbul'u işgal etmesi ve Meclis-i Mebusan'a girerek o esnada orada bulunan kimi mebusları tutuklaması üzerine Milli Mücadele yanlısı mebus, aydın ve idareciler için artık İstanbul'da kalmanın bir anlamı kalmamıştır. Bununla beraber 19 Mart 1919'da Heyet-i Temsiliye namına Mustafa Kemal Paşa, vilayetlere, livalara ve kolordu komutanlıklarına gönderdiği bir tamimde Ankara'da olağanüstü bir meclisin toplanacağı bildirmiş ve İstanbul'da dağılmış olan mebusların da bu meclise katılabileceğinin altını çizmiştir²⁵⁴. Bunun üzerine Cami Bey, bu meclise katılmak için Ankara'ya hareket etmiştir.

²⁴⁹ Aynı yer.

²⁵⁰ A. Demirel, **a.g.e.**, s. 70.

²⁵¹ İ. Hakkı Sunata anılarında Cami Bey'in de tutuklandığını belirtmektedir. Ancak böyle bir hadise yaşanmamıştır. İ. Hakkı Sunata, **İstanbul'da İşgal Yılları**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006, s. 79.

²⁵² Bezmi Nusret Kaygusuz, **Bir Roman Gibi**, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İkinci Baskı, İzmir 2002, s.192; T. Z. Tunaya (3), **a.g.e.**, s.47-48; M. Goloğlu (1), **a.g.e.**, s.107-119; A. Demirel, **a.g.e.**, s.70-71; İ. Güneş, **a.g.e.**, s.53-54; A. F. Cebesoy (2), **a.g.e.**, s.351.

²⁵³ İ. Güneş, **a.g.e.**, s.54.

²⁵⁴ M. K. Atatürk, **a.g.e.**, C.1, s.420-422; A. F. Cebesoy (2), **a.g.e.**, s.353; B. N. Kaygusuz, **a.g.e.**, s.192; ekle???

Cami Bey, Halide Edip ve Dr. Adnan (Adıvar) çifti ile birlikte Ankara'ya ulaşmak için yola çıkmıştır²⁵⁵. Ancak yolculukları zor şartlar altında geçmiştir. Çünkü İtilaf Devletlerince takibata uğrayan aydınlar binbir güçlükle Ankara'ya kaçabilmişlerdir²⁵⁶. Kafileye yolculuk esnasında Milli Mücadele yanlısı diğer şahıslarda katılmıştır. Kafile 2 Nisan 1920 akşamı Ankara'ya ulaşmıştır²⁵⁷.

2. Câmî Bey'in BMM'ye Katılması ve Dahiliye Vekilliği

Halide Edip ve Dr. Adnan (Adıvar) ile birlikte Ankara'ya hareket eden Cami Bey, 2 Nisan 1920'de Ankara'ya ulaşmıştır²⁵⁸. Adıvar çiftiyle beraber Numune Çiftliği'ne yerleşen Cami Bey²⁵⁹, Mustafa Kemal Paşa, Dr. Adnan ve Miralay İsmet Bey ile birlikte açılacak yeni meclisin hazırlığını yapmıştır²⁶⁰.

23 Nisan 1920 Cuma günü açılan Büyük Millet Meclisi'ne (BMM) mebusların en yaşlısı olması sıfatıyla Şerif Bey (Sinop) geçici olarak başkan seçilmiştir. Şerif Bey'in meclis açılış konuşmasını yapmasının ardından Mustafa Kemal Paşa söz alarak, meclisin yeniden seçilmiş mebuslar ile İstanbul Meclisinden gelmiş ve gelecek mebuslardan kurulduğunun altını çizmiştir²⁶¹. Bu durum meclisçe onaylanarak BMM'nin ilk genel kurul kararı olarak kabul edilmiştir²⁶². Görüldüğü üzere BMM iki genel seçimle oluşturulmuştur. Biri 1919 yılı sonunda yapılan seçim, diğeri ise Meclis-i Mebusan'ın dağılması üzerine 19 Mart 1920 tebliği ile yapılan

²⁵⁵ Halide Edip Adıvar, **Türk'ün Ateşle İmtihani**, Özgür Yayınları, İstanbul 2004, s.77 Not: Eserin 77-120 sayfaları yolculuk hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir; Cami Baykurt (1), **a.g.e.**, s. xvi-xvii.

²⁵⁶ Yücel Özkaya, "İstanbul'un İşgali Üzerine Aydınların İstanbul'dan Ankara'ya Kaçışı Olayı", **I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu** (Açılış Konuşmaları – Bildiriler, 21-23 Eylül 1987), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1994, s.894. Bu çalışma Y. Özkaya (1) diye geçecektir.

²⁵⁷ Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi**, Bilgi Yayınevi, C.II, İstanbul 1992, s.119; H. E. Adıvar, **a.g.e.**, s. 120.

²⁵⁸ H. E. Adıvar, **a.g.e.**, s.120; Ş. Turan, **a.g.e.**, C.II, s.119

²⁵⁹ Yunus Nadi, **Kurtuluş Savaşı Anıları**, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1978, s.256 Not: Bu eser Y. Nadi (1) diye geçecektir; H. E. Adıvar, **a.g.e.**, s.129.

²⁶⁰ H. E. Adıvar, **a.g.e.**, s.130.

²⁶¹ **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC)**, Devre (D):1, İçtima Senesi (İ.S.): 1, Cilt (C):1, İçtima (İ):1, (23. Nisan 1336/1920) Üçüncü Basılış, Ankara 1959,s. 2; Sacit Karabrahimoğlu, **T.B.M.M.**, Ege Matbaası, Ankara 1968, s.43-44; Yunus Nadi, **Birinci Büyük Millet Meclisi**, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, ? 1998, s.33-38, Not: Bu eser Y. Nadi (2) diye geçecektir Y. Nadi (1), **a.g.e.**, s.313-316 M. Goloğlu (1), **a.g.e.**, s.157-158; S. Tansel, **a.g.e.**, C.3, s.86-87.

²⁶² **Düster**, 3. Tertip, Cilt 1, Milliyet Matbaası, Ankara 1929, No:1, Karar No:1, (23 Nisan 1336/1920), s.1.

yeni seçimdir²⁶³. Cami Bey, bu meclise Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nden katılarak Aydın Sancağı'nı temsil etmiştir²⁶⁴.

Meclisin açılmasından sonra 24 Nisan 1920 tarihli ikinci oturumunda Mustafa Kemal Paşa, Milli Mücadelenin başlama sebepleri ve izlediği yönü anlattıktan sonra bu doğrultuda yapılması gerekenleri üstlenecek bir hükümetin acilen kurulması teklifini yapmıştır²⁶⁵. Bu teklif çoğunlukla kabul edilmiş, ardından da Mustafa Kemal Paşa Meclis Başkanı seçilmiştir²⁶⁶.

Mustafa Kemal Paşa'nın hükümetin kurulması doğrultusunda verdiği teklif, yeni bir hükümet sistemini öngörmektedir. Bu teklife göre BMM bütün yetkileri üzerinde toplamıştır, onun üzerinde bir kuvvet mevcut değildir. Yasama ve yürütme yetkisini meclis bizzat kendisi kullanacaktır. Ancak meclis günlük politika ve idare işlerinin ayrıntısına kadar inemeyeceğinden kendi içinden bir heyet meclise vekalet edecektir. Bu heyete Heyet-i İcraiye ve bu heyetin üyelerine de Vekil denilecektir²⁶⁷.

Meclisin 25 Nisan 1920 tarihli oturumunda Celaleddin Arif Bey tarafından verilen önergede meclis işlemleri ve İcra Heyeti ile Meclis ilişkilerini düzenlemek üzere onbeş kişilik bir Layiha Encümeni kurulması, düzenlenecek kanun tasarisının meclisçe kabulüne kadar 5-6 kişiden oluşturulacak geçici bir yürütme kurulu seçilmesini teklif edilmiştir²⁶⁸. Önerge kabul edilerek önce Muvakkat (Geçici) İcra Encümeni oluşturulmuştur. Celalettin Arif Bey, Cami Bey, Bekir Sami Bey, Hamdullah Suphi Bey, Hakkı Behiç Bey ve Fevzi Paşa bu encümene seçilmişlerdir.²⁶⁹ Cami Bey'in Meclisteki ilk görevi bu heyette olmuştur.

²⁶³ Yavuz Aslan, **TBMM Hükümeti, Kuruluşu, Evreleri, Yetki ve Sorumluluğu (23 Nisan 1920-30 Ekim 1923)**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s.19; Tarık Zafer Tunaya, "*Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Kuruluşu ve Siyasi Karakteri*", **Birinci Meclis**, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1998, s.5; Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)**, Afa Yayıncılık, Genişletilmiş Üçüncü Baskı, İstanbul 1996, s.176-177.

²⁶⁴ Hasan Kendirci, **Meclis-i Mebusan'dan Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Kopuş ve Süreklilik**, Kitap Yayınevi, İstanbul 2009, s. 97, 112-113; M. Goloğlu (1), **a.g.e.**, s.345; A. Demirel, **a.g.e.**, s.217.

²⁶⁵ TBMMZC, D:1, İ.S.:1, C.1, İ:2, (24. Nisan .1336/1920) s. 8-32; M. K. Atatürk, **a.g.e.**, C.II, s.-438 ; M. Goloğlu, **a.g.e.**, s.167-168.

²⁶⁶ TBMMZC, D:1, İ.S.:1, C.1, İ:2, (24. Nisan .1336/1920), s.37-38.

²⁶⁷ TBMMZC, D:1, İ.S.:1, C.1, İ:2, (24 Nisan 1336/1920), s.31; Ergun Özbudun, Ömer Faruk Gençkaya, **Türkiye'de Demokratikleşme Ve Anayasa Yapımı Politikası**, Doğan Kitap Yayınevi, İstanbul 2010, s.20; Y. Aslan, **a.g.e.**, s. 30-31.

²⁶⁸ TBMMZC, D:1, İ.S.: 1, C.1, İ:3, (25 Nisan 1336/1920), s.55; T. Z. Tunaya, **a.g.m.**, s.8.

²⁶⁹ TBMMZC, D:1, İ.S.: 1, C.1, İ:3, (25 Nisan 1336/1920), s.59-61; Haz:Cafer Demiral, **Türkiye'nin 42 Hükümeti**, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1973, s.11; F. Çoker, **Milli Mücadele...**, C.1, s.93; M.

Reisliğini Meclis Başkanı Mustafa Kemal Paşa'nın yaptığı Geçici İcra Encümeni'nin seçilmesinin ardından Lahiya Encümeni de oluşturulmuştur²⁷⁰. Bu Lahiya Encümeni'nin hazırladığı ve 2 Mayıs 1920'de Mecliste kabul edilen "Büyük Millet Meclisi İcra Vekillerinin Sureti İntihabatına Dair Kanun"²⁷¹ ile Geçici İcra Encümeni'nin yetkileri son bularak İcra Vekilleri Heyeti'ne hukuki ve kalıcı statü kazandırılmıştır. Ayrıca bu yasa ile meclis hükümeti sistemi ve kuvvetler birliği ilkesi de netlik kazanmıştır²⁷².

3-4 Mayıs 1920 tarihinde B.M.M.'nin ilk İcra Vekilleri Heyeti'nin oluşturulması için Vekil seçimleri yapılmıştır. 137 milletvekilinin hazır bulunduğu mecliste çoğunluk olarak 69 sayısını kabul edilmiştir. İcra Vekilleri Heyeti'nde Cami Bey 96 oy ile Dahiliye Vekaleti'ne seçilmiştir²⁷³. Dahiliye Vekaleti'nin bugünkü karşılığı İçişleri Bakanlığı'dır. Şu hususta belirtmelidir ki Meclis Hükümeti sisteminde vekillerin tek tek ve ayrı ayrı seçilmesi ve icraatlarında doğrudan doğruya meclise karşı sorumlu olması²⁷⁴ günümüz kabine/bakanlar kurulu sisteminden farklılık göstermektedir. Ancak her ikisinin de sorumluluk ve icraat alanları aynı, yani dâhili işlerdir. İcra Vekilleri Heyeti'nin oluşturulmasıyla da Muvakkat (Geçici) İcra Encümeni'nin görevi sona ermiştir²⁷⁵.

Cami Bey'in Dahiliye Vekilliği'ndeki faaliyetlerine geçmeden önce B.M.M.'ne İstanbul Mebusu Dr. Adnan Bey ile beraber 29 Nisan 1920 tarihinde sundukları bir kanun teklifinden bahsetmek gerekmektedir. Teklifte "İstanbul'un ecnebi kuvvetleri tarafından işgal tarihi olan 16 Mart 1336 (1920) tarihinden sonra

Goloğlu, **a.g.e.**, s.170; T. Z. Tunaya, **a.g.m.**, s.235. Bülent Tanör'e göre bu encümenin adı hükümet olmamakla birlikte B.M.M.'nin ilk hükümetidir. Bkz: B. Tanör, **a.g.e.**, s. 180.

²⁷⁰ **TBMMZC**, D:1, C.1, İ.S.: 1, İ:3, (25 Nisan 1336/1920), s.62-63.

²⁷¹ **Düstur**, 3. Tertip, C.1, No:9, Kanun No:3, (2 Mayıs 1336/1920), s.6.

²⁷² B. Tanör, **a.g.e.**, s.181.

²⁷³ **TBMMZC**, D:1, İ.S.: 1, C.1, İ:10, (3 Mayıs 1336/1920), s.196-198; H. V. Velidedeoğlu, **İlk Meclis- Milli Mücadele'de Anadolu**, Çağdaş Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1990, s.32; Haz: C. Demiral, **a.g.e.**, s.12 ve 47; Y. Nadi (1), **a.g.e.**, s.345; Y. Nadi (2), **a.g.e.**, s.69; F. Çoker, **Milli Mücadele...**, C.1, 111; H. E. Adıvar, **a.g.e.**, s.136; M. Goloğlu, **a.g.e.**, s.170-171; Not: Reisliğini Mustafa Kemal Paşa'nın yaptığı İcra Vekilleri Heyeti'nde diğer Vekaletlere ise; Umuru Şer'iyeye Vekaleti'ne Mustafa Fehmi Efendi, Adliye Vekaleti'nde Celalettin Arif Bey, Nafia Vekaleti'nde İsmail Fazıl Paşa, Hariciye Vekaleti'nde Bekir Sami Bey, Sıhhiye, Muaveneti İçtimaiye Vekaleti'nde Dr. Adnan Bey, İktisat Vekaleti'ne Yusuf Kemal Bey, Müdafaa-i Milliye Vekaleti'ne Fevzi Paşa, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye'ye İsmet Bey, Maliye Vekaleti'ne Hakkı Behiç Bey ve Maarif Vekaleti'ne de Rıza Nur Bey seçilmiştir. Bkz: **Aynı eserler**.

²⁷⁴ B. Tanör, **a.g.e.**, s. 181

²⁷⁵ F. Çoker, **a.g.e.**, C.1, s.112.

İstanbul Hükümetince akdedilmiş ve edilecek olan siyasi, ticari ve mali kaffei ukud ve mukavelat keenlemyekün addolunur ve tekalifi milli tahtında değildir”²⁷⁶ diyerek ülke yazgısı üzerinde İstanbul Hükümeti’nin bir hükmü kalmadığı belirtilmiştir. Bu kanun teklifi, başka mebusların da verdiği ve içeriği aynı olan tekliflerle birlikte mecliste müzakere edilerek 7 Haziran 1920 tarihinde kabul edilmiştir²⁷⁷

Cami Bey, B.M.M.’nin -Geçici İcra Encümeni’ni saymazsak- ilk yürütme kurulu olan İcra Vekilleri Heyeti’nde, işlerinden sorumlu Vekil olarak 3 Mayıs – 14 Temmuz 1920 tarihleri arasında görev yapmıştır²⁷⁸. Bu kısımda Cami Bey’in bu kısa süreli Dahiliye Vekilliği esnasındaki çalışmaları üzerinde durulacaktır. Bunu yaparken de dönemin koşulları ve B.M.M.’sinin faaliyetleri ana hatlarıyla aktarılacaktır.

İcra Vekilleri Heyeti’nin oluşturulmasından sonra meclisin teşkilatı ve yürütme hakkında aldığı kararlar 4 Mayıs 1920 tarihinde Mustafa Kemal Paşa tarafından bütün askeri ve sivil makamlara duyurulmuştur. Ayrıca bu makamların ilgili Vekaletlere müracaat etmeleri de istenmiştir. Böylelikle BMM, İstanbul Hükümeti’ne bağlı olan ve ondan emir alan bütün makamları hukuki olarak kendine bağlamıştır²⁷⁹. Bu durum meclisin kendisinin üzerinde hiçbir güç tanımadığının kanıtıdır. BMM’nin böyle bir karar almasında İstanbul Hükümeti’nin Milli Mücadele aleyhindeki faaliyetleri de rol oynamıştır²⁸⁰. Bu faaliyetler sonucunda kimi

²⁷⁶ TBMMZC, D:1, İ.S.: 1, C.1, İ:7, (29 Nisan 1336/1920), s.145.

²⁷⁷ TBMMZC, D:1, İ.S.:1, C.2, İ:2 (7 Haziran 1336/1920), s.139-145. Kanun metni için bakınız: **Düstur**, 3. Tertip, C:1, No:23, Kanun No:7, (7 Haziran 1336 /1920), s.16.

²⁷⁸ Cami Bey Dâhiliye Vekaleti’nden 14 Temmuz 1920 tarihinde istifa etmiştir. Bkz: TBMMZC, D:1, İ.S.: 1C:2, İ:34, (14 Temmuz 1336/1920), s. 310.

²⁷⁹ Y. Aslan, **a.g.e.**, s.64; S. Tansel, **a.g.e.**, C.3, s.95.

²⁸⁰ B.M.M. açılmadan önce İstanbul’da Damat Ferit Paşa Hükümeti, 11 Nisan 1920’de Milli Mücadele aleyhinde bir beyanname yayınlamıştır. Beyannamede “...Bir takım kesanın yalnız hırs ve menfaat sevgiyle Teşkilat-ı Milliye ünvanı altında meydana çıkardıkları fitne ve fesat bir taraftan vaziyet-i siyasiyemizi son derece tekliteli bir hale getirdi” denilmekte ve ayrıca bu hadiseden dolayı İtilaf Devletleri’nin İstanbul’u geçici olarak işgal ettiği de belirtilmektedir. Beyannamenin ilerleyen kısımlarında ise “Teşkilat-ı Milliye denilen hareket-i bagi-yane hem Anadolu’yu korkunç bir istilaya uğratmak hem de devletin başını gövdesinden ayırmak felaketini” hazırladığı öne sürülmekte, kanunları ayaklar altına alan bu kişilerin halktan zorla para ve asker aldıkları da eklenmektedir. Beyannamede bu teşkilata katılanlardan pişmanlık duyanların affedileceği, diğerlerinin ise şiddetle cezalandırılacağı vurgulanmaktadır. Bkz: “Hükümet Beyannamesi”, **Takvim-i Vekayi**, 11 Nisan 1336 (1920), Nr: 3824,s.2; Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**,C.3, Emre Yayınları, Genişletilmiş Yeni Baskı, İstanbul 1995, s.1361-1363. İstanbul Hükümeti’nin bu beyannamesinin yanı sıra Milli Mücadele aleyhinde bir diğer faaliyet ise Şeyhülislam Dürrizade Abdullah Efendi tarafından yayınlanan fetvadır. Fetvada Kuva-yı Milliye hareketi liderlerinin vatan haini oldukları ve

bölgelerde, BMM'ye karşı ayaklanmalar çıkmıştır²⁸¹. Meclis ise tüm bu yıkıcı faaliyetler karşısında iç güvenliği sağlamak ve etkinliğini arttırmak amacıyla Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nu kabul etmiştir²⁸²

İcra Vekilleri Heyeti ilk toplantısını 5 Mayıs 1920 tarihinde yapmıştır²⁸³. Hükümet ertesi gün İstanbul Hükümeti'yle her türlü resmi haberleşmenin yapılmasını yasaklayan bir kararname çıkartmış²⁸⁴, icrasına Dahiliye Vekaleti'nin memur olduğu bu kararnamenin uygulanması için bir de 19 maddelik sansür talimatnamesi yayınlanmıştır²⁸⁵. Hükümet bu düzenlemelerle zararlı yayınların kamuoyuna yayılmasını önlemek istemiştir²⁸⁶.

İcra Vekilleri Heyeti 9 Mayıs 1920 tarihinde BMM'ye programını sunmuştur. Programda dahili işlerde üzerinde durulacak esaslar olarak “milletin vahdet ve tesanüdünün muhafazası ve emniyeti umumiyenin tesisi ve takriridir.

öldürülmelerinin dinen meşru ve farz olduğu belirtilmiştir. Bkz: “Fetva-i Şerife Sureti”, **Takvim-i Vekayi**, 11 Nisan 1336 (1920), Nr: 3824,s.1.; K. Karabekir, **a.g.e.**,C.3, s.1258-1259. Bu fetvaya karşılık olarak Heyet-i Temsiliye de Ankara müftüsü Mehmet Rifat Efendi imzalı Milli Mücadeleyi destekleyen bir fetva yayınlamıştır. K. Karabekir, **a.g.e.**, C.3, s.1364-1366; Naşit Hakkı Uluğ, **Halifeliğin Sonu**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1975, s.27-28. İstanbul Hükümeti'nin Milli Mücadeleye karşı tavrı bunlarla sınırlı kalmamıştır. İstanbul Hükümeti 18 Nisan 1920'de yayınladığı bir kararname ile “Kuvayı İnzibatiye” adı verilen tümen seviyesinde bir askeri güç oluşturarak İstanbul'dan İzmit'e göndermiştir. Eğitim ve disiplin bakımından yetersiz olduğu anlaşılan bu kuvvetler 8 Mayıs 1920'de ileri harekate geçmiş ancak milli kuvvetlerle giriştiği çarpışmalarda başarısızlığa uğrayarak dağılmıştır. Bkz: M. K. Atatürk, **a.g.e.**, C.2, s.445-447; Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, **Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Dönemi (23 Nisan 1920- 29 Ekim 1923)**, IV ncü Cilt 1 nci Kısım, Gnkur. Basımevi, Ankara 1984, s.514; Ş. Turan, **a.g.e.**, C.2, s.167-168; S. Tansel, **a.g.e.**, C.3, s.100-115. İstanbul Hükümeti ayrıca Ankara Hükümeti ve onu destekleyenleri başkanlığını Nemrut Mustafa Paşa'nın yaptığı 1. Divan-ı Harbi Örfi'de giyaben yargılamıştır. Bu yargılamalar sonucunda öncelikle Mustafa Kemal Paşa ve Dr. Adnan (Adıvar)'ın aralarında bulunduğu 6 kişi hakkında 11 Mayıs 1336 (1920)'de, ardından Fevzi Paşa (Çakmak) hakkında 24 Mayıs 1336 (1920)'de ve onun ardından da aralarında Cami Bey'in de bulunduğu 9 İcra Vekili ve diğer 8 kişi hakkında 6 Haziran 1336 (1920)'de idam kararı verilmiştir. Bu 3 ayrı idam kararı Padişah Sultan Vahdettin tarafından çıkarılan “İrade-i Seniyye”lerle onaylanmıştır. Bkz: Osman Akandere, “İdama Mahkum Edilen Bir Hükümet: Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin İlk İcra Vekilleri Heyeti Hakkında Çıkarılan İdam Kararları”, **Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Fen Edebiyat Dergisi**, Sakarya Üniversitesi Basımevi, C:10, S:2, Sakarya 2008, s.185-224.

²⁸¹ Ayrıntılı bilgi için bkz: **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi**, **a.g.e.**, s.513-522; M. K. Atatürk, **a.g.e.**, C.II, s.442-448; M. Goloğlu (1), **a.g.e.**, s.181-201; H. E. Adıvar, **a.g.e.**, s.140-159; Ş. Turan, **a.g.e.**, C.II, s.163-168; S. Tansel, **a.g.e.**, s.102-133 eklenebilir.

²⁸² **TBMMZC**, D:1, C:1, İ:7, (29 Nisan 1336/1920), s.137-145. Kanun metni için bkz: **Düster** ,3. Tertip, C.1, No:8, Kanun No:2, (29 Nisan 1336/1920), s.4-5.

²⁸³ Yusuf Kemal Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, Bahar Matbaası, İstanbul 1967, s.145.

²⁸⁴ **Düster**, C.1, No:11, (6 Mayıs 1336/1920), s.6-7.

²⁸⁵ “Sansür Talimatı”, **Hakimiyet-i Milliye**, (20 Mayıs 1336/1920), Nr. 31, s. 2-3.

²⁸⁶ Yücel Özkaya, “Milli Mücadele Başlangıcında Basın Ve Mustafa Kemal Paşa'nın Basınla İlişkileri”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt:1, Sayı: 3, 1985, s.897. Bu çalışma Y. Özkaya (2) diye geçecektir.

Tesvilatı hariciye ve dahiliye ile ihdas edilen vukuatı haiyanenin bir sureti müessirede izale ve imhasıyla asayişin her yerde acilen temini²⁸⁷ vurgulanmıştır. Görüldüğü üzere hükümet içişlerinde, milletin birlik ve beraberliğinin korunmasını, işgaller ve iç isyanlar nedeniyle bozulmuş olan asayişin sağlanmasını öncelikli görmüştür.

İcra Vekilleri Heyeti, programını mecliste okuduktan sonra BMM’de Konya’da meydana gelen hadiseler dolayısıyla yapılan tartışmalara Dâhiliye Vekili olması nedeniyle Cami Bey’in de katılmıştır.

İstanbul işgal edildiği esnada Konya’da Vali Suphi Bey, Kumandan (12. Kolordu) Fahrettin Bey (Altay)’dir. Suphi Bey’in İstanbul’un işgali üzerine İngilizlerin yayınladığı bildiriye kabul edip cevap vermesi²⁸⁸ ve Fahrettin Bey’in de işgali mütareke gereği sayması ve Ankara’nın kararlarına iştirak etmemesi Milli Mücadele yanlılarının tepkisini çekmişti. Refet Bey komutasındaki bir askeri güç Konya’ya sevk edilmiş, Vali ve Kumandan Ankara’ya getirilerek (4 Nisan 1920) Milli Mücadelenin önemi anlatılmıştı. Her ikisinin de mücadeleye kazanıldığı düşünülerek görevlerinde kalmalarına müsaade edilmişti²⁸⁹.

Meclis açıldıktan sonra kimi bölgelerde meydana gelen ayaklanmalar Konya’ya da sıçramıştır. Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyeleri şehirde bir hareketlilik sezmiş ancak bir kanıt elde edememişlerdi. Bu durumu görüşmek için 4 Mayıs 1920’de bir toplantı düzenlemişlerdir. Toplantıda Vali ve Kumandan da hazır bulunmuştur. Cemiyet üyeleri Validen şüphelendikleri kişilerin tutuklamasını istemiş, ancak Vali söylenenlerin dedikodu olduğunu ve yeterli delil olmadığını söyleyerek kimseyi tutuklayamayacağını bildirmiştir. Aynı gün toplantıdan sonra Konya’nın civar köylerinde, şehir merkezini 5 Mayıs’ta basmak için bir takım hazırlıklar yapıldığı Kumandan Fahrettin Bey duymuştur. Kumandan, suçluların yakalanmasını Vali Suphi Bey’den istemiş ancak “Ben yapamam siz isterseniz

²⁸⁷ TBMM ZC, D:1, C.1, İ:13, (9 Mayıs 1336/1920), s.241.

²⁸⁸ İtilaf Devletleri İstanbul’un işgal edildiğini Osmanlı Devleti’nin elinde kalan topraklara duyurmak istemiştir. Mustafa Kemal Paşa bu haberin millet üzerinde yıkıcı etkileri olacağı nedeniyle, Valilere Kumandanlara ve Müdafaa-i Hukuk Heyetlerine gönderdiği bir bildiri ile İtilaf Devletleri’nin göndereceği tebliğlerin kabul edilmemesini ve cevap verilmemesini istemiştir. Ancak bu tebliği alanlar ve kabul edenler arasında Konya Valisi Suphi Bey’de vardır. Bkz: M. K. Atatürk, **a.g.e.**, C.1, s.414-416.

²⁸⁹ , K. Erdeha, **a.g.e.**, s.284-288; A. F. Cebesoy (2), **a.g.e.**, s.361- 373, 380- 382; Fahrettin Altay, **10 Yıl Savaş 1912-1922 Ve Sonrası**, İnsel Yayınları, İstanbul 1970, s.228-235. Fahrettin Altay anılarında, önceleri Temsil Heyeti’yle olan anlaşmazlığa değinmemektedir.

yapın” cevabını almıştır. Bunun üzerine harekete geçmiş, aldığı tedbirler sayesinde önemli bir hadise yaşanmamıştır. Ankara’dan gelen bir emirle Vali Suphi Bey görevinden alınarak Ankara’ya çağırılmış, yerine Fahrettin Bey Vali Vekili olarak atanmıştır. Konya’da sıkıyönetim ilan edilerek suçlular da örfi mahkemede yargılanmıştır²⁹⁰.

BMM’nin on yedinci içtimasında (17 Haziran 1920), Konya Mebusu Arif Bey bir önerge vererek, Konya’da sıkıyönetim ilan edilmesine neden olan hadiselerin tetkik edilmesi için meclisten bir heyet gönderilmesini istemiştir. Arif Bey önergesinde olayların bu şekilde gelişmesine Fahrettin Bey ile Suphi Bey’in gevşek davranmalarının neden olduğunu savunmaktadır. Meclisin İkinci Reisi Celalettin Arif Bey bu önergenin Dâhiliye Vekilinin hazır bulunacağı bir görüşmede müzakere edilmesini teklif etmiş ve önerisi kabul edilmiştir²⁹¹.

Konya Mebusu Arif Bey’in önergesi bir sonraki içtimada tekrar okunmuştur. Cami Bey gelişen olayları özetledikten sonra Konya’da bir tahkik heyetinin göreve başladığını belirterek gönderilmesi istenen heyetin hangi yetkilerle gönderilmek istendiğini sormuştur. Cami Bey, “bendeniz irşat için gidecek heyete bir şey demem ve temenni ederim. Yalnız icra salahiyetini haiz olmalarını katiyen kabul edemem”²⁹² demiştir. Ayrıca önergede, sadece irşat maksadıyla gönderilecek bir heyet kastediliyorsa önergenin bu surette yazılmadığını da eklemiştir. Karahisar-ı Sahib Mebusu Nebil Efendi’nin de belirttiği gibi Cami Bey bu konuyu icraatlarına karşı bir güvensizlik olarak görmüş, Vali Vekili ve Kumandan Fahrettin Bey’in görevini iyi bir şekilde yaptığını belirtmiştir. Cami Bey’den sonra söz alan bir diğer Konya Mebusu Refik Bey İcra Heyeti’nin icraatları hakkında zerre kadar şüpheleri olmadıklarını belirterek gidecek heyetin sadece Konya halkına doğru yolu göstermek, tahkik heyetinin işlerini kolaylaştırmak maksadıyla gönderilmesinin önergede istendiğini belirtmiştir²⁹³. Bu müzakereler sonucunda “Heyeti İcraiyeinin

²⁹⁰ K. Erdeha, **a.g.e.**, s. 288-291; F. Altay, **a.g.e.**, s.238-243; M. K. Atatürk, **a.g.e.**, C.II, s.450; **TBMM Gizli Celse Zabıtları (TBMMGCZ)**, D:1, İ.S.: 1, C.1, İ:13, (9 Mayıs 1336/1920), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1985, s.21.

²⁹¹ **TBMMZC**, D:1, İ.S.: 1, C.1, İ:17, (17 Mayıs 1336/1920), s.334-335.

²⁹² **TBMMZC**, D:1, İ.S.:1, C.1, İ:18, (19 Mayıs 1336/1920), s346

²⁹³ **TBMMZC**, D:1, İ.S.: 1, C:1, İ:18, (19 Mayıs 1336/1920), s.346-348.

vazifesine müdahale etmemek üzere Konya'ya bir heyeti irşadiyenin gönderilmesi"²⁹⁴ kararlaştırılmıştır.

Bu, Cami Bey'in icraatlarına karşı Mecliste ilk eleştiridir. Cami Bey'in bu önergeyi icraatlarına karşı bir güvensizlik olarak görmesi ve bunu sert bir dille ifade etmesi, Konya Milletvekillerinin de gönderilecek heyetin sadece irşat maksadıyla gönderilmesine dair açıklamaları tartışmanın daha fazla büyümesini engellemiştir.

İcra Vekilleri Heyeti'nin faaliyetlerine daha sonraları da eleştiriler gelmiştir. İç isyanlar, Yunan ilerleyişi ve diğer dahili meselelerde Hükümetten açıklama yapması istenildiğinde Meclis ve İcra Vekilleri Heyeti Başkanı olması nedeniyle Mustafa Kemal Paşa, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekili İsmet Bey ve Müdafaa-i Milliye Vekili Fevzi Paşa bu konularda meclisi bilgilendirmiştir. Cami Bey'in dahili meselelerde eleştirilmesi ve kendisinin bu eleştirilere cevap vermesi Temmuz (1920) ayının başlarındadır.

İcra Vekilleri Heyeti, 6 Mayıs 1920'de çıkardığı bir kararname ile hâkimiyeti altında bulunan idari ve askeri makamların İstanbul ile her türlü resmi haberleşmesini yasaklamıştır. Ayrıca aynı kararname de memleket içinde bir yerden bir yere gönderilecek mektupların da sansüre tabi tutulacağı belirtilmiştir²⁹⁵ İcrasına Dâhiliye Vekili'nin memur olduğu bu kararnamenin uygulanması için bir de sansür talimatnamesi yayınlamış ve talimatnamede mebuslara gelen ve onların gönderdiği mektupların da sansüre tabi tutulacağı belirtilmiştir²⁹⁶. Bu durum mebusların memleketlerindeki aileleri ve dostlarıyla haberleşmelerinde gecikme ve aksaklıklar yaşanmasına neden olmuştur.

BMM'nin 4 Temmuz 1920 günkü içtimasında mecliste okunan ve mealen birbirinin aynı olan 5 önergede mebusların göndereceği ve onlara gelen mektupların sansüre uğramaması istenmiştir²⁹⁷. Önergelerin okunmasının ardından söz alan birkaç mebus sansürün memleket dâhilinde tümünden kaldırılmasını istemiştir²⁹⁸. Bunun üzerine kürsüye gelen Cami Bey, sansürün tüm memleket çapında olumlu bir tedbir olmadığını kabul ettiklerini belirterek, "Kaldırabilir miyiz? Mesele buraya

²⁹⁴ TBMMZC, D:1, İ.S.: 1, C:1, İ:18, (19 Mayıs 1336/1920), s.349.

²⁹⁵ Düstur, 3.Tertip, C.1, No:11, (6 Mayıs 1336/1920), s.6-7.

²⁹⁶ "Sansür Talimatı", **Hakimiyet-i Milliye**, (20 Mayıs 1336/1920), Nr. 31, s. 2-3.

²⁹⁷ TBMMZC, D:1, İ.S.: 1, C:2, İ: 27, (4 Temmuz 1336/1920), s.164-165.

²⁹⁸ TBMMZC, D:1,İ.S.: 1, C:2, İ: 27, (4 Temmuz 1336/1920), s.165-166.

intikal ediyor. Memleket dahilinde ve hususen İstanbul ile temas eden sahillerimizde, İstanbul ceraidinin ve düşman vesaitinin bu hali meydanda iken, vaziyetimiz böyle iken, sansürü kaldırmak zannederim Heyet-i Aliyenizce tecviz olunmaz” demiştir. Ardından mebus mektuplarının sansürden men edilmesi konusunda da Birinci Dünya Savaşı’ndaki uygulamalardan bahsederek, o günlerde kimi kurumların yazışmalarının sansüre tabi olmamasının diğer kurumların da zamanla bu hakkı talep ve elde etmesine yol açtığını belirtmiştir. Böylelikle sansürün sadece halkın üzerinde kaldığını ve bu durumda daha da üzücü etkilere yol açtığını eklemiştir²⁹⁹.

Cami Bey’in bu açıklamalarının ardından sansürün olmasını savunanlarla – kimisi herkes için kimisi de sadece halk bazında olmasını istemiş- aksi yönde görüş bildirenler arasında tartışmalar yaşanmıştır³⁰⁰ Bu esnada söz alan Meclis Başkanı Mustafa Kemal Paşa, memleket içerisinde bir yerde meydana gelen olumsuz bir etkinin bir başka yere sıçramasını engellemek için dahili sansürü hükümet olarak lüzumlu gördüklerini belirtmiştir. Ayrıca mebusların yazışmaları konusunda da Cami Bey’in verdiği örneğe benzer bir ifade kullanarak, bu durumun diğer kurumların itirazına neden olacağını eklemiştir. Mustafa Kemal Paşa, sansür yüzünden meydana gelen aksaklıkları, gecikmeleri engellemek için de mebus mektuplarının meclis içerisinde seçilecek birkaç kişi vasıtasıyla sansür edilmesini teklif etmiş ve bu teklif kabul edilmiştir³⁰¹.

Sansür meselesi bu şekilde halledildikten sonra BMM’nin bir sonraki içtimasında, İcra Vekilleri Heyeti’nin memuriyetlere yapmış olduğu atama ve aziller gündeme getirilmiştir. Öncelikle İçel Mebusu Ali Sabri Bey ve arkadaşları verdikleri önerge ile hükümetten o güne kadar yapmış olduğu atama ve azilleri belirten bir tablo talep etmişlerdir. Ali Sabri Bey verdikleri önerge hakkında açıklama yaparken memleketin içinde bulunduğu zor günlerde hükümetin tayin ve azil işleriyle çok fazla zaman kaybettiğini söylemiş, ayrıca atamalarda ehliyete önem verilmediğine dair haberlerin işitildiğini de eklemiştir. Bu önerge mecliste nazarı dikkate alınarak

²⁹⁹TBMMZC, D:1, İ.S.: 1, C:2, İ: 27, (4 Temmuz 1336/1920), s.166; Kemal Zeki Gencosman, **Devleti Kuran Meclis**, Hür Yayınları, İstanbul-1981, s.20.

³⁰⁰TBMM ZC, Devre:1, C:2, İ: 27, (4 Temmuz 1336/1920), s.166-170;K. Z. Gencosman, **a.g.e.**, s. 20-22

³⁰¹TBMMZC, D:1, İ.S.: 1, C:2, İ: 27, (4 Temmuz 1336/1920), s.167-171; K. Z. Gencosman, **a.g.e.**, s. 22-23.

hükümete gönderilmiştir³⁰². Sonrasında Yozgat Mebusu Ahmet Bey ve arkadaşları “gayri müstehak ve naehil” olarak tayin edilen memurlar hakkında hükümetten açıklama yapmasını istemiştir³⁰³.

Söz konusu bu açıklama önergesinde özellikle Dâhiliye Vekaleti'nin yapmış olduğu tayinlere dikkat çekilmiş, adalete ve ihtisasa önem verilmediği; azillerin ise sebepsiz yere yapıldığı vurgulanmıştır. Önergede bugüne kadar bu tarzda yapılmış bütün tayinlerin de “keenlemyekün” hükmünde addedilmesi istenmiştir. Bunun üzerine söz alan Cami Bey, göreve başladığında İstanbul Hükümeti'nin tesiri altında kalan bazı memurlar olduğunu, bunlar hakkında birçok şikayet yapıldığını, Vekaletçe de bu kişiler hakkında teferruatlı kanaat oluşunca azil ve tayinlerin yapıldığını belirtmiştir. Ayrıca memur tayinlerinde sicil kayıtlarının önemli olduğunu belirterek ellerinde bu kayıtların mevcut olmadığını da eklemiştir³⁰⁴. Zira memurların sicil kayıtları İstanbul'daki Dahiliye Nezareti'nde bulunmaktadır. Ayrıca Cami Bey önergeyi icraatlarına karşı güvensizlik olarak görmekte, meclise hitaben “ne vakit bir memur kanun haricinde bir muamele yaparsa ve bu Dâhiliye Vekâletince malum olarak hakkında lazım gelen muamele yapılmazsa o zaman Dâhiliye Vekili size karşı mesul olur ve ona verdiğiniz itimat reyini geri almanız lazım gelir. Eğer böyle olmaz, memurların azil ve nasbı hususunda o salahiyet sizce kabul edilmezse, bu şerait dâhilinde hiç kimse Dahiliye Vekaleti icra edemez sanıyorum. Binaenaleyh bendeniz bu prensip meselesini ortaya koyuyorum ve müzakerenin bu esas üzerine devam etmesini rica ediyorum”³⁰⁵ diyerek de yaptığı tayin ve azillerde bir hatasının olmadığını belirtmekte, Meclisin kendisine itimadı olup olmadığını sorgulamaktadır.

Cami Bey'den sonra söz alan birkaç mebus, önergede bahsedilen hususlar çerçevesinde açıklamalar yapmış ancak gerginleşen ortamın yumuşadığı da görülmüştür. Sonrasında Ali Sabri Bey'in verdiği önerge ile hükümetten istenen tayin ve azil tablosunun oluşturulmasının ardından bu konunun tartışılması karara bağlanmıştır. Ancak Cami Bey, Dâhiliye Vekâleti'nin şimdiye kadar gerçekleştirmiş olduğu bütün tayinlerin keenlemyekün addedilmesini istemiş, Mecliste “olmaz,

³⁰²TBMMZC, D:1, İ.S.: 1, C:2, İ: 28, (5 Temmuz 1336/1920), s. 178-179.

³⁰³TBMMZC, D:1, İ.S.: 1, C:2, İ: 28, (5 Temmuz 1336/1920), s. 185.

³⁰⁴TBMMZC, D:1, İ.S.: 1, C:2, İ: 28, (5 Temmuz 1336/1920), s. 185.

³⁰⁵TBMMZC, D:1, İ.S.: 1, C:2, İ: 28, (5 Temmuz 1336/1920), s.186

olmaz, hayır, hayır hiç kimse kabul etmiyor” sesleri yükselmiştir³⁰⁶. Aslında meclise sunulan önerelerde sadece Dâhiliye Vekâleti’nin icraatları sorgulanmamakta diğer vekâletler de bundan nasibini almaktadır. Mecliste, Hükümetin icraatlarına karşı oluşan bu muhalefetin nedeni Yunan ilerleyişi ve iç isyanlar nedeniyle gerginleşen atmosferdir. Mecliste bu kötü gidişin sorumluları aranmakta ve yürütme gücü olmasıyla nedeniyle de fatura Vekiller Heyeti’ne kesilmek istenmektedir³⁰⁷.

Nitekim 1920 Temmuz ayının başlarında memleketin içinde bulunduğu durum oldukça vahimdir. Yunan Kuvvetleri, 22 Haziran 1920’de genel taarruza geçerek Anadolu içlerine doğru ilerlemeye başlamış, Bursa’nın işgal edildiği gün olan 8 Temmuz’a kadar sırasıyla Akhisar, Kırkağaç, Soma, Salihli, Alaşehir, Nazilli, Balıkesir, Kirmasti (Mustafa Kemal Paşa) ve Karacabey’i kontrol altına almışlardır³⁰⁸. Özellikle Türk tarihi açısından önemli bir yerleşim yeri olan Bursa’nın işgal haberinin Ankara’ya ulaşması üzerine BMM’de heyecanlı dakikalar yaşanmış, 10 Temmuz’da (1920) meclis kürsüsü siyah bir örtü ile kaplanmıştır³⁰⁹. Aynı gün Konya Mebusu Refik Bey ile arkadaşları, işgaller karşısında Müdafaa-i Milliye teşkilatının takviyesinin mecliste gizli celseyle müzakere edilmesi doğrultusunda bir önerge vermişlerdir³¹⁰.

Refik Bey’in bu önergesi BMM’nin 12 Temmuz (1920) tarihli oturumunda gizli celseye lüzum görülmeyerek müzakere edilmiştir. Önergede, Almanların ve Bulgarların son zamanlarda yaptığı gibi büyük ve küçük rütbeli subaylardan küçük askeri birliklerin oluşturulması ve cepheye gönderilmesi; mebuslardan birkaçının gönüllü kuvvetler teşkil ederek orduya katılması; ayrıca içinde bulunan zor günlerde meclis içerisinde önemsiz işlerle (Dahili Nizamname tartışmaları örnek gösterilmiştir) uğraşılmaması gibi maddeler yer almıştır³¹¹. Önerge okunduktan sonra kürsüye çıkan Refik Bey, içinde bulunulan vaziyetin kısa bir özetini yaptıktan sonra, Müdafaa-i Milliye ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekâletleri’nin görevlerini

³⁰⁶ TBMMZC, D:1, İ.S.: 1, C:2, İ: 28, (5 Temmuz 1336/1920), s.186-188.

³⁰⁷ A. F. Cebesoy (2), a.g.e., s. 481; M. K. Atatürk, a.g.e., C.II, S.462-463

³⁰⁸ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, a.g.e., s.411- 424; M. K. Atatürk, a.g.e., C.II, s.460-461; S. Tansel, a.g.e., C. III, s.145-147; A. F. Cebesoy (2), a.g.e., s. 470-478.

³⁰⁹ TBMMZC, D:1, İ.S.: 1, C:2, İ:31, (10 Temmuz 1336/1921), s. 236

³¹⁰ TBMMZC, D:1, İ.S.: 1, C:2, İ:31, (10 Temmuz 1336/1921), s. 249-251

³¹¹ TBMMZC, D:1, İ.S.: 1, C:2, İ:32, (12 Temmuz 1336/1921), s. 269-270

yeterince yapmadıklarını ileri sürerek mevcut durumdan onları sorumlu tutmuştur. Ardından Dâhiliye Vekâleti'nin icraatlarına da değinerek, vekâleti, Babıali teşkilatını aynen alıp gelmekle eleştirmiş, Konya Vali Vekili Fahrettin Bey'in görevini hakkıyla yapmadığını, ayrıca vekaletin atadığı diğer idare adamlarının ve memurların da salahiyetdar olmadıklarını, halkın bunların kötü idaresi yüzünden ayaklandığını belirterek, "Dahiliye Vekaleti deruhte etmiş olduğu vazifeyi bilhakkın ifa edememiştir" demiştir³¹².

Meclis ve Vekiller Heyeti Başkanı Mustafa Kemal Paşa, önergede yer alan hususlar hakkında ayrıntılı açıklamalar yapmıştır. Ancak Refik Bey'in eleştirilerine maruz kalan İcra Vekillerinin, savunmalarını kendilerinin yapacağını belirtmiştir Mustafa Kemal Paşa konuşmasının son kısmında dahili işlerde, memur atamalarında yeterince başarılı olamadıklarını kabul ederek, bunun da nedenini ellerinde iş bilir memurların bulunmaması olarak göstermiştir³¹³.

Bu açıklamalardan sonra kürsüye gelen Cami Bey, Refik Bey'in Dahiliye Vekaleti'ne yapmış olduğu eleştirilere cevap vermiştir. Cami Bey, BMM'nin, açıldığı ilk günlerde, yeni kanun yapılana kadar eski kanunların geçerli olduğunun kararlaştırdığını belirterek, "Heyet-i Aliyeniz başka bir kanunla tadil etmedikçe, teşkilatı merkeziyeyi aynen tatbika mecburuz"³¹⁴ demiştir. Konya Valisi meselesinde ise, İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanunu'na 8. maddesine göre valilerin tayini doğrudan doğruya Vekiller Heyeti'ne ait olduğunu ifade eden Cami Bey, vali atamalarında kendisinin tek sorumlu olmadığını altını çizmiştir. Bu husus önemlidir. Zira daha sonra Mustafa Kemal Paşa bu yaklaşıma karşı fikir ileri sürecektir. Cami Bey konuşmasının son kısmında memurların tayin ve azillerinde eldeki mevcut bilgileri ve bilhassa mebusların tavsiyelerini göz önünde bulundurduklarını, Vekaletin daha bütün daireleri oluşturulmadan, elde sicil kayıtları olmadan tavsiyeler üzerine yapılan bu icraatlardan dolayı elbette bir takım hataların olabileceğini, ancak artık Vekaletin bütün dairelerinin oluşturulduğunu da

³¹² TBMMZC, D:1, İ.S.: 1, C:2, İ:32, (12 Temmuz 1336/1921), s. 270-272.

³¹³ TBMMZC, D:1, İ.S.: 1, C: 2, İ: 32, (12 Temmuz 1336/1921), s. 274-277.

³¹⁴ TBMMZC, D:1, İ.S.; 1, C: 2, İ: 32, (12 Temmuz 1336/1921), s. 279; Feridun Kandemir "Ankara'nın İlk Günleri", *Tasvir-i Efkar* (20 İkincikânun/Ocak 1941) Tefrika:31, Nr. 4598-242, s.2.

eklemiştir³¹⁵. Cami Bey'den sonra Erkanı Harbiye-i Umumiye Reisi İsmet Bey de açıklamalarda bulunmuş, müzakereler kafi görülmeyerek bir sonraki içtimada devam edilmesi kararlaştırılmıştır³¹⁶.

Bir sonraki içtimada müzakere önergesinde yer alan maddelere verilen cevaplar yeterli görülmüştür. Ancak Refik Bey'in önerge dışı vekaletler hakkında yapmış olduğu açıklamalardan dolayı gelişen müzakerelerin devamına, vekaletlerin icraatlarına dair meclise açıklama yapmalarına karar verilmiştir³¹⁷.

İlk olarak Dahiliye Vekaleti'nin icraatları gündeme getirilmiş, Ali Şükrü Bey (Trabzon) ve İsmail Suphi Bey (Burdur), Cami Bey'in bir önceki içtimada yaptığı açıklamaları kafi bulmuş, görüşlerine katılmıştır. Sonrasında söz alan Refik Bey ise, Cami Bey'i son derece iyi niyet sahibi bir kişi olarak gördüğünü söylemiş ancak görevini layıkıyla yapamadığını da eklemiştir. Refik Bey, Cami Bey'in haksız yere birçok memuru azlettiğini ve bunların yerine işinin ehli olmayan tayinler gerçekleştirdiğini tekrarlamış; tayin ettiği memurların icraatlarını da yakından takip etmediğini ileri sürmüştür. Ayrıca lüzumsuz yere birçok harcamalar yaptığını, Konya Valisi meselesini de iş işten geçtikten sonra halledebildiğini söylemiştir³¹⁸.

Refik Bey'in bu açıklamalarından sonra kürsüye gelen Cami Bey, Meclis yenisi çıkarmadıktan sonra geçerli olan kanunlara göre davranabileceğini, keyfi hareket edemeyeceğini, Konya Valisi meselesini ise bir kabine meselesi olarak gördüğünü açıklamıştır. Ardından Maarif Vekili Rıza Nur Bey konuyla ilgili açıklamalarda bulunmuştur. Konya Valisi Suphi Bey'in azledilmesinden sonra orada vali vekili kalan Fahrettin Bey'in yerine muktedir bir zatı vali olarak göndermek için çok çalıştıklarını; hatta o esnada Ankara'da bulunan Nurettin Paşa'yı valiliğe münasip gördüklerini ve kendisinin de başta bu görevi kabul ettiğini fakat sonradan

³¹⁵ **TBMMZC**, D:1,İ.S.; 1, C: 2, İ:32, (12 Temmuz 1336/1921), s. 279; Feridun Kandemir“ Ankara'nın İlk Günleri”, **Tasvir-i Efkar** (20 İkincikânun/Ocak 1941) Tefrika:31, Nr. 4598-242, s.2.

³¹⁶ **TBMMZC**, D:1, İ.S.; 1, C: 2, İ: 32, (12 Temmuz 1336/1921), s. 280-286

³¹⁷ **TBMMZC**, D:1, İ.S.: 1, C: 2, İ: 33, (13 Temmuz 1336/1920), s.288-293.

³¹⁸ **TBMMZC**, D:1, İ.S.: 1, C:2, İ:33, (13 Temmuz 1336/1920), s.292-297; Feridun Kandemir “Ankara'nın İlk Günleri”, **Tasvir-i Efkar** (20/21 İkincikânun/Ocak 1941) Tefrika:31-32, Nr. 4598-242/ 4599-243, s.2.

istemediğini belirtmiştir³¹⁹. Sonrasında söz alan Mustafa Kemal Paşa Valilerin tayin ve azledilmeleri meselesi ile Nurettin Paşa hakkında açıklamalarda bulunmuştur. Paşa'nın açıklamaları Cami Bey'den farklı düşündüğünü göstermektedir:

“Efendiler, vali tayini meselesi mevzubahs olunurken, bunun bir dahiliye meselesi olmadığını ve belki bir kabine meselesi olduğu ifade edilmişti... Ben Heyeti İcraiye Reisi sıfatıyla pek müşkül bir vaziyette kalmış olduğumdan bu noktada fikrimi izah etmek mecburiyetindeyim. Vakıa idarei umumiye vilayat kanunun sekizinci maddesi mucibince valiler Meclisi Vükela kararıyla tayin olunur. Fakat valiler Dahiliye Vekaletinin inhası üzerine Heyeti Vükela tarafından tayin olunur. Demek oluyor ki, memleketi idare edecek olan valileri bulmak, teklif ve inha etmek Dahiliye Vekaletine ait bir meseledir. Çünkü Heyeti Vekilenin her biri ayrı ayrı veya müçtemian, kendilerine ait olan işleri terkedip de acaba filan yere kimi ve hangisini tayin edelim diye, Heyeti Vekile bununla iştigale mecbur olamaz. Heyeti Vekile; bu gibi teklifleri nazarı itibare ve dikkate almazsa ve bu meseleden dolayı bir fenalık zuhura gelirse o zaman mesuldür. Kezalik valilerin azli de öyledir. Yine Dahiliye Vekilinin teklifi üzerine Meclisi Vükelaca karar veriliyor...”³²⁰

Mustafa Kemal Paşa bu açıklamalarından Cami Bey'in görüşlerine katılmadığını anlaşılmaktadır. Valilerin tayin ve azilleri konusunda Dâhiliye Vekâleti'ni sorumlu görmekte, hükümetin sadece tasdik görevini yaptığını düşünmektedir. Mustafa Kemal Paşa bu açıklamalarından sonra Nurettin Paşa'yla Vekiller Heyeti arasında geçen görüşmeleri de anlatmıştır. Ardından birkaç mebus konuyla ilgili görüşlerini belirtmiş, diğer vekâletlerin açıklama yapmasına gerek görülmeyerek verilen izahatın yeterli olduğu ve hükümete itimat edildiği verilen bir önerge ile kabul edilmiştir³²¹.

Görüldüğü üzere hükümetten cevaplandırılması istenen bu önergede sadece Dâhiliye Vekâleti'nin faaliyetleri üzerinde durulmuştur. Sonuç olarak Cami Bey ile

³¹⁹TBMMZC, D:1, İ.S.; 1, C:2, İ:33, (13 Temmuz 1336/1920), s.297-299. Feridun Kandemir “Ankara'nın İlk Günleri”, **Tasvir-i Efkar** (21/22 İkincikânun/Ocak 1941) Tefrika:32-33, Nr. 4599-243/4600-244, s.2.

³²⁰TBMMZC, D:1, İ.S.: 1, C:2, İ:33, (13 Temmuz 1336/1920), s.297-299. Feridun Kandemir, “Ankara'nın İlk Günleri”, **Tasvir-i Efkar**, (22/23 İkincikânun/Ocak 1941), Tefrika: 33-34, Nr: 4600-244/4601-245, s. 2.

³²¹TBMMZC, D:1, İ.S.: 1, C:2, İ:33, (13 Temmuz 1336/1920), s.299- 303.

Meclis ve aynı zamanda Vekiller Heyeti Başkanı olan Mustafa Kemal Paşa arasında anlaşmazlık olduğu meydana çıkmıştır. Meclisin bir sonraki içtimasında da Cami Bey Dâhiliye Vekâleti'nden istifa etmiştir³²².

Cami Bey, istifasında herhangi bir sebep göstermemiştir. İstifa dilekçesinin okunmasının ardından mecliste “red red” sesleri yükselmiş, bazı mebuslar da istifasının sebebini açıklamasını istemiştir. Bunun üzerine kürsüye gelen Cami Bey “esbabı istifa hakkında uzun bir sözüm yok çünkü yorgunluğuma binaen Heyeti Alinizden affımı istirham ederim. Bu da benim hakkımdır”³²³ demiştir. Cami Bey'den sonra söz alan Besim Atalay Bey (Kütahya) ve Hamdi Namık Bey (İzmit) Mecliste yapılan tartışmalarda içinde bulunulan kötü durumdan tek sorumlu olarak Dahiliye Vekaleti'nin gösterilmesinin yanlış olduğunu ve vahim gidişattan bütün meclisin mesul tutulması gerektiğini belirtmişlerdir. Hamdi Namık Bey kabine üyeleri arasında bir birlikteliğin olmadığını da altını çizmiştir³²⁴. Ardından mecliste istifanın kabul edilip edilmemesi tartışılmış ve Meclisin ikinci başkanı Celalettin Arif Bey, Cami Bey'in istifasının Meclisçe öğrenilmiş olduğunu söyleyerek yeni bir vekilin seçilmesini teklif etmiş ve bu teklifi de kabul edilmiştir³²⁵. Sonrasında Dâhiliye Vekâleti'ne Hakkı Behiç Bey seçilmiştir³²⁶.

Cami Bey, İcra Vekilleri Heyeti'nin faaliyetlerine yapılan eleştirilerin yoğunlaştığı bir dönemde istifa etmiştir. İstifasında hiç şüphesiz Vekiller Heyeti Reisi Mustafa Kemal Paşa'nın kendisine destek olmaması ve özellikle vali atamaları konusunda kendisinden farklı düşünmesi temel nedendir. Halide Edip Adıvar'ın da açıklamaları bunu destekler niteliktedir³²⁷.

³²²TBMMZC, D:1, İ.S.: 1, C:2, İ:34, (14 Temmuz 1336/1920), s.310. Not: Mecliste okunan istifa dilekçesi 13 Temmuz 1920 tarihini taşımaktadır. Cami Bey bir önceki içtimada yapılan tartışmalardan hemen sonra dilekçeyi yazdığı anlaşılmaktadır. Cami Bey, vekillikten istifa ettikten sonra Anayasa ve Dışişleri komisyonlarında üye olarak çalışmıştır. Bkz: F. Çoker, **Milli Mücadele...**, C. III, s. 128.

³²³TBMMZC, D:1, İ.S.: 1, C:2, İ:34, (14 Temmuz 1336/1920), s.310- 311. Bununla birlikte Câmî Bey 28 Ağustos 1945 tarihli *Tan* gazetesinde yazdığı makalede Dahiliye Vekilliği'nden istifasının ahlaki nedenlerden dolayı olduğunu söylemiş ancak ayrıntılı bir açıklama yapmamıştır. Bkz. Cami Baykurt, “Hakkı Tarık Us’la Bir Yarenlik”, **Tan**, 28 Ağustos 1945, Nr: 3357, s. 3-4.

³²⁴TBMM ZC, D:1, C:2, İ:34, (14 Temmuz 1336/1920), s.313-312.

³²⁵TBMM ZC, D:1, C:2, İ:34, (14 Temmuz 1336/1920), s.315

³²⁶TBMM ZC, D:1, C:2, İ:36, (17 Temmuz 1336/1920), s.354; “Yeni Dahiliye Vekili”,**Hakimiyet-i Milliye**, 18 Temmuz 1336 (1920), Nr: 47, s.4

³²⁷ Halide Edip Adıvar, Mustafa Kemal Paşa'nın bu tavrını eserinde şu şekilde aktarıyor: “Mustafa Kemal Paşa da Meclis'i elinde tutabilmek için, kendisine başından beri taraftar olmuş olanların bazılarını feda etmeyi tercih ediyordu. İlk feda edilen Cami Bey oldu. Dahiliye Vekili sıfatıyla

Bununla birlikte Cami Bey'in istifasıyla ilgili farklı anlatımlarda mevcuttur. Rıza Nur Bey, Cami Bey'in istifasını şu şekilde açıklamaktadır: “Cami, Dahiliye Vekili idi. Eski vali vekili Yahya Galip, vali olmuştu; fakat bu zat tamamiyle hakan, Dahiliye Vekilini amir gibi tanımıyor. Bilakis kendisi ona emrediyordu. Hoppala... İlk adımda curcuna. Cami buna dayanamadı. Şikayet etti. Heyet-i Vekilede uzun müzakereler oldu. Anlaşıldı ki, Cami haklı; Fakat Mustafa Kemal, Yahya Galip'i himaye ediyor. Cami istifaya kalktı. Bu da reisin istediği şey”³²⁸. Görüldüğü üzere Rıza Nur Bey, istifada Ankara Valisi Yahya Galip Bey³²⁹ ile Cami Bey arasında yaşanan anlaşmazlıkları göstermektedir. Vekiller Heyeti'nin kendi arasında yaptığı görüşmelerde böyle bir olayın yaşanmış olabileceği ve bunun Cami Bey ile Mustafa Kemal Paşa'nın arasının açılmasında bir diğer neden olabileceği akıllara gelmektedir. Ayrıca Feridun Kandemir istifada Cami Bey'in karakterinin de etkili olduğunu düşünmüş, Mecliste yapılan tartışmaları daha soğukkanlı karşılayabileceğini, ancak onun bu yapıda olmadığını ileri sürmüştür³³⁰.

Cami Bey'in, BMM'nin ilk yürütme organı olan İcra Vekilleri Heyeti'ndeki Dahiliye Vekilliği kısa sürmüştür. Bu süre zarfında Hükümetin çıkarmış olduğu 16 kararname³³¹ ve 2 nizamnamede³³² Cami Bey'in imzası vardır.

Bununla beraber Cami Bey'in adı Veliht Abdülmecit Efendi'nin 1920 Temmuz'unun ortalarında Anadolu'ya davet edilmesi olayında da geçmektedir. Mustafa Kemal Paşa, Abdülmecit Efendi'nin eski yaveri Yümnü Bey'den (Korgeneral Yümnü Güresin) İstanbul'a giderek Veliahdı Anadolu'ya davet etmesini

Meclis'te daima Mustafa Kemal Paşa'yı tutmuştu. Fakat, Meclis, Dahiliye Vekaleti'ni şiddetle tenkit ettiği zaman, Mustafa Kemal Paşa, Cami Bey'i tutmadı Bunlara Cami Bey'in kendisinin cevap vermesini söyledi” H. E. Adıvar, **a.g.e.**, s. 156-157.

³²⁸ Rıza Nur, Grace Ellison, **İlk Meclisin Perde Arkası 1920-1923**, Örgün Yayınevi, İstanbul 2007, s.71; Rıza Nur, **Türk Tarihi**, Hazırlayan: Yalçın Toker, Cilt 13-14, Toker Yayınları, İstanbul 1994, s.61-62.

³²⁹Yahya Galip Bey 12 Haziran 1920'de görevinden alınmıştır. Nedeni ise Çerkez Ethem'in Yozgat ayaklanmasını bastırması üzerine orada kurduğu Divan-ı Harpte, Yahya Galip Bey'i de sorguya çekmek istemesidir. Sorgulama sonucunda daha vahim olayların meydana gelebileceği düşüncesiyle İcra Vekilleri Heyeti, Yahya Galip Bey'i azletmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz: K. Erdeha, **a.g.e.**, 256-263.

³³⁰ Feridun Kandemir“ Ankara'nın İlk Günleri”, **Tasvir-i Efkâr** (20 İkincikânun/Ocak 1941) Tefrika:31, Nr. 4598-242, s.2.

³³¹Ayrıntılı bilgi için bkz: **Düster**, 3.Tertip, C.1, s.7-30

³³²Ayrıntılı bilgi için bkz: **Düster**, 3.Tertip, C.1, s.21-23.

istemmiştir. Şüphesiz bu davet Yunan ilerleyişi nedeniyle zor anlar yaşayan BMM'ni rahatlatmak içindi. Böylece veliahdın nüfuzundan yararlanılarak Milli Mücadeleye destek sağlanacaktır. Yümnü Bey'e Ankara Hükümeti'nin davetini yazan üç tane de mektup verilmiştir ki bunlardan biri Cami Bey'e aittir³³³. Sonuç olarak Ankara Hükümeti'nin hem sözlü hem de yazılı daveti, Yümnü Bey vasıtasıyla Veliahdta iletilmiş ancak olumlu bir cevap alınamamıştır³³⁴.

Mete Tuncay, Dahiliye Vekilliği döneminde Cami Bey'in siyasi görüşünü sol eğilimli³³⁵, Fethi Tevetoğlu ise komünist veya komünizme sempati besleyen olarak belirtmiştir³³⁶. Meral Demirel de Câmî Bey'in bu dönemde Bolşevik fikirlerle yakınlaşmaya başladığını ve söylemiştir³³⁷. BMM içerisinde Rusya'da meydana gelen Bolşevik devrime sempati duyan ve gizliden benzer faaliyetler içerisinde olan mebuslar vardır. Bunlar arasında Cami Bey'in de olabileceği akıllara gelebilir. Bununla beraber İstanbul merkezli faaliyetleri esnasında liberal bir çizgide olan Milli Ahrar Fırkası'nın Katib-i Umumisi sıfatıyla kamuoyuna verdiği beyanatlarda Cami Bey, liberal ve minimalist (milliyetçiliğin asgari şekli) bir siyasi görüşte olduğu görülmektedir. Meral Demirel, Mete Tuncay ve Fethi Tevetoğlu'nun açıklamaları ışığında Cami Bey'in bir yıl içerisinde düşünce yapısında önemli değişiklikler meydana geldiği anlaşılmaktadır. Meral Demirel bu dönemin, Câmî Bey'in milliyetçilikten solculuğa geçişinin ilk aşaması olduğunu belirtmiş ve onun yıllar geçtikçe samimi bir Bolşevik yanlısı olduğunu eklemiştir³³⁸. Bu dönemde Rusya'da meydana gelen siyasi sisteme meyketmesi doğrultusunda bu bilgiler olmakla birlikte,

³³³ Mehmet Ataker, "Milli Mücadelede Şehzade Faruk Efendi Anadolu'ya Nasıl Gitmiş ve Dönmüştü?", **Resimli Tarih Mecmuası**, Cilt III, Sayı:29, Mayıs 1952, s.1498-1499. Veliht Abdülmecit Efendi'nin oğlu Faruk Efendi mektupların Meclis Başkanı Mustafa Kemal Paşa, Hamdullah Suphi Bey ve Roma Sefiri Cami Bey'e ait olduğunu söylemektedir. Ancak Yümnü Bey, İstanbul'a Temmuz 1920'nin ortalarında hareket ettiğini, Abdülmecit Efendi ile görüşmenin de Temmuz ayında olduğunu söylemektedir. Bkz: N. H. Uluğ, **a.g.e.**, s.41-46. Bu nedenle Faruk Efendi Cami Bey'in o esnada Roma Sefiri olduğu bahsinde yanılmaktadır. Veliht Abdülmecit Efendi'nin Anadolu'ya davet edilmesi tarihini Mustafa Oral da çalışmasında Temmuz 1920 olarak belirtmektedir. Bkz: Mustafa Oral, "Veliht Abdülmecit'in Ankara'ya Davet Edilmesi Meselesi", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı:61, Cilt XXI, Mart 2005, s.291.

³³⁴ N. H. Uluğ, **a.g.e.**, s. 44-46; M. Ataker, **a.g.m.**, s.1500-1501.

³³⁵ Mete Tuncay, **Mesai:1920 Halk Şuralar Fırkası Programı**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1972, s.23.

³³⁶ Fethi Tevetoğlu, **Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1967, s.142.

³³⁷ M. Demirel, **a.g.m.**, s. 187.

³³⁸ M. Demirel, **a.g.m.**, s. 187.

Cami Bey'in, dış siyaset konusunda da Sovyet Rusya yanlısı bir politika izlenilmesi doğrultusunda açıklamaları da bulunmaktadır³³⁹.

Meral Demirel, Mustafa Kemal Paşa'nın Câmi Bey'den desteğini çekmesinin ardında onun düşünce yapısında meydana gelen bu değişiklik olduğunu ileri sürmüştür³⁴⁰. Ancak bu savı destekleyecek bir bilgiye ulaşamamıştır.

3. Roma'da TBMM'nin Siyasi Temsilciliği

İtalyanların Millî Mücadele hareketine bakışları, işgal politikaları ve Heyet-i Temsiliye döneminde milliyetçilere yardımları diğer İtilaf Devletleri'ne oranla daha dostça ilişkilerin kurulmasını sağlamıştır. BMM açıldığında İtalya, İstanbul Hükümeti ile resmi ilişkilerini sürdürmeye devam etmiştir. Bununla birlikte ekonomik ve siyasi işbirliği yapabileceği ve endüstrisi için mükemmel bir pazar ve nüfuz alanı olarak gördüğü Türkiye'deki muhatabı, Ankara Hükümeti'dir. Haziran

³³⁹ 19 Ağustos 1920 tarihli bir İngiliz istihbarat raporunda Cami Bey'in dış siyaset hakkındaki görüşleri şu şekilde aktarılmaktadır:

“Cami Bey, Türk tutumunun daima Büyük Britanya'nın Rusya ve Türkiye'ye karşı uyguladığı tutuma dayandığını göstermek için, tarihe değiniyor. Yüce Savaş'ın sonunda, Türk'ler, İngiltere ile İngiliz'lerin, Arabistan'ın bağımsızlığını tanıdığı yeni Türkiye'nin artık bir tehlike oluşturmadığını anlayacaklarına inanıyor; İngiltere'nin, Türkiye'yi kendi ulusal sınırları içinde, Kuzey'den gelecek tehlikelere karşı güçlü bir tampon bölge olarak bırakmak ilkesini kabulleneceğini ümit ediyorlardı. Türkiye, karşılıklı yarara dayanarak, Büyük Britanya'nın koruyuculuğu altında ve onun yardımıyla, çok gereksindiği uzun süreli barışa kavuşacaktı. Ama Büyük Britanya, onun tüm ümitlerini altüst etmiş ve ulusu imha etmek belirtisi göstermiştir. Dolayısıyla Türk'ler, ümitsizlikle gereksindikleri o uzun barış evresini sağlamak amacıyla yeni bir güç ve destek aramak zorunda kalmışlardır. Bu yeni gücü, ılıman denizlere gereksinen ve ürünlerini güven içinde ihraç etmek için güvenilir yollar arayan, önlerindeki yüce ve geniş Rus ulusu oluşturmuştur. O yüce ülkenin gereksinimlerinin karşılanmasını, Rusya'nın ve Türkiye'nin şimdiki düşmanlarının en güçlüsü olan Büyük Britanya önlemiştir. Bize, Rusya ile birlikte ortak bir güvenlik için çarpışmak ve yaşamlarımızı birlikte sürdürmekten başka bir şey kalmıyor; çünkü bizim için başka bir barınak kayası veya uzatılan dost bir el yoktur”.

Bkz: Salahi R. Sonyel, **Mustafa Kemal (Atatürk) ve Kurtuluş Savaşı**, C.1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008, s.731-732. Bu eser S. R. Sonyel (1) diye geçecektir. Salahi R. Sonyel, **Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s. 106-107. Bu eser S. R. Sonyel (2) diye geçecektir. Ayrıca M. Demirel makalesinde, komitern arşivindeki bir belgede Câmi Bey'in Lütfi Yoldaş'a “Türkiye'nin kurtulması Sovyet hükümetinin cihana hakim olmasına mütevakkıftır” dediğini ileri sürmüştür.

³⁴⁰ M. Demirel, **a.g.m.**, s. 187.

1920’de Vincenzo Fago adında bir temsilcisini görüşmelerde bulunmak üzere Ankara’ya göndermiş, ancak bu görüşmelerden olumlu bir sonuç alınamamıştır³⁴¹.

İtalyan Hükümeti’nin Ankara ile bu temaslarının ardından 1920 yazında Roma’da toplanmış olan Reşit Safvet (Atabinen), Galip Kemali (Söylemezoğlu) ve Edip Servet Beyler, Mustafa Kemal Paşa’ya gönderdikleri mektuplarda İtalya’ya, Ankara Hükümeti tarafından bir temsilci gönderilmesini istemişlerdir³⁴². Tüm bu gelişmelerden sonra Ankara Hükümeti de Milli Mücadelenin haklılığını dışarıya duyurmak ve Anadolu ile Avrupa arasında haberleşmeyi sağlamak ile görevli ilk temsilciliğini Roma’da açmıştır³⁴³.

Ankara Hükümeti, İtalya’nın başkenti Roma’da açtığı bu siyasi temsilciliğe Cami Bey’i atamıştır. Cami Bey’in bu göreve seçilmesinde Mütareke Döneminde İstanbul’da İtalyanlarla ve özellikle Kont Sforza ile iyi ilişkiler kurmuş olması³⁴⁴ önemli bir rol oynamıştır. Cami Bey zamanında Roma; silah alımından, Malta sürgünlerinin kurtarılmasına, diğer Avrupalı devletlerle kurulacak siyasi ilişkilere ve Milli Mücadele hareketine yapılan maddi yardımlara kadar Ankara Hükümeti’nin yurt dışındaki merkezi olmuştur³⁴⁵.

³⁴¹ M. Çelebi, **a.g.e.**, s. 203-207; S. R. Sonyel (2), **a.g.e.**,s.122-123; Fabio L. Grassi, **İtalya ve Türk Sorunu (1919- 1923) Kamuoyu ve Dış Politika**, Çev: Nevin Özkan- Durdu Kundakçı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, s.127- 128.

³⁴² Bu mektuplarda gönderilecek kişi vasıtasıyla Milli Mücadelenin haklılığını Avrupa kamuoyuna duyurulacağı ve Anadolu ile Avrupa arasında haberleşmenin sağlanacağı söylenmektedir. Ayrıca Roma’nın Anadolu’ya hizmet edecek yegâne Avrupa merkezi olduğu da belirtilmektedir. Bu mektuplar hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Bilal N. Şimşir, **Atatürk İle Yazışmalar I (1920-1923)**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s.75-83. Not: Bu eser B. N. Şimşir (1) diye geçecektir.

³⁴³ M. Çelebi, **a.g.e.**, s. 210; Bilal Şimşir Roma’da açılan bu temsilciliği yarı resmi olarak adlandırmaktadır. . Bkz: B. N. Şimşir, **a.g.e.**, s.9. Bu durum Türkiye Cumhuriyeti’nin Roma Büyükelçiliği’nin internet sayfasında şu şekilde aktarılmıştır; “Kurtuluş Savaşı yıllarında Roma’da, Osmanlı Büyükelçiliğinin yanı sıra resmi statüde bir Türk Temsilciliği de açılmıştır. İlk temsilci Cami Baykurt’tur.” Bkz: <http://roma.be.mfa.gov.tr/Mission.aspx>. Aynı dönemde, İstanbul Hükümeti de İtalya’ya 27 Aralık 1920 tarihinde Büyükelçi olarak Osman Nizami Paşa’yı atamıştır. **BOA, BEO**, (15 R 1339/ 27 Aralık 1920), D: 4668, G. 350095, B: 1.

³⁴⁴ Bu ilişkilere Cami Bey’in İMHOC’i içerisindeki faaliyetleri kısmında değinilmiştir. Cami Bey’in oğlu Sermet Baykurt, babasının bu göreve gönderilişini şu şekilde yorumlamıştır: “Babam lafını sakınmayan, dobra dobra konuşan bir kişiydi. Babamın İtalya’ya gönderilişine, yani Ankara’dan uzaklaştırılışına tok sözlülüğü, dan dan konuşması, bu yüzden de iğbirarları (kırılma, gücenme) üzerine çekmiş olması müessir olmuştur”. Bkz: C. Baykurt, **a.g.e.**, s. xvii.

³⁴⁵ M. Çelebi, **a.g.e.**, s. 210-213. Gotthard Jaeschke, Cami Bey’in bu göreve atanma tarihini de 4 Eylül 1920 olarak göstermektedir. Bkz: Gotthard Jaeschke, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi**, C. I, TTK Basımevi, Ankara 1970, s. 138. Bu eser G. Jaeschke (3) diye geçecektir. Cami Bey’in Roma Temsilciliği dönemindeki faaliyetleri ulaşılabilen kaynaklar çerçevesinde aktarılacaktır. Bunu yaparken de öncelikle Cami Bey’in buradaki siyasi çalışmalarına, sonrasında onun kanalıyla Milli

Cami Bey görev yerine gitmek üzere 4 Eylül 1920'de Ankara'dan ayrılmış³⁴⁶, 15 Eylül'de (1920) Antalya'ya gelmiştir. Burada başta ticari konuları konuşmak üzere İtalyan komutan De Bisogno ile bir görüşme yapmıştır³⁴⁷. Cami Bey'in bu görüşmeden sonra hangi faaliyetlerde bulunduğu ve Antalya'dan ne zaman ayrıldığı bilinmemekle beraber Roma'ya 3 Aralık 1920'de ulaşmıştır³⁴⁸.

Cami Bey Roma'ya geldikten sonra Berlin'de bulunan Talat Paşa'ya 6 Aralık 1920 tarihli bir mektup yazmıştır. Mektubunda, Talat Paşa'ya, "Ankara hükümet-i milliyesinin" temsilcisi sıfatıyla Roma'ya geldiğini, Londra'da bulunan Kont Sforza'nın Roma'ya dönüşünde ve İtalya Hükümeti ile kurulacak ilişkinin şekil ve mahiyetinin belli olmasından sonra Berlin'e geleceğini söylemiştir³⁴⁹. Görüldüğü üzere Câmî Bey vasıtasıyla Ankara Hükümeti yurtdışında bulunan ve İttihat ve Terakki'nin en önemli isimlerinden biri olan Talat Paşa'nın faaliyetlerinden haberdar olmayı ve onu kontrol altına almayı amaçlamaktadır. Böylelikle hükümet, Milli Mücadelenin yurtdışındaki temsilciliğini İttihatçılara bırakmayacağını da göstermektedir.

Diğer taraftan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin lider takımı yurtdışına çıktıktan sonra kendilerine yakın gördükleri İtalyan, İngiliz, Fransız, Alman ve Rus çevreler ile temasa geçmişlerdir. Ayrıca değişik Avrupa kentlerine yayılan bu önderler

Mücadeleye Avrupa'nın değişik merkezlerinden yapılan maddi yardımlara ve İtalya'dan alınan askeri malzemelere değinilecektir.

³⁴⁶Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, Cilt III, İkinci Baskı Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s.199 ve 311.

³⁴⁷M. Çelebi, **a.g.e.**, s.213.

³⁴⁸Z. Sarıhan, **a.g.e.**, C.III, s.311.

³⁴⁹Hüseyin Cahit Yalçın, **İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları**, Haz: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2002, s.222. Ayrıca Cami Bey, Talat Paşa'ya 25 Aralık 1920 tarihli ikinci bir mektup daha yazmıştır. Bu mektubunda da çeşitli yerlerde fakat aynı gaye uğrunda çalışan Talat, Enver ve Cemal Paşalarla temasa geçmesinin yurtdışı faaliyetlerinde ahengi sağlamak için gerekli olduğunu ve bunun Ankara Hükümeti tarafından kendisinden istendiğini söylemektedir. Ayrıca temsilcilik yetkisinin Almanya'yı da kapsadığını belirtmekte ve giriştiği faaliyetlerde kendisini haberdar etmesini istemektedir. Bu mektupla beraber Mustafa Kemal Paşa'nın, Talat Paşa'ya yazdığı 25 Ekim 1920 tarihli mektubu da göndermiştir. Bkz: H. C. Yalçın, **a.g.e.**, s. 223. Mustafa Kemal Paşa'nın, Talat Paşa'ya yazdığı mektupta da Cami Bey'in sözlerine benzer ifadeler görülmektedir. Mustafa Kemal Paşa, Talat Paşa'ya İtalya'ya Ankara Hükümeti'nin mümessili olarak atanan Cami Bey'in yetki alanının Almanya'yı da kapsadığını söylemekte, kendisiyle iletişime geçmesini istemektedir. Bkz. Tefik Çavdar, **Talat Paşa, Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s.475- 476.

buralarda basın büroları ve benzeri çevreler kurarak merkezi Berlin olmak üzere La Haye, Lozan, Münih ve Roma’da örgütlenmişlerdir³⁵⁰.

Cami Bey’in, yurtdışında bulunan İttihatçılar ile yaptığı görüşmeler oldukça dikkat çekicidir. İlk görüşme Cavid Bey ile 6 Aralık 1920’de gerçekleşmiştir. Görüşmede Cami Bey, Anadolu’da geçirilen buhranlardan ve çekilen zahmetlerden bahsetmiş, ayrıca Halide Edip’in (Adivar) Cavid Bey’e gönderdiği mektubu da vermiştir. Ertesi gün de bir araya gelen ikili Meclis Başkanı Mustafa Kemal Paşa hakkında konuşmuşlardır. Cami Bey, Cavid Bey’e Mustafa Kemal Paşa’nın hiç kimseye güveni olmadığını, hep Talat ve Enver Paşaların kuruntu ve korkusuyla (vehimesi) yaşadığını, Halide Edib (Adivar) Hanıma da kaba davrandığını söylemiştir. Ayrıca “mecliste mebusları elde ederek arzu edilmeyen nazırlar aleyhine tahrik”³⁵¹ ettiğini de eklemiştir. Cami Bey Dâhiliye Vekilliği’nden istifası hakkındaki görüşlerini içerdiği için bu son ifadeler önemlidir. Zira bu ifadelerle Mecliste kendisinin icraatlarına karşı yapılan eleştirilerin Mustafa Kemal Paşa’nın tahrikleri sonucu olduğunu ileri sürmektedir.

İttihat ve Terakki’ye muhalefetiyle tanınan Cami Bey’in, Roma’da aynı partinin önde gelen isimleri ile yakın ilişki içerisinde olduğu da görülmektedir. Cavid Bey, Talat Paşa’ya yazdığı mektubunda Cami Bey’in bütün meselelerde kendileriyle aynı görüşte olduğunu belirtmiş, ayrıca Mustafa Kemal Paşa hakkında söylediklerini de iletmiştir³⁵². Aşağıda değinileceği üzere Cavid Bey ve Talat Paşa ile Cami Bey’in, ilişkisi oldukça dikkat çekicidir. Bununla beraber Cami Bey Roma’da diğer İttihatçılarla da temasta bulunmuştur.

Avrupa’nın çeşitli kentlerinde çalışmalarda bulunan İttihatçı liderler Roma’da bir araya gelerek bir toplantı yapmak ve Türkiye’nin geleceği üzerinde fikir alışverişinde bulunmak istemişlerdir. Bu fikrin tam olarak kimden çıktığı belli olmamakla birlikte organizasyonun gerçekleşmesinde Cavid Bey’in büyük katkıları

³⁵⁰ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, “Kurtuluş Savaşı’nda Talat Paşa İle Mustafa Kemal’in Mektuplaşmaları”, **Bellekten**, Cilt:XLIV, Sayı: 174, Nisan 1980, TTK Basımevi, Ankara, 1980, s.307

³⁵¹Maliye Nazırı Cavid Bey, **Felaket Günleri, Mütareke Devrinin Feci Tarihi**, Cilt II, Haz: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2000, s.78-80. Cami Bey’in Roma’daki ilk faaliyetlerine ve İttihatçılarla yaptığı görüşmelere dair ayrıntılı bilgiler, İttihat ve Terakki’nin meşhur Maliye Nazırı Cavid Bey’in anılarında bulunmaktadır.

³⁵² Cavid Bey, **a.g.e.**, C.II,s.80

olmuştur³⁵³. İtalya Hükümeti toplantıya izin vermiş, hatta Kont Sforza 14 Aralık 1920’de Cami Bey’i bu toplantı hakkında bilgilendirmiştir. Sonrasında bir araya gelen Cavid ve Cami Beyler, toplantıya çağıracakları kişilere davetiye yazmışır³⁵⁴.

Toplantıya çağırılan kişiler Cavid Bey’e toplantı hakkında görüşlerini ve ayrıca katılıp katılamayacaklarını bildiren cevaplar yazmışlardır. Bu yazışmalara ve sonrasında yapılan toplantıya geçmeden, Cami Bey’in öncesinde Ankara Hükümeti adına giriştiği faaliyetlere değinmek gerekmektedir.

Cami Bey, Mustafa Kemal Paşa’nın İtalya Dışışleri Bakanı Kont Sforza’ya yazdığı mektubu ulaştırmıştır³⁵⁵. Mektup, bir nevi Cami Bey’in T.B.M.M.’nin İtalya temsilcisi olarak takdim edilmesi özelliğini taşımaktadır. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa mektubunda, Sforza’nın Milli Mücadele hareketini pek asil duygularla savunmuş olmasının kendisini çok duygulandırdığını ve Türkler ile İtalyanlar arasında var olan derin sempati bağlarını Cami Bey’in daha da güçlendirmeye çalışacağını belirtmiştir. Sforza’nın mektuba verdiği sözlü cevabı Cami Bey, 21 Aralıkta (1920) Mustafa Kemal Paşa’ya bildirmiştir³⁵⁶.

Cami Bey’in Roma’ya gelmesinden sonra burada bulunan haber ajansları, Anadolu’daki Milli Mücadele’nin karakterini ve gelecekte nasıl bir siyaset izleyeceğini, hangi şartlarla barış yapabileceğini ve Ermeni meselesi hakkındaki görüşlerini merak ettiği görülmektedir. Amerika ve Avrupa’da bin iki yüz gazeteye haber ulaştıran United Telegraph Şirketi’nin Roma temsilcisi, Cami Bey’e başvurarak yukarıda belirtilen konularda Mustafa Kemal Paşa’nın cevaplandırması için on bir soruluk bir metin vermiştir. Şirket, Mustafa Kemal Paşa’nın cevaplarını gazetelerde yayınlacağını da belirtmiştir. Cami Bey de bu soruları Mustafa Kemal

³⁵³ Nazmi Eroğlu, **İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2008, s.157

³⁵⁴ Cavid Bey, **a.g.e.**, C.II, s.81. İtalya Hükümeti, özellikle Kont Sforza, toplantının yapılmasını istemelerinde başlıca neden burada alınacak kararlarla Anadolu’ya etkilemeye çalışmaktır. Kont Sforza Cavid Bey’e “...Türklerin Roma’da içtimalarını teshil ettiklerini, gelecek zevatın hem kendi fikirlerini, hem de buldukları muhitin efkarını izah ederek Anadolu’yu tenvir eyleyeceklerini, gayri mümkün şeyler istenmemesini, Mustafa Kemal Paşa ile bu yolda muhabere edilmek üzere şifre telgrafa müsaade ettiklerini” söylemiştir. Bkz: Cavid Bey, **a.g.e.**, C.II, s.89

³⁵⁵ Cami Bey’in Kont Sforza’ya bu mektubu ne zaman ulaştırdığı bilinmemekle beraber yukarıda bahsedilen 14 Aralık 1920 tarihli görüşmede gerçekleşmiş olması muhtemeldir. Çünkü Cavid Bey’in anılarında Cami Bey’in Kont Sforza ile ilk görüşmesi olarak bu tarih geçmektedir. Cavid Bey, **a.g.e.**, C.II, s.81

³⁵⁶ B. N. Şimşir (1), **a.g.e.**, s.83-84, 109.

Paşa'ya 24 Aralık 1920'de gönderdiği bir telgrafla ile bildirmiş ve Paşa'da aynı gün soruları cevaplandırmıştır. Mustafa Kemal Paşa, İzmir ve Trakya'nın Türk olduğunu, Yunanlıların istilacı emellerine son vermeleri gerektiğini, Ermenilere karşı bir mezalimin yapılmadığını, İtilaf Devletleri'nin Türk milletini yok saydığını ancak milletin bağımsızlığına düşkün olduğunu vurgulamış ve vatanına sahip çıkacağını belirtmiştir.³⁵⁷ İttihatçıların Roma'da yapacağı toplantı öncesinde Cami Bey'in hükümeti adına giriştiği faaliyetler bunlardır.

Roma'da yapılacak toplantıya davet edilen kişilerin Cavid Bey'e gönderdiği mektuplar da Cami Bey ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Talat Paşa, Cavid Bey'e gönderdiği mektupta, Anadolu'yu temsil eden Cami Bey'in böyle bir toplantıya katılmasını zararlı (muzır) gördüğünü söylemiştir³⁵⁸. Ahmed Rıza Bey'den gelen bir mektupta ise Cami Bey'in toplantıya Kuva-yı Milliye'nin resmi temsilcisi olarak katılmasının, kendileri adına doğuracağı zararlara işaret edilmiştir. Bunun üzerine Cavid Bey, Ahmed Rıza Bey'e yazdığı cevapta, toplantıda Cami Bey'in resmi sıfatla bulunmayacağını söylemiştir³⁵⁹.

Görüldüğü üzere İttihatçılar ve İttihatçılara yakın olanlar Cami Bey'in toplantıya katılmasını istememektedir. Aksi takdirde yurtdışında giriştikleri faaliyetlerin Ankara'nın önderliğinde yapıldığı imajını doğuracağını düşünmektedirler. Ayrıca Cami Bey'in zamanında İttihat ve Terakki'ye muhalif bir şahsiyet olması da bu düşüncelerinde etkili olmuştur³⁶⁰.

Ocak 1921'in başında toplantıya çağrılan şahıslar birer birer Roma'ya gelmeye başlamıştır. 6 Ocak'ta Talat Paşa gelmiştir. Aynı gün Cami ve Cavid Beyler ile uzun bir görüşme yapmıştır. Bu görüşmede Cami Bey, Anadolu'daki mevcut durum devam edecek olursa bir fiyasko olacağını, bir lidere şiddetle ihtiyaç olduğunu, bunun içinde kamuoyunu (efkâr-ı umumiye) uyarmak gerektiğini belirtmiştir.

³⁵⁷ **Atatürk'ün Milli Dış Politikası**, C. I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, s.226-227, 234-237.

³⁵⁸ Haz: Osman Selim Kocahanoğlu, **Hatıraları ve Mektuplarıyla Sadrazam Talat Paşa**, Temel Yayınları, İstanbul 2008, s.150; Cavid Bey, **a.g.e.**, 87-88

³⁵⁹ Cavid Bey, **a.g.e.**, C.II, s.84-85. Galip Kemali Söylemezoğlu da Câmî Bey'in

³⁶⁰ Bu duruma Talat Paşa'nın Roma'ya geldikten sonra Cavid Bey ile yaptığı bir görüşme örnek gösterilebilir. Görüşmede, Talat Paşa, kısa bir süre önce görüştüğü Enver Paşa'nın, Cami Bey hakkında düşüncelerini şu şekilde aktarmıştır: "Enver, Cami'yi bizim gördüğümüzden başka türlü biliyor. Onun ittihatçılarla samimi bir surette birleşebileceğine ihtimal vermiyor". Bkz: Cavid Bey, **a.g.e.**, C.II, s.96

Görüşmede bulunan diğer iki zatın neler söylediği bilinmemekle beraber Cavid Bey, bu esaslar üzerinde ittifak ettiklerini, tatbikat için *sondage'lar* yapılmasına karar verdiklerini söylemiştir³⁶¹.

Bu açıklamalardan hareketle Ankara Hükümeti'nin temsilcisi sıfatıyla Roma'da bulunan Cami Bey'in, kendi hükümetinin yönetimini beğenmediği, Mustafa Kemal Paşa'nın da liderliğini yeterli görmediği anlaşılmaktadır. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa'yı mevkiinden uzaklaştıracak planlar içerisinde bulunduğu da görülmektedir³⁶².

Roma'ya davet edilen diğer kişilerin gelmesiyle toplantı 16 Ocak 1921 tarihinde başlamıştır³⁶³. 9 Şubat 1921 tarihli bir İngiliz istihbarat raporuna göre toplantılar *Palace ve Excelsior* otellerinde düzenlenmiş ve şu şahıslar katılmıştır: Sudi, Ahmet Rıza, Hüseyin Hilmi Paşa, Cavit, Cami Münir (Cami Bey), Reşit Safvet, Sait, Çürüksulu Mahmut Paşa, Galip Kemali ve Ali Nizami Paşa'dır. Yine aynı rapora göre toplantıların amacı Paris'te düzenlenecek olan Bağlaşik Konferansı'na sunulmak üzere bir andiç hazırlamak ve ileride yapılması düşünülen icraatları görüşmektir³⁶⁴.

F. L. Grassi ise bu toplantıya katılanlar ve toplantının mahiyetini şu şekilde aktarmıştır: “Toplantı, Roma'da 1921 yılının Ocak ayında yapıldı; Kemalist hükümetin bazı temsilcilerinin yanı sıra, yurtdışında yaşayan tüm önemli Türkler bir araya geldi... Bu toplantıda, gerçek İttihat ve Terakkiciler ile, genel bir milliyetçilik anlayışı altında, İstanbul ile Ankara arasında kararsız kalanların tümü geçici bir

³⁶¹ Cavid Bey, **a.g.e.**, C.II, s.96.

³⁶² Ancak Cami Bey hakkında bu kanıya varmak için elde yeterli kaynak eser yoktur. Arşivlerde ise, Cami Bey'in, İtalya'da İttihatçılarla (bu doğrultudaki) ilişkisine sadece bir belgede rastlanılmıştır. Göndereni, kime gönderildiği ve tarihi belli olmayan bir belgede, “Sabık mebuslardan Cami Bey'in taht-ı riyasetinde İtalya'da İttihat ve Terakki Fırkası namına çalışmakta olan hususi mahiyette bir heyet mevcut ve orada azm-i faaliyette bulunmakta olduğu, bugünlerde evvelce Bolu İttihat ve Terakki katib-i mes'ulü olup bilahare halen Zonguldak madenleri müdiri olan Koca Midhat Bey İstanbul'a gelmiş ve Meşrutiyet Otelinde ikamet etmekte imiş teşkilatla alakadar olarak geldiği zannedilmekte olduğu maruzdur” yazmaktadır. **Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE)**, Kutu No: 58, Belge No: 57. Belgenin başında yazan “*Sabık mebuslardan Cami Bey...*” ibaresinden yola çıkarak belgenin yazılış tarihi Cami Bey'in milletvekilliğinden müstafi (istifa eden) sayılmasından sonra olduğunu göstermektedir. Ancak 21 Ekim 1922 tarihinde müstafi sayılan Cami Bey'in, sonraki faaliyetleri hakkında bilgiler oldukça sınırlıdır.

³⁶³ Cavid Bey, **a.g.e.**, C.II, s.100.

³⁶⁴ Galip Kemali Söylemezoğlu, “Roma Toplantısı”, **Yakın Tarihimiz**, C. II, Sayı: 24, Ağustos 1962, s.347. Galip Kemali Söylemezoğlu, Câmî Bey'in bu toplantıya gözlemci olarak katıldığını belirtmiştir. Bkz: **Aynı Yer**. S. R. Sonyel (1), **a.g.e.**, C.I, s.791-792 S. R. Sonyel (2), **a.g.e.**, s.123-124.

anlaşmaya vardı. Tümünün tek ortak hedefi, Kemal'i kendi denetimleri altında tutmaktı. Kemal'in tek isteği ise hepsinin etrafından yok olmasıydı”³⁶⁵. Bu eserde de toplantıya katılanların Ankara Hükümeti'ne ve özellikle Mustafa Kemal Paşa'ya karşı bir plan içerisinde olduğuna değinilmiş, ancak Cami Bey hakkında ayrıntılı bilgi verilmemiştir.

Beş gün boyunca süren bu toplantıların ilk gününde görüşmelerin gizli kalmasına, İtalya Hükümeti ve Anadolu'ya teşekkür mektubu yazılmasına karar verilmiştir. İkinci gününde (17 Ocak) Anadolu'nun durumu konuşulmuştur. Ahmet Rıza, Bolşeviklerin yerine Fransa'nın yardımının alınmasını öne sürmüştür. Buna karşılık Cavid Bey de Bolşeviklerin yardımlarının maddi olmaktan çok manevi olduğuna dair açıklamalarda bulunmuştur. Toplantıların üçüncü gününde (18 Ocak), İtalya ve Fransa ile olan ilişkilerden ve bu devletlerden neler beklenebileceğinden konuşulmuş, ayrıca Yunan meselesinden de söz edilmiştir. Dördüncü toplantıda (19 Ocak), İngiliz siyasetinden ve hükümet birliği meselesinden bahsedilmiştir. Bu esnada Cavid Bey ile Cami Bey'in ikili görüşmesinden dolayı Ahmed Rıza alınganlık göstermiş ve toplantıda bulunanlar arasında ikilik olduğunu öne sürmüştür. Toplantıların son günü olan 21 Ocak'ta ise görüşmelerin gizli kalması meselesi tekrardan gündeme gelmiş ancak Ahmed Rıza “Ahmed Rıza yalan söylemez” gerekçesiyle her şeyi gazetecilere söyleme yetkisine sahip olduğunu belirtmiştir. Diğer katılımcılar da, böyle bir durumda, işlerine gelmeyen noktaları tekzip edeceklerini beyan etmişlerdir³⁶⁶.

İttihatçıların Roma'da yaptığı görüşmeler hakkında ulaşılan bilgiler bunlarla sınırlıdır. Cavid Bey, toplantılarda yapılan görüşmeleri yüzeysel bir şekilde anlatmıştır. Bu toplantılardan Ankara'nın memnun olup olmadığı pek belli olmasa da, İttihatçı liderler tarafından organize edilen bu faaliyetlerden tedirginlik duyulduğu tahmin edilmektedir³⁶⁷. Bu toplantı ile Cami Bey, Cavid Bey ve Talat Paşa'nın yanı sıra yurtdışında bulunan diğer İttihatçılar ile de görüşmelerde bulunmuştur. Sonrasında bunlarla iletişiminin devam ettiğine dair bilgiler bulunmamaktadır. Talat Paşa ile temasta bulunduğu anlaşılıyorsa da, kendisinin

³⁶⁵ F. L. Grassi, **a.g.e.**, s.138.

³⁶⁶ Cavid Bey, **a.g.e.**, s. 100-105.

³⁶⁷ N. Eroğlu, **a.g.e.**, s. 161.

Londra Konferansı'na Ankara Hükümeti'nin delegesi olarak katılması ve Talat Paşa'nın da 15 Mart 1921'de Berlin'de öldürülmesi iletişimin kesilmesine neden olmuştur³⁶⁸. Cami Bey'in, Cavid Bey ile Londra Konferansı esnasında da görüşmeleri olmuştur. Ancak bunlar yukarıda bahsedilen ve Anadolu'daki yönetim için yapmayı düşündükleri düşünceler doğrultusunda değildir³⁶⁹.

Hakkında çok az bilgi bulunan bu toplantıya Cami Bey, Ankara Hükümeti'ni temsilen katılmamıştır. Bununla birlikte toplantı hakkında hükümetini bilgilendirdiği ve ondan nasıl bir tepki aldığı da bilinmemektedir. O sıralarda tüm gözler Şubat ayında (1921) Londra'da toplanacak konferansa çevrilmiş olduğundan toplantının Ankara tarafından ilk başta nasıl karşılandığı da bilinmemektedir³⁷⁰.

a. Câmî Bey Londra Konferansı'nda

Türk ordusunun Doğu'da Ermeniler üzerinde kazandığı başarı ve iç isyanları bastırması, Birinci İnönü Savaşı'nın sonucu ve Moskova'da gerçekleşen Türk- Rus görüşmeleri, İtilaf Devletleri'nin Sevr Antlaşması'nı yeniden gözden geçirme fikrini uyandırmıştır. Bu devletler, 25 Ocak'ta (1921) toplanan Paris Konferansı'nda, Türk ve Yunan delegelerinin de katılımıyla Londra'da bir konferans toplanmasını kararlaştırmıştır. Bu karar, Fransız Başbakanı Aristide Briand tarafından, İstanbul ve Atina'daki Fransız diplomatik temsilcileri vasıtasıyla Osmanlı ve Yunan hükümetlerine bildirilmiştir. Böylece, 21 Şubat 1921'de başlayacak Konferansın, Sevr Antlaşmasını esas tutarak, son gelişmeler ışığında gerekli değişiklikleri yapmak

³⁶⁸ Toplantının başlamasından önce Roma'dan ayrılan Talat Paşa, Cavid Bey'e gönderdiği 26, 30 Ocak, 2,12, 18, 27 Şubat ve 7 Mart 1921 tarihli mektuplarda Cami Bey ile de iletişimde bulunduğu anlaşılmaktadır. Bkz: S. Kocahanoğlu, **a.g.e.**, s.151-161; Cavid Bey, **a.g.e.**, C.II, s.110-123.

³⁶⁹ Cavid Bey, **a.g.e.**, C. II, s. 127-153.

³⁷⁰ Ancak daha sonra bu toplantı meclis gündemine getirilmiş, Hakkâri Mebusu Mazhar Müfid Bey, 16 Mayıs 1921 tarihinde TBMM'ne verdiği bir soru önergesi ile Roma'da toplanmış olduğu işitilen bu kongrenin mahiyeti hakkında, Hariciye Vekaleti'nin meclisi bilgilendirmesini istemiştir Bkz: **TBMMZC**, D:1, İ.S.: 2, C:10, İ: 34, (16.05.1337/1921), s.295. Meclisin 24 Kasım ve 1 Aralık tarihli (1921) içtimalarında Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'in, bu soru önergesine yazılı cevabı okunmak istenmiş ancak önerge sahibi Mazhar Fuat Bey'in Meclisin o günkü toplantılarında bulunmadığı için Hariciye Vekili'nin bu cevabı önerge sahibinin Mecliste bulunmaması gerekçesiyle okunmamıştır. Bkz: : **TBMMZC**, D:1, İ.S.: 2, C:14, İ:116 (24.11.1337/1921), s. 316 ve C:14, İ: 120 (01.12.1337/1921), s. 421.

amacıyla Doğu Sorunu'nu görüşeceği bildirilmiş, Mustafa Kemal'in veya Ankara yönetiminin yetkili bir temsilcisinin de Osmanlı delegeleri kurulunda bulunması şartı öne sürülmüş, ancak bu konuda Ankara'ya İtilaf Devletleri'nin değil, İstanbul yönetiminin bilgi vermesi istenmiştir³⁷¹.

Sadrazam Tevfik Paşa, İtilaf Devletleri'nin davetini 27 Ocak 1921'de Ankara Hükümeti'ne iletmış ve Ankara'nın delegelerini seçerek İstanbul'a göndermesini istemiştir. Mustafa Kemal Paşa ertesi gün (28 Ocak 1921) verdiği cevapta, Türkiye'nin mukadderatında tek ve meşru kuvvetin Türkiye Büyük Millet Meclisi olduğunu belirtmiş, ayrıca İstanbul'daki herhangi bir heyetin hukuki bir geçerliliği olmadığını da eklemiştir. Ayrıca İstanbul'dakilerin, millet ve memleket namına meşru ve muhatap hükümetin Ankara olduğunu kabul etmelerini de istemiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin barışı ciddiyet ve içtenlikle istediğini belirten Mustafa Kemal Paşa, İtilaf Devletleri tarafından milli haklarının kabul edilmesi şartıyla yapılacak görüşmelere hazır olduklarını, bununla birlikte davetin doğrudan doğruya TBMM'ne yapılmasını da bildirmiştir³⁷².

İstanbul Hükümeti, Ankara Hükümeti'nin direktiflerini dinlemeyerek, gönderecekleri delegelerin İstanbul heyetine katılmasında ısrar etmiştir. Ancak Ankara Hükümeti, 20 Ocak 1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na atıfta bulunarak Türkiye üzerinde tek yetkili merciinin Büyük Millet Meclisi olduğunu belirtmiştir³⁷³. Ankara ile İstanbul Hükümetleri arasında konferansa katılacak heyet konusu bir süre daha tartışılmıştır. İki hükümet anlaşamadıklarından, Londra'ya ayrı ayrı heyetler gönderme kararını almışlardır. İstanbul delegasyonu Sadrazam Tevfik Paşa, Ankara delegasyonu Hariciye Vekili Bekir Sami Bey başkanlığında Avrupa'ya hareket etmiştir. 11 Şubat'ta (1921) Antalya'dan Roma'ya hareket eden Ankara Heyeti'ne, doğrudan doğruya davet olunduğu takdirde Londra'ya gitme talimatı

³⁷¹ Sabahattin Selek, **Anadolu İhtilali**, Cilt:2, Kastaş Yayınları, İstanbul 1987, s..562. (2 cilt ayrı olan, önceden birleşik olanı kullandım, düzelt); ; Salahi R. Sonyel, "Kurtuluş Savaşımız ve Batı Siyasamız", **Belleten**, Cilt:XLV/1, Sayı: 177, Ocak 1981, TTK Basımevi, Ankara 1981, s.381-384; "Londra Konferansı ve Türkiye Meselesinin Cereyan-ı Müzakeratı", Yay. Haz: İzzet Öztoprak, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt:XI, Sayı:33, Kasım 1995, s.577-578; S. R. Sonyel (1), **a.g.e.**, Cilt II, s.995-998; S. R. Sonyel (2), **a.g.e.**, s.145-146;

³⁷² M. K. Atatürk, **a.g.e.**, Cilt.II, s. 554-556.

³⁷³ M. K. Atatürk, **a.g.e.**, Cilt.II, s. 559- 563

verilmiştir. Daha sonra İtalya Hariciye Vekili Kont Sforza aracılığı ile bu davet kendisine yapılmıştır³⁷⁴.

Ankara Heyeti, 17 Şubat'ta (1921) Roma'ya gelmiştir. Aynı gün İtalyan devlet adamları ile görüşme yapan heyet, konferansa hususi olarak davet edilmeleri doğrultusunda bir notayı Kont Sforza'ya vermiştir. 19 Şubat'ta bu notaya olumlu cevap verilip konferans daveti gelmesiyle Londra'ya gitmek için hareket edilmiştir³⁷⁵.

İçinde Cami Bey'in de yer aldığı Ankara Heyeti, Paris üzerinden Londra'ya ulaşmış, İngiliz Hükümeti'nin konuğu olarak Savoy Oteli'ne yerleşmiştir. Aynı otelde, Tevfik Paşa başkanlığındaki İstanbul Heyeti de kalmakta idi³⁷⁶. İngiliz istihbarat servisine göre iki heyet, burada, konferansta birlikte hareket etmek kararını vermişlerdir. Böylelikle konferansta, "Türk ikiliğinden yararlanmaya hazırlanan İngiliz- Yunan blokunu böl ve yönet siyasasından yoksun"³⁷⁷ bırakmışlardır.

21 Şubat 1921'de başlamış olan Londra konferansı, ilk olarak Yunan delegelerini dinlemiştir. Türk heyetlerinin katılmadığı bu ilk toplantıda Yunan Başbakanı Kalageropulos, Doğu'da arzu edilen barışın Türkiye'ye ödün vermekle sağlanamayacağını, Sevr'in, Yunanistan'ın ulusal haklarının saptayan bir anlaşma

³⁷⁴ Atatürk'ün Milli Dış Politikası, C. I, s. 41-42; M. K. Atatürk, **a.g.e.**, Cilt II, s.577; M. Çelebi, **a.g.e.**, s. 230; S. Selek, **a.g.e.**, Cilt. II, s. 562. S. R. Sonyel (1), **a.g.e.**, Cilt. II, s.1004; S. R. Sonyel (2), **a.g.e.**, s.148. Salahi Sonyel, Ankara Heyeti'nin 6 Şubat'ta (1921) Antalya'dan hareket ettiğini söylemektedir. Ankara Heyeti şu isimlerden oluşmaktadır: Bekir Sami Bey (Baş Murahhas ve Hariciye Vekili), Cami Bey (Aydın Mebusu ve İtalya Mümessili), Hüsrev Bey (Trabzon Mebusu), Yunus Nadi Bey (İzmir Mebusu), Zekai Bey (Adana Mebusu) ve heyetin hizmetinde olan müşavir ve kâtipler. Bkz: **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, (6 Şubat 1921), Fon No: 030_18_01_01_2_33_14; **BOA, HR. SYS**, (29.03.1921), D: 2305, G: 26, B: 36. Heyetin yolculuğu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız: H. Gerede, **a.g.e.**, s.212-213.

³⁷⁵Fahri Belen, **Türk Kurtuluş Savaşı**, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1973, s.298; F. L. Grassi, **a.g.e.**, s. 139-140; Cavid Bey, **a.g.e.**, Cilt II, s.118-122. Cavid Bey, Ankara Heyeti'nin Roma'da bulunduğu esnada Bekir Sami Bey ile 18 Şubat'ta yaptıkları görüşmeye dair "Gece geç vakte kadar Bekir Sami Bey'le Anadolu ahvali hakkında görüştük. Cami de beraberdi. İdarenin pek fena olduğunu, hükümetin eli tutar yeri olmadığı, senelerce değil, aylarca bile bu halin devamı imkânsız olacağı, emrivaki ihdas ederek kuvvetli bir şahsiyetin gönderilmesi lazım geldiği mütalaasında bulundu. Konferans avdetinde bir mülakat tertibine çalışacağız", demektedir. Bunun yanı sıra heyetin konferansa gitmek için Roma'dan ayrılmasından sonra Talat Paşa'ya yazdığı mektupta, "Cami ile birlikte görüştüğümüz mesele hakkında Bekir Sami'nin de müttefik olduğunu" söylemiştir. Bkz: Cavid Bey, **a.g.e.**, Cilt II, s. 122-123. Cavid Bey'in, Cami Bey de olduğu gibi Ankara Hükümeti'nin yurtdışında görevlendirdiği her temsilcisinin üzerinde, kendi planları çerçevesinde bir etki kurmaya çalıştığı görülmektedir. Hatıralarına bakılacak olursa bunda da başarılı olduğu söylenebilir.

³⁷⁶ H. Gerede, **a.g.e.**, s. 214-215.

³⁷⁷ S. R. Sonyel, **a.g.m.**, s.390-391.

olduğunu, Yunan ordusunun Kemalist (ya da Türk milli) gücü dağıtarak Sevr'i zorla kabul ettirebileceği ve üç ayda düzeni sağlayabileceğini söylemiştir³⁷⁸.

Konferansın 23 Şubat (1921) tarihli oturumunda her iki Türk heyeti de hazır bulunmuştur. İlk konuşmayı yapan Tevfik Paşa, daha sonra sözü Bekir Sami Bey'e bırakmıştır.³⁷⁹ Bekir Sami Bey, sözlerine, sürekli ve adil bir barışın sağlanmasını T.B.M.M.'nin de en içten duygularla istediğini belirterek başlamıştır. Sonrasında Sevr Antlaşması'nın Türklerin ekonomik ve siyasi hayatını sona erdirecek bir antlaşma olduğunu belirterek bağımsız bir Türkiye'nin varlığının müttefiklerce kabul edilmesini istemiştir. Ayrıca Misak-ı Milli'ye göre belirlenmiş sınırlarda Türk nüfusunun çoğunlukta olduğunun da altını çizmiştir³⁸⁰.

Bekir Sami Bey'in nüfus konusundaki açıklamalarından sonra görüşmeler bu noktaya çevrilmiş, İtilaf Devletleri, Yunanistan'ın bu konudaki karşı tezini de dikkate alarak, söz konusu bölgelere (Trakya ve İzmir) bir soruşturma komisyonu gönderilmesini teklif etmiştir. Bu teklifin yanı sıra Türk tarafından bazı şartları kabul etmesi de istenmiştir. Buna göre Türk tarafı, yalnız soruşturma yapılmasını değil, soruşturmanın sonucu ve diğer sorunlarda Sevr Antlaşmasıyla ilgili başka bir dilek ve hak iddiasında bulunmayarak, büyük devletlerin kararlarını ne olursa olsun kabul edeceklerini bildirmelidir. Bu hususları Hükümeti'ne bildiren Bekir Sami Bey'e Ankara'dan gönderilen cevapta; söz konusu bölgelerde, Yunanlılar tarafından boşaltılmasından sonra uluslararası bir komisyon tarafından incelemenin yapılabileceğini söylenmiştir. Ayrıca diğer konularda taviz verilmemesine dikkat çekilerek, "başkanlığımızdaki kurula verilen yetkiler Misak-ı Milli'nin saptadığı sınırları aşamaz" diyerek de uyarıda bulunulmuştur. Bununla birlikte Yunan tarafı da hem bölgeye soruşturma heyeti gönderilmesine hem de Sevr ile kendine bırakılan topraklarda tartışma yapılmasına karşı çıkmıştır³⁸¹.

İtilaf Devletleri, konferansta soruşturma komisyonuyla ilgili önerileri kabul edilmeyince, Yunanlılarla Türklere yeni önerilerde bulunmuşlardır. Sevr

³⁷⁸ S. R. Sonyel, **a.g.m.**, s. 391; S. R. Sonyel (1), **a.g.e.**, s. 1018; S. Selek, **a.g.e.**, Cilt II, s.562-570.

³⁷⁹ H. Gerede, **a.g.e.**, s.215; F. Belen, **a.g.e.**, s. 299; S. Selek, **a.g.e.**, Cilt II, s. 571.

³⁸⁰ Ömer Kürkçüoğlu, **Türk – İngiliz İlişkileri (1919-1926)**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1978, s. 166; S. R. Sonyel, **a.g.m.**, s. 392; S. R. Sonyel (1), **a.g.e.**, s. 1019

³⁸¹ M. K. Atatürk, **a.g.e.**, C. II, s.577; R. S. Sonyel, **a.g.m.**, s. 393-395; S. R. Sonyel (1), **a.g.e.**, s. 1022- 1024; Ö. Kürkçüoğlu, **a.g.e.**, s.167.

Antlaşması'nda önemsiz bazı değişiklikleri öngören bu teklifleri, hükümetlerine sunmaları ve bu doğrultuda kararlarını bildirmeleri için taraflara dört hafta süre vermişlerdir. Misak-ı Milli'ye aykırı olan bu teklifi de TBMM'nin kabul etmesi beklenemezdi. Böylelikle Londra Konferansı, hiçbir çözüme kavuşmadan 12 Mart 1921'de sona ermiştir³⁸². 15 Nisan 1921 tarihli bir İngiliz istihbarat raporuna göre konferansa katılmış Türk delegelerin çoğu 4 Nisan'da (1921) Roma'ya dönmüştür³⁸³.

Londra Konferansı, başarısız bir şekilde sonuçlanmış olsa bile, Türkiye adına söz söyleme yetkisinin BMM'de olduğunu ve artık onun dikkate alınması gerektiğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Nitekim Misak-ı Milli'nin İtilaf devletlerine anlatılması ve Türklerin, o esaslar çerçevesinde genel bir barışı kabul edebileceğinin Batı kamuoyuna duyurulması açısından da faydalı olmuştur.

Ana hatları anlatılan bu konferans sırasında Cami Bey'in en önemli faaliyeti 23 Şubat 1921'de Suriye önderi Emir Faysal ile yaptığı görüşmedir. Cami Bey, İngiltere ile bir anlaşma sağlanmasında Emir Faysal'dan arabuluculuk yapmasını istemiş ve

³⁸² Ö. Kürkçüoğlu, **a.g.e.**, s. 167-168; Yusuf Hikmet Bayur, **Türkiye Devleti'nin Dış Siyaseti**, TTK Basımevi, Ankara 1973, s. 82

³⁸³ S. R. Sonyel (1), **a.g.e.**, C.II, s. 1156. Bu istihbarat raporunda, Cami Bey'in emrinde Roma'da bir propaganda bürosunun olduğu belirtilmekte, ona, İtalya Dışişleri Bakanlığı'na bağlı basın bürosunun yardımcı olduğu yazmaktadır. Bkz: **Aynı yer**.

Bu propaganda bürosunun ne tür çalışmalar yaptığı tam olarak bilinmemekle beraber Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nde ulaşılan belgelerde, büronun faaliyetleri açısından önemli ipuçları bulunmaktadır. İcra Vekilleri Heyeti Riyaseti'nden, Müdafaa-i Milliye, Erkan-ı Harbiye-i Umumiyye, Hariciye Vekaletlerine ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığına gönderilen 13 Haziran 1921 tarihli bir yazıda, Avrupa gazetelerinde yayınlanmak üzere, Hükümet üyelerinin, Meclis tebaasının ve kumandanların resimleri ile orduya dair bazı izlenimlerin, askeri zaferlerin ve Yunan vahşetine ait fotoğrafların Roma'daki Cami Bey'e ulaştırılması için Antalya'daki kuryeye gönderilmesi istenmiştir. Belgelerde, bu talebin Roma'daki Cami Bey tarafından hükümete yazıldığı belirtilmekte, ayrıca bu faaliyetin Avrupa kamuoyunda lehimize propaganda yapacağı da eklenmektedir. **BCA**, (13 Haziran 337/1921), Fon No: 030_10_00_00_83_545_5, Lef:1-9.

Aynı istihbarat raporunda Cami Bey hakkında bir başka iddia vardır ki oldukça dikkat çekicidir. Rapora göre, Roma'ya dönen Ankara delegeleri arasında görüş ayrılıkları olduğu ve iki gruba ayrıldıkları belirtilmektedir. İçlerinde Bekir Sami Bey ile Cami Bey'in olduğu grubun, İngiltere'nin yakında görüşünü değiştirerek Ulusçulara başka ödünlerde vereceğine inandığı, Mustafa Kemal'in güvendiği Zekai Bey başkanlığındaki diğer grubun ise Ankara'nın tezinin konferansta yeterince savunulmadığını düşündüğü yazmaktadır. Bu grup, Bekir Sami Bey'in Fransız ve İtalyanlara gösterdiği hoşgörüyü İngilizlere göstermediğini belirtmekle birlikte, İtalyanlarla imzalanan anlaşmayı Türkiye'nin çıkarlarına karşı bir aşığılama olarak nitelemekte ve Cami Bey'i de İtalyanlardan çok miktarda para almakla suçlamaktadır. Bkz: **A.g.e.**, s. 1157-1158.

anlaşmaya varmanın en önemli koşulunun, İngilizlerin tarafsız kalarak Yunanistan'a para ve silah yardımını kesmesi şeklinde dile getirmiştir. Ayrıca Türklerin, Ruslarla olan yakınlaşmasının, İngilizlerle bir anlaşmaya varılırsa bitirileceği ve kendi onurları çiğnenmediği takdirde; Boğazlar konusunda da bir anlaşmaya varılabileceğini söylemiştir. Fakat Emir Faysal, İngiltere Dışişleri Bakanlığı yetkilileri ile yaptığı görüşmede onun bu sözlerini, İngiltere'nin isteyeceği hemen her şeyi Türkiye'nin vermeye razı olduğu şeklinde aktarmıştır³⁸⁴. Ankara heyetinin, konferans müzakereleri dışında, Batılı devlet temsilcileri veya o esnada Londra'da bulunan çeşitli siyasi çevrelerle yaptığı görüşmeleri Bekir Sami Bey gerçekleştirdiği için Cami Bey'in, Emir Faysal'la olan bu görüşmesinden başka dikkat çeken bir faaliyeti olmamıştır.

Câmi Bey'in Emir Faysal ile olan görüşmesinde dikkat çekici bir husus vardır. Dahiliye Vekilliği esnasında Sovyet Rusya yanlısı bir dış politika izlenilmesi doğrultusunda açıklamaları olan Câmi Bey, Londra Konferansı esnasında bu görüşünün aksi yönde faaliyetleri olmuştur.

b. Malta'dan Türk Esirlerinin Kurtarılmasında Câmi Bey'in Faaliyetleri

Londra Konferansı'nın son günlerinde Ankara Heyeti'nin Başkanı Bekir Sami Bey, genel barış meselesinin haricinde İtalya, Fransa³⁸⁵ ve İngiltere ile ayrı ayrı antlaşmalar imzalamıştır. İngilizlerle karşılıklı esir değişimi için imzalanan antlaşmanın uygulanması esnasında Cami Bey'in çalışmaları görülmektedir.

16 Mart 1921'de, İngiliz Dışişleri Bakanlığı yetkililerinden Robert Vansittart ile Bekir Sami Bey arasında imzalanan antlaşmaya göre, Malta'da İngilizlerin elinde

³⁸⁴ S. R. Sonyel, **a.g.m.**, s. 398-399; S. R. Sonyel (1), **a.g.e.**, C. II, s. 1033-1034.

³⁸⁵ Bekir Sami Bey, Fransızlarla 11 Mart (1921), İtalyanlarla ise 12 Mart'ta (1921) birer anlaşma imzalamıştır. Misak-ı Milli'nin ruhunu aykırı olan ve adı geçen devletlere bir takım imtiyazlar veren bu anlaşmalar T.B.M.M. tarafından onaylanmamıştır. Ayrıntılı bilgi için bakınız: E. Semih Yalçın, **Atatürk'ün Milli Dış Siyaseti**, Berikan Yayınları, Ankara 2000, 118-121; **Atatürk'ün Milli Dış Politikası**, ..., s. 44-45, M. K. Atatürk, **a.g.e.**, C. II, s. 587-589; Y. H. Bayur, **a.g.e.**, s. 86-88; F. L. Grassi, **a.g.e.**, s. 142-143; S. R. Sonyel, **a.g.m.**, s. 401-406; S. R. Sonyel (1), **a.g.e.**, C. II, s. 1036-1038; Mevlüt Çelebi, **a.g.e.**, s. 232-233.

bulunan Türk esirleri ile Ankara Hükümeti'nin Anadolu'da tutukladığı İngiliz esirlerinin karşılıklı değiştirilmesi kararlaştırılmıştır.³⁸⁶

Anlaşma, 3 madde ve üç ekten oluşmaktadır. Birinciyi maddeye göre Ankara Hükümeti'nin elinde bulunan bütün İngiliz esirlerin serbest bırakılacağı yazmakta, ek bir de ise bu madde kapsamınca 22 kişilik (sonradan 7 kişinin daha adı eklenmiştir) bir liste yer almaktadır. Ayrıca bu listenin bu kadarla sınırlı olmadığı, sonradan eklemelerin yapılabileceği de kararlaştırılmıştır. İkinci madde de ise Malta'da, İngilizlerin elinde bulunan bütün Osmanlı esirlerinin serbest bırakılacağı yazmakta ancak Birinci Dünya Savaşı sırasında, savaş yasalarına aykırı davranışları nedeniyle yargılanmaları kararlaştırılmış olanlar bunlardan hariç tutulacağı belirtilmiştir. Yine bu madde gereğince teslim edilecek 64 kişilik Türk esirlerin (Malta'da toplam 118 Türk esir bulunmaktadır) isimleri ek iki kısmında yazılmıştır. Üçüncü madde de anlaşmanın imzalandığı gün yürürlüğe girdiği ve mümkün olduğu kadar çabuk uygulanacağı belirtilmiştir. Ek üç kısmında ise serbest bırakılacak Türk esirlerden ilk dördünün, İstanbul'a dönmek koşuluyla serbest bırakılacağı belirtilmiştir³⁸⁷.

Bu anlaşma, Anadolu'daki bütün İngiliz esirlerin serbest bırakılmasına imkân sağlarken, Türk esirlerin yarıya yakın kısmının Malta'da tutuklu kalmasına onay vermişti. Ayrıca B Tekir Sami Bey'in Türk yurttaşlarının yurt dışında yabancı mahkemelerce yargılanmasına izin vermesi hoş görülecek bir anlayış değildi. TBMM'nin, egemenlik haklarını yaralayan böyle bir anlaşmayı onaylaması beklenemezdi. Sonuçta İtalya ve Fransa ile imzalanan anlaşmaların da bir takım imtiyazlar içermesi, Bekir Sami Bey, Ankara'ya dönünce Hariciye Vekilliği'nden düşürülmesine neden olmuştur³⁸⁸.

Diğer taraftan İngilizlerle imzalanan bu anlaşma TBMM tarafından onaylanmamıştır. Ancak bunun öncesinde İngilizlerin, anlaşmanın uygulanmasını geciktirici faaliyetleri olduğu görülmüştür. Örneğin İngilizler, Türk esirleri serbest bırakmak için Yunan ordusunun 23 Mart'ta (1921) başlattığı saldırının sonucunu beklemişlerdir. Ancak İkinci İnönü zaferinden birkaç gün sonra, 13 Nisan'da (1921)

³⁸⁶ Bilal N. Şimşir, **Malta Sürgünleri**, İkinci Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara 1985, s. 351; Not: Bu eser B. N. Şimşir (2) diye geçecektir. S. R. Sonyel (1), **a.g.e.**, C.II, s. 1038; S. R. Sonyel, **a.g.m.**, s. 400; Ö. Kürkçüoğlu, **a.g.e.**, s.175; M. K. Atatürk, **a.g.e.**, C. II, s. 587.

³⁸⁷ B. N. Şimşir (2), **a.g.e.**, s. 351-354.

³⁸⁸ B. N. Şimşir (2), **a.g.e.**, s. 355; M. K. Atatürk, **a.g.e.**, C. II, s. 587-590.

İtalya'daki İngiliz Büyükelçiliği, anlaşma metninde adı geçen 64 Türk'ten 40'ının serbest bırakılıp İtalya'ya yollanacağını Cami Bey'e bildirmiştir. Ardından bu işin bütün yükünü üstlenen Cami Bey ile İtalyan ve İngiliz makamları arasında yoğun bir yazışma trafiği başlamıştır. Cami Bey, esirlerin Napoli limanına bırakılmasını istemiş ancak bu isteği kabul görmemiştir. 23 Nisan'da esirlerin Toronto Limanı'na bırakılacağı kendisine iletilmiştir³⁸⁹.

30 Nisan günü (1921), Malta'dan yola çıkarılmaları kararlaştırılan 33 esir³⁹⁰, 1 Mayıs'ta Cami Bey'e teslim edilmiştir. Toronto Limanı'na gelen 37 Türk tutsağını teslim alan ve antlaşma gereği teslim edilmesi gereken 24 Türk esirin daha bir an önce serbest bırakılmasını 6 Mayıs'ta Roma'da bulunan İngiliz büyükelçisine ileten Cami Bey, esirlerin dönüşü esnasında Yunanlılarca bir saldırıya uğramaması konusunda da gerekli tedbirlerin İngiliz makamlarınca alınmasını istemiştir. Ancak büyükelçinin, güvenlik konusunda bir teminat veremeyeceğini söylemesi üzerine esirlerden bir kısmı Avrupa'da kalmış bazıları da değişik yollardan (Almanya ve Rusya üzerinden) Türkiye'ye ulaşmıştır. Diğer 21 kişi ise 19 Mayıs'ta İstanbul'a ulaşmıştır. Bu ilk kafilenin özgürlüğüne kavuşmasından sonra Malta'da kalan diğer esirler Sakarya Savaşı'ndan sonra yurda dönebilmişlerdir³⁹¹.

Ankara Hükümeti, serbest bırakılan ilk Türk esir kafilesine karşılık ellerinde bulunan İngiliz tutsaklardan 10 kadarını serbest bırakmıştır. Mustafa Kemal Paşa, Bekir Sami Bey'in İngilizlerle imzaladığı anlaşma ve Ankara Hükümeti'nin serbest bıraktığı esirler ile ilgili olarak "bu mukaveleyi tasdik etmemekle beraber, İngilizler bazı Türk üserasını serbest bıraktıklarından, biz de bilmukabele elimizde bulunan İngiliz üserasından bir kısmını serbest bıraktık"³⁹² demektedir.

³⁸⁹ B. N. Şimşir (2), **a.g.e.**, s. 356-368.

³⁹⁰ İngilizler bu tarihten önce 3 esiri salıvermiş, 4 esir ise kendi olanaklarıyla Malta'dan ayrılmıştır.

³⁹¹ B. N. Şimşir (2), **a.g.e.**, s. 368-372. Malta'da kalan esirlerden 16'sı, 6 Eylül 1921'de kaçmıştır. Roma'ya ulaşan esirler, Cami Bey'in kendilerine hazırladığı "düzmece" pasaportlarla İtalya'dan uzaklaşmışlardır. Bkz: **A.g.e.**, s. 383-385; Ali İhsan Sabis, **Harp Hatıralarım Birinci Dünya Harbi**, Cilt V., Nehir Yayınları, İstanbul 1991, s.69- 81. Bu olaydan sonra Malta'da kalan diğer Türk esirler ise Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin İkinci Reisi Hamit (Hasancan) ile İngiliz Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold arasında 23 Ekim 1921 tarihinde İstanbul'da imzalanan bir anlaşma ile özgürlüklerini kavuşmuştur. Bkz. B. N. Şimşir (2), **a.g.e.**, s. 391-405; Selma Yel, "Malta Sürgünlerinin Mübadele Edilmesi", **Askerî Tarih Bülteni**, Sayı: 35, Gnkur. Basımevi, Ankara Ağustos 1993, s.229-233.

³⁹² M. K. Atatürk, **a.g.e.**, C. II, s. 587.

c. Türk-İtalyan İlişkilerinin Gerginleşmesi ve Câmi Bey'in Çalışmaları

Malta'da İngilizlerin elinde bulunan bazı Türk esirlerin özgürlüklerine kavuşmasındaki çalışmalarından sonra Cami Bey, Ankara ile İtalyan Hükümeti arasında gerginleşen ilişkilerde, arayı yumuşatmaya çalışmış ve taraflar arasında iletişimi sağlayacaktır. Zira Mondros Mütarekesi'nden sonra Türklere karşı yumuşak bir politika izleyen ve bunun karşılığında ekonomik imtiyazlar bekleyen İtalyanlar, Bekir Sami Bey ile imzaladıkları anlaşmanın³⁹³ TBMM tarafından onaylanmaması üzerine, Ankara ile olan ilişkilerinde öfkeli bir tavır takınmıştır³⁹⁴.

İtalya ile Ankara hükümeti arasında gerginlik yaşanmasına neden olan ilk olay bir Yunan savaş uçağının düşmesiyle gerçekleşmiştir. 3 Mayıs 1921'de Kuşadası civarındaki Rumcanlı vadisine bir Yunan uçağı düşmüştü. Olay yerine gelen İtalyan jandarma birliğinin kumandanı Teğmen Ugo Luca, karşısında Türk jandarması ve 15 kadar kişiyi bulmuştur. Türk ve İtalyan yetkililer, uçağın gece iki tarafın askerleri tarafından korunmasına ve birlikte Söke'ye götürülmesine karar vermişlerdir. Ancak Kuşadası Kaymakamı ve Jandarma Kumandanı Teğmen Hikmet, uçağın önce kendileri tarafından bulunduğu ve kendi topraklarında olduğu için Söke'ye sadece Türk makamları tarafından götürülebileceğini söylemiştir. İtalyanlar, en azından, düşen uçaktan sağ kurtulan iki Yunan subayın kendilerine teslim edilmesini istemiş ancak Türk yetkililer bunu da kabul etmemiştir. Sonrasında Söke'deki İtalyan Kumandan ile Aydın Mutasarrıfı arasında yazışmalar olmuş ve iki tarafında geri adım atmaması üzerine durum daha da kritikleşmiştir³⁹⁵.

İtalyanlar, Roma'da bulunan Cami Bey'e, "subayların savaş sonuna kadar Rodos'ta tutulmalarını ve uçağın da sökülerek İtalyan depolarında korunmasını" teklif etmiştir. Cami Bey, İtalyanların teklifini 15 Mayıs'ta (1921) Mustafa Kemal Paşa'ya iletmiştir. Ayrıca İtalyan Hükümeti'nin, Türkiye'ye silah ve cephane

³⁹³ Bu anlaşmada Antalya, Burdur, Muğla, Isparta, Afyonkarahisar, Kütahya'da bir Türk-İtalyan şirketi oluşturularak İtalyanlara ekonomik ödümler verileceği, Ereğli maden işletmesinin bir Türk-İtalyan şirketine verilmesi, şirketlerdeki Türk hissesinin üst sınırının %50'yi geçmeyeceği gibi iktisadi bağımsızlığı zedeleyecek maddeler yer almaktadır. Bkz. F. L. Grassi, **a.g.e.**, s. 142.

³⁹⁴ M. Çelebi, **a.g.e.**, s. 238-239; S. R. Sonyel (1), **a.g.e.**, C.II, s. 1154-1155.

³⁹⁵ M. Çelebi, **a.g.e.**, s. 242-243.

getirmek için ayın on altısında İtalya'dan hareket edecek geminin hareketini İtalyan Hükümeti'nin ertelediğini ve uçak iade edilmez, gemi de gelmezse, askeri malzeme için ödenmiş olan 30 milyon frankın ziyan olacağını da aktarmıştır. Cami Bey'e 24 Mayıs'ta verilen cevapta Türk hâkimiyeti altında bulunan araziye düşen uçağın tesliminin, İtalyan işgalinin tanınacağı anlamına geleceği, bunun da devletler hukukuna aykırı olduğu 24 Mayıs tarihli cevabi yazı ile Câmî Bey' ifade edilmiştir. Ankara'nın bu tutumunun, İtalyan Hükümeti tarafından da kabul edileceğinin ümit edildiği vurgulanmıştır. Devam eden müzakereler sonucunda uçağın Türklerde kalmasına, Yunanlı subayların da İtalyanlara teslim edilmesine karar verilmiştir³⁹⁶.

Diğer taraftan İtalyanların Ankara Hükümeti'ne karşı değişen tutumu sonucunda 1921'in Mayıs ve Haziran aylarında İtalyan işgal kuvvetlerinin bulunduğu bölgelerde de Türk ve İtalyan makamları arasında bazı sürtüşmeler meydana gelmiştir. Ankara-Roma ilişkilerinin, yaşanan olaylar nedeniyle kritik bir noktaya gelmesi sonucu İtalya, İngiltere ve İstanbul Hükümeti'ne yaklaşmıştır. Bu yakınlaşmanın farkında olan Cami Bey, 11 Haziran'da (1921) İtalya Dışişleri Bakanlığı Doğu Siyasi İşleri Genel Müdürü Mario Lago ile bir görüşme yaparak ilişkilerin eski durumuna döndürülmesi için elinden geleni yapacağını belirtmiştir³⁹⁷.

İki ülke arasındaki gerginlikten kaygılanan Cami Bey, 30 Ağustos 1921'de Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'e başvurarak İtalyanlarla olan ilişkileri düzeltmek için harekete geçilmesini, yeni bir İtalyan kurulu ve temsilcisinin Ankara'ya davet etmesini de istemiştir. Sonradan gönderdiği yazılarda ise İtalya'nın dostluğunu yeniden kazanmak için hala zamanın uygun olduğunu, İngiltere'nin İtalyan ve Yunanlıları barıştırmaya çalıştığını ve yeni İtalyan Dışişleri Bakanı Marchese della Toretta'nın Türklere karşı olumsuz bir tavır takındığını belirtmiştir. Yusuf Kemal Bey Ankara'ya yeni bir İtalyan temsilci davet edilmesi kararının alınmış olduğunu ve bunun, İstanbul'daki İtalyan Yüksek komiserine bildirildiği söylemiştir³⁹⁸.

³⁹⁶ M. Çelebi, **a.g.e.**, s. 243-244.

³⁹⁷ M. Çelebi, **a.g.e.**, s. 245-253. Not: Ankara-Roma ekseninde bu hadiseler yaşanırken İtalyanlar, Temmuz ayı başında (1921) Antalya'daki askerlerini geri çekerek, bölgeyi tahliye etmişlerdir. Bu karar da hiç şüphesiz Sforza'nın da belirttiği gibi "İtalyan yönetiminin, Antalya'da pek az sayıda askerlerini gereksizce tehlikeye uğratmayı dilemediği" etkili olmuştur. Bkz: S. R. Sonyel (1), **a.g.e.**, C.II, s. 1232.

³⁹⁸ Bilal N. Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)**, Cilt. 4, TTK Basımevi, Ankara 1984, s. 59-60; Not: Bu eser B. N. Şimşir (3) diye geçecektir. ;S. R. Sonyel (1), **a.g.e.**, C.II, s. 1347-1348.

Kopma noktasına gelen Ankara-Roma ilişkilerini düzeltmek için yoğun çaba harcayan Cami Bey'in yukarıda bahsedilen girişimlerinden sonra, taraflar mutabakat sağlamış ve Alberto TuoZZi başkanlığında bir İtalyan heyeti Türk yetkililerle görüşmek üzere 24 Ekim'de (1921) Ankara'ya gelmiştir³⁹⁹.

Ankara'ya, Fransızlarla imzalanan anlaşmaya benzer bir anlaşma imzalamak için gelen heyetin başlıca amacı, iktisadi ayrıcalıklar elde etmek ve Üçlü Anlaşma'nın⁴⁰⁰, İtalya'ya Anadolu'da sağladığı çıkarları Ankara Hükümeti'ne tasdik ettirmektir. Ancak Ankara Hükümeti, İtalyan heyetine, Misak-ı Milli esasları çerçevesinde bir anlaşma yapabileceğini iletmiştir. TuoZZi, Üçlü Anlaşma ile İtalya'ya ayrılan nüfuz bölgelerinde ayrıcalıklar verilmesinde ısrar etmiş ve bu isteği kabul edilmediği takdirde iki hükümet arasında görüşülecek bir konunun olmadığını ifade etmiştir. Bunun üzerine Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey, Cami Bey'e 21 Kasım 1921'de gönderdiği telgrafta TuoZZi'nin bu tutumunda İngilizlerin parmağı olup olmadığını sormuştur. Cami Bey, İngilizlerin, İtalyanları etkileyerek Fransa'yı yalnızlaştırmaya uğraştığını ve TuoZZi'nin Ankara'da tutulmasını, heyet ile bir anlaşma sağlanamazsa vakit kazanılarak İtalya ile İngiltere'nin arasının açılmaya çalışılması yönündeki değerlendirmelerini iletmiştir⁴⁰¹.

³⁹⁹ M. Çelebi, **a.g.e.**, s. 268-270.

⁴⁰⁰ Üçlü Antlaşma (L'Accordo Tripartito): Osmanlı Devleti ile yapılacak barış anlaşmasının taslağının hazırladığı San Remo Konferansı'nda (18-26 Nisan 1920) İngiltere, Fransa ve İtalya kendi aralarında imzaladıkları antlaşmalarla Osmanlı Devleti'nin topraklarını nüfuz bölgelerine ayırmışlardır. Bkz: M. Çelebi, **a.g.e.**, s. 214; S. Tansel, **a.g.e.**, C.III, s. 136.

⁴⁰¹ S. R. Sonyel (1), **a.g.e.**, Cilt. II, s. 1423-1425; M. Çelebi, **a.g.e.**, s. 271-272. ;Grassi, TuoZZi'nin Ankara'da görüşmeler yaptığı esnada Cami Bey'in, İtalya Dışişleri Bakanlığı Doğu Siyasi İşleri Genel Müdürü Mario Lago'ya 7 Kasım'da (1921) "Türk-İtalyan Ekonomi Ortaklığı ile ilgili Della Torre-Artom Banca di Sconto tasarısının hükümetinin iyi niyetle düşünmeye hazır olduğunu" söylediğini belirtmektedir. Bkz: F. L. Grassi, **a.g.e.**, s. 169. Roma'daki temsilcilik ile Ankara Hükümeti arasında bu yazışmaların yapıldığı sıralarda, Paris'ten İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na gelen 17 Kasım 1921 tarihli bir mektupta Cami Bey hakkında oldukça dikkat çekici bilgiler bulunmaktadır. Mektubu gönderen Bulgar Davidoff isimli şahıs, aralarında Cami Bey'in de olduğu Avrupa'daki Türk siyasî çevreleriyle Türkiye'nin durumu hakkında görüşmeler yaptığını söylemekte, Cami Bey'in hararetle bir İngiliz hayranı ve Büyük Britanya ile anlaşma konusunda sadık bir yandaş olduğunu yazmaktadır. Ayrıca Cami Bey'in, İngiliz Dışişleri Bakanlığı yetkilileri ile bir görüşme yapabilmek için kendisinden, yardımcı olmasını istediğini söylemektedir. Mektubun ilerleyen kısımlarında Cami Bey ile yakın ilişki içerisinde olduğunu, Mustafa Kemal Paşa'nın da kendisine bir takım görevler verdiğini belirtmektedir. Bkz: B. Şimşir (3), **a.g.e.**, s. 80-84. Davidoff ile Cami Bey arasında yapılan görüşmeler hakkında detaylı bilgi olmamakla birlikte, İstanbul Hükümeti'nin Roma Elçiliği ile de iletişimde olan bu kişinin, elçiliğe, Cami Bey adına İngiltere ile görüşmelerde bulunduğunu söylediği

Ankara Hükümeti ile İtalyan heyetinin kendi görüşlerinde ısrar etmeleri üzerine bir sonuca varılamamış, istediği tarzda bir anlaşma imzalayamayan TuoZZi Ankara'dan ayrılmıştır. Roma'ya dönünce de “Türklerin, ekonomik, ticarî ve arazi imtiyazları konusunda da hiçbir ümit vermediklerini” açıklamıştır⁴⁰².

TuoZZi Heyeti'nin Roma'ya dönmesinin ardından Ankara'da Cami Bey'i yakından ilgilendiren bir gelişme yaşanmıştır. Ankara Hükümeti, Aralık 1921'de Câmî Bey'i Ankara'ya çağırması⁴⁰³ ve 5 Ocak 1922 tarihinde Celaleddin Arif Bey'i, yeni Roma temsilcisi olarak atanmıştır.⁴⁰⁴

Celaleddin Arif Bey'in Roma temsilcisi olarak atanma ve bir başka ifade ile Ankara'dan uzaklaştırılma sebebi, Erzurum'da gerçekleştirmiş olduğu bir takım faaliyetleri ve Çorum Mebusu Ferid Bey'in onun hakkında ortaya atmış olduğu iddialardır. Ayrıca 1921 yazında, İtalya ve Fransa ile ilişkileri yumuşatmak üzere özel siyasi temsilci olarak Avrupa'ya gönderilen Celaleddin Arif Bey, yaptığı görüşmeler hakkında hükümete raporlar sunmuştur. 1921 Eylül'ünde Ankara'ya dönen Celaleddin Arif Bey'in çalışmalarından Mustafa Kemal Paşa memnun olmuştu. Ancak kendisini hep Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi gibi gören bu kişinin bir daha karşısına çıkmasını da istememiştir. Bu gibi sebeplerden dolayı Celaleddin Arif Bey, Cami Bey'in yerine Roma'ya Ankara Hükümeti'nin temsilcisi olarak atanmıştır⁴⁰⁵.

d. Câmî Bey'in Temsilciliği Döneminde Milli Mücadeleye Yurtdışından Yapılan Yardımlar ve İtalya'dan Askeri Malzeme Temini

görülmektedir. **HR.SYS.**, D: 2310, G: 4, B: 17, (Roma Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 16 Kanunuevvel/Aralık 1921 tarihli yazı)

⁴⁰² M. Çelebi, **a.g.e.**, s. 274-276.

⁴⁰³ “Cami Bey Ankara'ya Çağırıldı”, **Vakit**, (7 Aralık 1921), Nr: 1434, s. 1

⁴⁰⁴ **BCA**, (5 Ocak 1922), Fon No: 30_18_1_1_14_43_8 . Bu karar 7 Ocak'ta (1922) TBMM'nin gizli oturumunda okunur ve meclis tarafından uygun görülür **TBMMGCZ**, D: 1, İ.S.:2, C.II, 587-588.

⁴⁰⁵ İsmail Arar, “Halife Olmak İsteyen Meb'usan Meclisi Reisi Celaleddin Arif Bey, I-II”, **Tarih ve Toplum**, Cilt VII, Sayı 42, Haziran 1987, s. 338-341.

Roma'da Ankara Hükümeti'nin temsilciliğini bir seneden fazla bir süre yapmış olan Cami Bey'in siyasi faaliyetleri ulaşılabilen kaynaklar çerçevesinde aktarılmıştır. Bununla birlikte onun zamanında Roma kanalıyla Milli Mücadeleye yapılan maddi yardımlar ve buradan temin edilen askeri malzemelere de değinmek gerekmektedir. Mevcut eserler doğrultusunda Cami Bey'in, bu çalışmaları da aktarıldıktan sonra görevi bitmesine rağmen meclise dönmemesi ve bunun sonucunda mebusluktan müstafi (istifa eden) sayılması üzerinde durulacaktır.

Mondros Mütarekesi'nden sonra İtalyanların -diğer İtilaf Devletlerine oranla- Milli Mücadele yanlılarına karşı yumuşak politikaları, Ankara Hükümeti'nin, gereksinim duyduğu savaş malzemesini ve diğer bazı ihtiyaçlarını bu ülkeden temin etmesinde etkili olmuştur. Cami Bey'in Roma temsilciliği döneminden önce de İtalyanlarla bu doğrultuda bir takım ilişkiler kurulmuştu. Ancak konu itibarıyla Cami Bey'in faaliyetleri üzerinde durulacaktır. Ankara, Cami Bey'i Roma'ya temsilci olarak tayin ettikten sonra askerî ateşe olarak yanına Yarbey Mümtaz Bey'i vermişti. Mümtaz Bey başkanlığında oluşturulan Mübayaat (satın alma) Komisyonu, İtalya merkez olmak üzere Avrupa'nın birçok ülkesinde incelemeler yapmıştır⁴⁰⁶.

Avrupa ülkelerinden temin edilecek silah ve cephanenin orduda mevcut olanlarla aynı olmasına ve yedek parça sorununun yaşanmamasına önem veren hükümet, Cami Bey'e 24 Ocak 1924'te gönderdiği telgrafla bu hususların altını çizmiştir. Ayrıca, İtalya'dan uçak ve malzemesinin alınmasının ne derece mümkün olduğunu sormuş ve gönderilecek askeri malzemenin de Antalya civarına gönderilmesinin uygun olduğunu belirtmiştir. Bu uyarıları dikkate alan Cami Bey, silah satıcıları ile iletişime geçmiştir. Hariciye ve Müdafaa-i Milliye Vekaletlerine gönderdiği 14 Şubat 1921 tarihli şifrede, 30 milyon mavzer fişegi üzerinde yapılan müzakerenin kesin sonuca ulaştığını yazmıştır⁴⁰⁷. Cami Bey, Londra Konferansı

⁴⁰⁶ M. Çelebi, **a.g.e.**, s. 281-284. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nde bulunan bir belgede, Avrupa'dan askeri malzeme almak için oluşturulacak bu komisyonun, Müdafaa-i Milliye, Maliye ve İktisat Vekaletleri'ne mensup ve sadece mütehassıs memurlardan oluşturulacağı yazmakta, ve bu komisyonun, Ankara Hükümeti'nin Roma'daki siyasi temsilcisinin riyaseti altında bulunacağı belirtilmektedir. Bkz: **BCA**, (24 Mart 1921), Fon no:30_18_01_01_03_16_08.

⁴⁰⁷ M. Çelebi, **a.g.e.**, s. 285. Cami Bey'in askeri malzeme temin etmek doğrultusundaki bu ilk faaliyetleri 9 Şubat 1921 tarihli bir İngiliz istihbarat raporunda da şu şekilde belirtilmiştir: "Abusad olarak bilinen Cami Münir (Cami Bey Roma iken bu adı kullanmıştır. Talat Paşa'ya gönderdiği ilk mektubunda kendisine yazacağı mektupları *Mehmet Abousoud* adına göndermesini istemiştir. Bkz: H.

sırasında Ankara'ya gönderdiği bir diğer telgrafta (24 Şubat 1921) ise, "İtalya'dan silâh satın alarak ihraç etmek için Kont Sforza'nın iznini almış bulunuyoruz. Size daha önce de bildirdiğim gibi, Alman Mauser tipi silâhlar için 20 milyon ve 30 milyon arasında küçük çapta mermileri satın alabilmemiz için, uzun bir süreden beri dilemekte olduğum gerekli parayı ivedilikle gönderiniz. Konferans sona erdiğinde, elimdeki parayla Alman Mauser mermilerini satın alarak göndermek için derhal Roma'ya gideceğim" demiştir⁴⁰⁸.

Görüldüğü üzere Câmi Bey, Milli Mücadele için gerekli olan askeri malzemenin temini noktasında önemli görevler üstlenmiş, İtalyan hükümeti yetkilileriyle görüşmeler yaparak buradan askeri malzeme alma iznini elde etmiştir. Ancak Ankara'dan bu malzemeleri almak için gönderilecek para konusunda sıkıntılar yaşadığı anlaşılmaktadır.

Londra Konferansı'nda Kont Sforza ile Bekir Sami Bey arasında imzalanan antlaşmanın TBMM tarafından onaylanmaması, düşen Yunan uçağı meselesi ve İtalyan işgal kuvvetleri ile Anadolu'da yaşanan diğer olaylardan dolayı Ankara-Roma ilişkileri bozulmuş ve bu durumdan askeri malzeme temini de nasibini almıştır. 21 Mayıs'ta (1921) gemiye yüklenen 30 milyon Franlık askeri malzemenin

C. Yalçın, **a.g.e.**, s.222.), Roma'da Ulusçuların özel elçisi ve ılımlı bir ulusçudur... Roma'da Cami Münir, iki tür faaliyet gösterir: (a) Ulusal ordu için silah, mermi ve giysi satın alır. Baytar Binbaşı İzzet ve Rafet Bey adlı kişilerin oluşturduğu bir satın alma (mübayaa) komisyonu onun buyruğu altındadır ve ona yardımcı olur. Bir işlem yapılmadan önce Cami'nin izninin alınması gerekir. Paranız varsa İtalya'nın Savaş Bakanlığı'nı da satın alabilirsiniz.... (b) Merkezi Roma'da, şubeleri de Paris, Berlin, Münih ve Lozan'da olmak üzere bir enformasyon ve basın bürosu kurup örgütlemek..... Cami, İtalyan yönetiminden gayri resmi olarak her çeşit yardımı alır. İtalya Dışişleri Bakanlığı mensubu ve eskiden Türkiye konsolu bulunan Signor Kuize'ye, Cami'nin işlerini kolaylaştırması için yönerge (direktif) verilmiştir. İtalyan'lar, Ankara'ya oldukça önemli mesajlar gönderilmesi için, Cami'ye, Roma'daki telsiz merkezini kullanma izni vermişlerdir. Ulusçuları memnun etmek için ellerinden geleni yapıyorlar... Cami'ye gösterilen dostluğun son kanıtı olarak, İtalyan'lar, ona, Roma ile Ankara arasında kurye görevi yapacak bir uçak ayırmışlardır. Bu uçak, ayın 21 veya 22'sinde, bir İtalyan pilotun ve bir Türk makinistin denetiminde Roma'dan ayrılmış; resmi posta ile şu öneriyi götürmüştür: her tüfek 8 Türk Lirası'na olmak üzere, 100.000 İtalyan tüfeği ve her tüfek için 200 mermi satışa hazırdır Her ay, özel kurye ile, Cami'ye Ankara'dan para gönderilir. Bir kısmı Banca Commerciale d'Italia (İtalya Ticaret Bankası) ve bir kısmı da başka bir bankaya yatırılmış olan ve dilediğinde kullanabileceği epeyi para vardır. Kendisine, herhalde, Rusya'dan alınan altın da gönderilir ve böylece, dövizden yararlanmış olur." Bkz: S. R. Sonyel (1), **a.g.e.**, C.I, s.792-793; S. R. Sonyel (2), **a.g.e.**, s.124-125.

⁴⁰⁸ S. R. Sonyel (1), **a.g.e.**, C.II, s. 1077; S. R. Sonyel (2), **a.g.e.**, s. 159. Cami Bey, Hükümeti'ni satın alabileceği silah ve cephane hakkında bilgilendirirken, hükümet de harp imalatını genişletmek ve imalatı sağlamak için gerekli malzemelerin temini etmek üzere 1921 yılı Müdafaa-i Milliye Vekaleti bütçesinden Cami Bey'e 170 bin lira avans gönderme kararı almıştır. Bkz: **BCA**, (20 Şubat 337/1921), Fon no: 030_18_01_01_2_36_4

Anadolu'ya sevkinin İtalyan Hükümeti'nin ertelemesi üzerine mübayaat komisyonu, İtalya'dan silah ve cephane tedarikini Cami Bey'e devrederek hükümetinin isteği üzerine Ankara'ya dönmüştür⁴⁰⁹.

Komisyonun ilgasından sonra Cami Bey aracılığıyla İtalya ve diğer Avrupa ülkelerinden askeri malzeme alımına devam edilmiştir. Cami Bey, 16 Temmuz'da (1921) Hariciye ve Müdafaa-i Milliye Vekâletlerine gönderdiği telgrafta, Prag'da, Skoda fabrikasından satın alınmak üzere incelenen ve uygun bulunan malzemelerin türlerini ve kaç liraya mal olacağını yazmıştır. Ayrıca bu malzemenin Çek-Slovak hükümetinin garantisi altında Karadeniz sahillerine çıkartılabileceğini de belirtmiştir. Ancak bahsedilen bu askerî malzemenin alınıp alınmadığına dair bir bilgi mevcut değildir⁴¹⁰.

Cami Bey'in Avrupa'nın çeşitli ülkelerinden askeri malzeme temin etmeye çalıştığı bu dönemde Romanya, Lehistan ve Rusya gibi ülkelerin –çeşitli nedenlerden dolayı- silahlanmaları, Avrupa'da silah ve cephane miktarlarının azalmasına ve fiyatların yükselmesine sebep olmuştur. Cami Bey, Müdafaa-i Milliye Vekaleti'ne 29 Ekim'de (1921) gönderdiği telgrafta, İtalya ile Fransa'nın elinde bulunan savaş artığı silah ve cephanenin yukarıda bahsi geçen devletler tarafından alınmakta olduğuna dikkat çekmiştir. Bununla birlikte İtalya ve Fransa'da hâlâ önemli miktarda askeri malzemenin mevcut olduğuna işaret eden Câmî Bey'e göre Avrupa'dan silah temini için en sağlam yol bu iki devletle doğrudan anlaşmaktır. Sonrasında, İtalya'dan 2 milyon Alman fişeginin temin edilmesinin mümkün olup olmadığını soran Ankara Hükümeti'ne, Cami Bey, olumlu cevap vermiştir⁴¹¹.

Ankara Hükümeti, Cami Bey'in Roma temsilciliği döneminde İtalya'dan savaş uçağı almak için de girişimde bulunmuştur. Roma'daki temsilcilikten Hariciye Vekaleti'ne ve Başkumandanlık makamına gönderilen 19 Ekim (1921) tarihli bir raporda, "...on aded mücedded harb teyyaresi mübayaâ edilmektedir. Bunlar Antalyaya kadar (vapurla) gönderilecek ve bedeli teyyareler teslim edildikten sonra tediye edilecektir. Teyyarelerin beheri onbeşer bin İtalyan Frankına yani bin Osmanlı Lirasına olup emsaline nazaran son derece ucuzdur..." denilmektedir. Ancak

⁴⁰⁹ M. Çelebi, **a.g.e.**, s. 286.

⁴¹⁰ M. Çelebi, **a.g.e.**, s. 287.

⁴¹¹ M. Çelebi, **a.g.e.**, s. 287-288.

bahsolunan bu uçakların alımı ve Ankara'ya ulaştırılması Celaleddin Arif Bey zamanında gerçekleşmiştir⁴¹².

Ankara Hükümeti'nin, Cami Bey vasıtasıyla İtalya'dan (ve diğer Avrupa ülkelerinden) temin ettiği askeri malzeme hakkında ulaşılabilen bilgiler bunlarla sınırlıdır. Yeni temsilci Celaleddin Arif Bey'e gönderilen bir telgrafta, Cami Bey döneminde alınan silah ve cephanenin bedeli olarak 3 milyon 320 bin Frank'ın Antalya'daki Banco di Roma'ya yatırıldığı belirtilmiştir⁴¹³. Bu telgraftan da anlaşılacağı üzere Ankara Hükümeti, Cami Bey zamanında İtalya'dan önemli miktarda askerî malzeme temin etmiştir. Silah ve cephane sevkiyatı, Celaleddin Arif Bey'in Roma temsilciliği zamanında devam etmiştir.

Cami Bey'in temsilciliği döneminde Ankara Hükümeti, İtalya'dan sadece silah ve cephane satın almamış, ordunun ihtiyacı olan elbise, çadır, çanta ve matara gibi malzemeleri de temin etmiştir. Bu dönemde, Antalya'daki İtalyan bankasına yatırılan yarım milyon Frank karşılığında 30 bin takım elbise ve 20 bin çadır temin edilirken, 18 Ekim'de (1921) hareket eden gemi ile de 12 bin takım elbise, 6 bin çadır ve 10 milyon kapsül Anadolu'ya gönderilmiştir⁴¹⁴.

Ankara Hükümeti, Cami Bey aracılığıyla ihtiyaç duyduğu diğer malzemeleri de temin etmeye çalışmıştır. Maliye Vekili Ferid Bey, 6 Ocak 1921'de Cami Bey'e gönderdiği bir telgrafta, hükümetin, Berlin ve Moskova yoluyla haberleşme yapabilecek bir telsiz-telgraf cihazına sahip olmak istediğini söylemiş, bunun için hangi sistemin uygun olduğunu araştırılmasını istemiştir. 20 Ocak'ta (1921) gönderilen bir başka yazıda ise madeni para basmak için gerekli aletler ile kibrit ve sigara kağıdı fabrikaları hakkında araştırma yapmasını belirterek külçe halinde

⁴¹² M. Çelebi, **a.g.e.**, s. 289-290. Bir başka çalışmada ise 1921 yılında, İtalyanların Ankara Hükümeti'ne 2 uçak gönderdiği ancak bu uçaklara yolda Yunanlılardan tarafından el konularak Dedeoğaç'a götürüldüğü yazmaktadır. Bkz: Serhan Ada, "Kurtuluş Savaşı'nda Diplomasi ve Askeri Yardım (Fransız ve İtalyan Askeri Yardımları)", **İkinci Askeri Tarih Semineri, Bildiriler**, Gnkur. Basımevi, Ankara 1985, s. 347. Alptekin Müderrisoğlu ise, Cami Bey'in temsilciliği zamanına rastlayan dönemde, Sakarya Savaşı'ndan sonra, İtalya'dan 20 adet uçak (Spot XIII tipi) alındığını yazmaktadır. Yine aynı yazar bu dönemde İtalya'dan alınan diğer askeri malzemenin miktarını ise 4.310.000 adet tüfek fişeği ve 97 ton barut ve her ay temin edilen 20.000 tüfek olarak belirtmiştir. Bkz: Alptekin Müderrisoğlu, **Kurtuluş Savaşının Malî Kaynakları**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1990, s.508-509. Ancak bu konuda kaynak olarak Türkiye Cumhuriyeti Roma Büyükelçiliği arşivini gösteren Mevlüt Çelebi'nin verdiği bilgiler daha doğru gözükmektedir.

⁴¹³ M. Çelebi, **a.g.e.**, s. 288-289.

⁴¹⁴ M. Çelebi, **a.g.e.**, s. 292.

gümüşün kilosunun kaçaya satın alınabileceği Cami Bey'e sorulmuştur. Bu konularda yaptığı araştırmaların sonucunu hükümete bildirmeden Ferid Bey'den gelen 17 Nisan tarihli (1921) diğer bir telgrafta ise, bir an önce satın alınması gereken kırtasiye malzemelerinin listesi Cami Bey'e iletilmiştir. Sonrasında yine kendisinden, ordunun ihtiyacını karşılamak için kurulacak mensucat fabrikasının makinelerinin, Almanya'dan temini için yardımcı olması istenmiştir⁴¹⁵.

Askerî malzeme ve ihtiyaç duyulan çeşitli ürünlerin Ankara'ya gönderilmesinin yanı sıra, Milli Mücadele'ye yapılan maddi yardımların bir kısmı da -özellikle Hintli Müslümanların yaptığı yardımlar- Cami Bey aracılığıyla memlekete ulaştırılmıştır. Celaleddin Arif Bey, 1921 yılı içinde Hintli Müslümanlar tarafından Roma'daki temsilciliğe 28 bin İngiliz Lirası gönderildiğini; bu paranın 20 bin lirasının Hilâl-i Ahmer'e, 3 bin lirasının Paris'te bulunan Bekir Sami Bey'e ulaştırıldığını, 5 bin lirasının da Roma'da muavenet ve propaganda için kullanıldığını 28 Şubat 1922 tarihinde Hariciye Vekaleti'ne yazmıştır. Cami Bey ile Hint Hilafet Komitesi Reisi Çotani arasında yapılan yazışmalarda bu paranın 20 ve 8 binlik meblağlar şeklinde Roma'ya gönderildiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Cami Bey, Hintli Müslümanların değişik kanallar vasıtasıyla Ankara'ya yapmak istediği yardımlar hakkında da hükümeti bilgilendirmiştir. 10 Şubat 1922 tarihinde gönderdiği bir telgrafta, Hint Hilafet Komitesi Londra mümessilliğinden aldığı mektuba dayanarak Türkiye'ye yardım için Hindistan'da toplanan paradan 26 bin liranın Mustafa Kemal Paşa'ya gönderileceği haberini iletmiştir. Bu paranın Amsterdam'da Netherlandsche Handel Bankası vasıtasıyla Ankara ulaştırıldığı, Mustafa Kemal Paşa'nın da Hint Hilafet Komitesi'ne Anadolu'ya yardımlarından dolayı teşekkür ettiği görülmektedir⁴¹⁶.

⁴¹⁵ M. Çelebi, **a.g.e.**, s. 308.

⁴¹⁶ Mustafa Keskin, **Hindistan Müslümanları'nın Millî Mücadele'de Türkiye'ye Yardımları (1919-1923)**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1991, s. 113-117. Bir başka kaynakta ise, Hint Hilafet Komitesi'nin Hilâl-i Ahmer'e, Cami Bey vasıtasıyla gönderdiği 20 bin liranın yanı sıra 5 bin battaniyenin de Cami Bey aracılığıyla Ankara'ya ulaştırıldığı yazmaktadır. Bkz: **Millî Mücadele Hilâl-i Ahmer**, Haz: İsmail Hacıfettahoğlu, Türkiye Kızılay Derneği Yayınları, 2.Baskı Ankara 2009, s.36-37. Sabahattin Selek de, Hintlilerin, Cami Bey kanalıyla Ankara'ya 300 bin lira gönderdiklerini söylemektedir. Bkz: S. Selek, **a.g.e.**, C.I, s. 115. S. Selek, bu paranın Türk Lirası mı yoksa İngiliz Lirası mı olduğuna dair bilgi vermemektedir. Bununla birlikte diğer kaynaklarda da belirtildiği gibi Cami Bey vasıtasıyla gelen 20 bin İngiliz Lirası'nın o günkü karşılığı 102.700 Türk Lirası'dır. Bkz:

Celeleddin Arif Bey'in yeni temsilci olarak atanmasından sonra Roma-Ankara arası yaşanan gelişmeler de oldukça dikkat çekicidir⁴¹⁷ Celeleddin Arif Bey'in görevine başlamasından sonra Hariciye Vekaleti, Cami Bey'e, yurda dönmesi için birçok kez çağrı yapmıştır. Ankara'ya dönmeyip Meclise katılmaması üzerine TBMM.'nin 21 Ekim 1922 tarihli oturumunda, Cami Bey hakkında Divan-ı Riyaset'in (Başkanlık Divanı) yazmış olduğu tezkere okunmuştur.

Roma Temsilciliği, Vekaletler (Hariciye ve Müdafaa-i Milliye Vekaleti ile Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti) , Divan-ı Riyaset (Başkanlık Divanı) ve Cami Bey arasında geçen yazışmaların aktarıldığı tezkerede; Cami Bey'e meclisin çalışmalarına katılması için birçok kez emirler gönderildiği, kendisinden Roma'da hükümete ait olan ve toplanan paranın muhakemesinden dolayı dönmesinin geciktiği cevabının alındığı ifade edilmişti. Bu işleri yeni temsilciye devredip gelmesi istenildiğinde ise rahatsızlığından dolayı doktorunun ısrarı üzerine dönmeyi bir müddet daha ertelediği ve ailesini Almanya'ya yerleştirdikten sonra pek yakında döneceğini bildirmiştir. Tezkerede ayrıca, Cami Bey'in durumunun, Divan-ı Riyaset'in 18 Ekim 1922 tarihli toplantısında incelendiği, uzun müddet izinsiz olarak kayıp kalmış olmasına nazaran muamelesinin genel kurula arzıyla Nisab-ı Müzakere Kanunu'nun özel maddesine uyarak ıskatı (düşürülmesi) gerekip gerekmediğine karar verilmesi yazılmıştı⁴¹⁸.

Tezkerenin okunmasının ardından Mecliste, Cami Bey'in mebusluktan çıkartılıp çıkartılamayacağı ve bahsi geçen paranın akıbeti konusunda tartışmalar yaşanmıştır. Mebusların bir kısmı, Cami Bey'in mebusluktan çıkartılamayacağını belirtirken, aksi yönde görüş ortaya koyanlar da olmuştur. Yine mebuslardan bir kısmının Cami Bey'in hükümetin parasını almış olduğu yolunda duyuların olduğunu söylemesi üzerine, mebuslarda bazıları bu tarz söylentilerin yakışsız olduğunu ifade etmişlerdir. Daha sonra mebusluktan ıskatının dair yapılan oylama sırasında, ıskat yerine müstafi tabirinin kullanılması önerilmiştir. Bu öneri kabul

M. Keskin, **a.g.e.**, s. 122. . S. Selek'in belirttiği miktar Türk Lirası olarak kabul edilse bile rakamlarda bir yanlışlık yaptığı muhtemeldir.

⁴¹⁷ 25 Ocak'ta (1922) görev yerine gitmek için Ankara'dan ayrılan Celeleddin Arif Bey, 23 Şubat 1922'de Roma'ya ulaşmıştır. Bkz: Z. Sarıhan, **a.g.e.**, C.IV, s. 246 ve 292.

⁴¹⁸ **TBMMZC**, D:1, İ.S.: 3, C: 24, İ: 123, (21.10.1338/ 1922), s. 53-54.

edilmiştir. 126 evet, 19 çekimser ve 30 hayır şeklindeki gelişen oylamada Cami Bey'in TBMM mebusluğu sona ermiştir⁴¹⁹.

Cami Bey'in müstafi sayılmasından sonra bahsi geçen para meselesi TBMM'nin gündemine gelmemiştir. Bununla birlikte Hariciye ve Müdafaa-i Milliye Vekaletleri, 1923'te İstanbul'a döndüğünü haber aldıkları Cami Bey'den bu konuda bilgi almak istemiş, ona bu doğrultuda bir takım sorular yöneltilmişlerdir⁴²⁰. Cami Bey'in, Vekaletlere verdiği cevaba dair bilgiler mevcut değildir⁴²¹.

Bununla birlikte Câmi Bey, TBMM'nin çağrılarına uyarak meclisin çalışmalarına katılmamasıyla ilgili olarak çok sonradan -28 Ağustos 1945 tarihli *Tan* gazetesinde çıkan makalesinde- "Mahsus maksatla beni oraya döndürmek isteyenlerin ceberutuna boyun eğmedim; ve mecliste beni devamsızlığımdan dolayı müstafi saydı" şeklinde bir açıklamada bulunmuştur⁴²². Ancak açıklamaları bu kadarla sınırlı kalmış, Ankara'ya dönmemesiyle ilgili detaylı bilgi vermemiştir.

⁴¹⁹ **TBMMZC**, D:1, İ.S.: 3, C: 24, İ: 123, (21.10.1338/ 1922), s. 54-63.

⁴²⁰ Müdafaa-i Milliye Vekaleti'nden Hariciye Vekaleti'ne gönderilen 08.11.1923 tarihli bir yazıda, daha önceden teslim edilen vesikaların incelenmesi sonucu şu hususlarda tahkikat yapılması istenmiştir:

" 1. Cami Bey adına gönderilen meblağ uzun müddet Bank Dö Roma'da kalmıştır. Buna mukabil bankadan faiz alınıp alınmadığı

2. kaymakam Mümtaz Beyin riyasetindeki komisyonun aldığı 335.000 İtalyan frangına ait olup mezkûr komisyon tarafına tevdi edilen ve Taif'te? yanan tayyareler için 232276 frank ve 60 santim tediye edildiği ve bilahare bu paranın Cami Bey tarafından aynen sigorta kumpanyasından istirdat edildiği bildiriliyor Cami Bey tarafından verilen muhasebe defterinde ise bunun için sigorta kumpanyasından 200.000 frank tahsil edildiği zikrediliyor.

3. keza Cami Bey'in muhasebe defterinde masraf sahifesinde yüzde bir buçuk iskonto bedeli olarak 29800 franklık bir masraf gösterilmiştir. Bu masrafın ne için olduğu"

Hariciye Vekaleti de İstanbul'daki temsilciliğine, bu yazının bir suretini göndererek (27 Aralık 1923) İstanbul'a döndüğü haber alınan Cami Bey'in bu sorulara bir açıklama yapmasını istenmiştir. Bkz: **BOA, HR.İM**, DOSYA NO:48, GÖMLEK SIRA NO:188, Belge 1-2.

Not: TBMM Başkanlık Riyaseti'nin Cami Bey hakkında yazmış olduğu tezkerede görüldüğü üzere, Cami Bey, Roma'da hükümete ait olan paranın muhakemesinden sonra yurda döneceğini söylemiştir. Bu belgeden yola çıkarak söz konusu paranın –başka bilgiler olmadığından dolayı- sigorta şirketinden geri alınan para olduğu akıllara gelmektedir.

⁴²¹ Cami Bey'in oğlu Sermet Baykurt ise bu iddiaları yersiz ve gerçek dışı dedikodular olarak belirtmektedir. Bkz. C. Baykurt, **a.g.e.**, s. xvii.

⁴²² Câmi Baykurt, "Hakkı Tarık Us'la Bir Yarenlik", **Tan**, 28 Ağustos 1945, Nr: 3357, s. 4.

Câmi Bey'in Ankara Hükümeti'nin Roma temsilciliği ile ilgili bilgiler ulaşılabilen mevcut kaynaklar çerçevesinde aktarılmaya çalışılmıştır. TBMM, İtilaf Devletleri'nin Türkiye hakkındaki politikalarını ve Avrupa kamuoyunun Anadolu meselesi hakkındaki görüşlerini yakından takip etmek için Avrupa'nın çeşitli merkezlerinde siyasî temsilcilikler açmıştır. İlk temsilciliği de İtalya'nın başkenti Roma'da açarak Cami Bey'i bu göreve seçmiştir. Cami Bey'in bu göreve seçilmesinde iki yorum yapılmaktadır. Birincisi İtalyanlarla İstanbul'daki ilişkilerinin etkili olduğu üzerinedir. İkincisi oğlu Sermet Baykurt iddiasına göre Cami Bey'in Ankara'dan uzaklaştırılmak istenmesidir.

Meclis ve İcra Vekilleri Heyeti'nin başkanı Mustafa Kemal Paşa ile Cami Bey arasında vali atamaları meselesinden dolayı anlaşmazlık yaşandığı ve bu yüzden istifa ettiği bilinmektedir. Yine Cami Bey'in Roma'daki ilk aylarında İttihat ve Terakki Fırkası'nın yurtdışında bulunan ileri gelenleri ile yaptığı görüşmeler oldukça dikkat çekicidir. Cavit Bey'in anılarında aktarılanlar ışığında Cami Bey, İttihatçıların Anadolu'daki Milli Mücadele hareketi ve lideri Mustafa Kemal Paşa hakkında gerçekleştirmeyi düşündükleri bir takım planlara destek vermiştir. Söz konusu destek gerçek ise bunun nedeni, Mustafa Kemal Paşa ile aralarının açık olması gösterilebilir. Bu durum da siyasî arenada safların değişebileceğinin kanıtıdır. Ancak daha önce de belirtildiği gibi bu planların faaliyete geçirildiğine ve Cami Bey'in bundaki rolüne dair bilgiler mevcut değildir.

Cami Bey'in, Roma temsilciliğine rastlayan 1921 yılı Milli Mücadele'nin en kritik dönemidir. Yunan ordusunun ilerleyişinin durdurulduğu ve saldırı gücünün kırıldığı bu dönemde Ankara Hükümeti, başta askerî malzeme olmak üzere çeşitli ihtiyacını Cami Bey vasıtasıyla İtalya'dan temin etmiştir. Bununla beraber onun zamanında Roma, Ankara Hükümeti'nin yurtdışındaki merkezi olmuş -Avrupa başkentlerinde diğer temsilciliklerin de açılmasından önce- İtilaf devletleri ve Batı kamuoyuyla ilişkiler bu merkezden onun aracılığıyla (sayesinde) sağlanmıştır.

Celaleddin Arif Bey'in Roma'ya yeni temsilci olarak atanmasından sonra Cami Bey, Hariciye Vekâleti'nin kendisini birçok defa geri çağırmasına rağmen Ankara'ya hemen dönmemiş, Meclisin çalışmalarına katılmamıştır. Hükümete ait bir meblağın Roma'da alıkondduğu ve o paranın muhakemesinin yapılmasından sonra döneceğini belirtmiştir. Yukarıda mevcut belgeler ışığında değinilen bu bahis ile ilgili bilgiler

oldukça sınırlıdır. Ancak bu belgelerden de anlaşıldığı üzere Cami Bey 1923 yılında yurda dönmüştür.

Cami Bey, TBMM'nin çalışmalarına katılmasından sonra, kurulan hükümetin ilk Dâhiliye Vekilliği ve Roma'da ilk siyasi temsilcisi gibi önemli görevlerde bulunmuştur. Vekillik göreviyle Cami Bey'in, siyasî arenada İstanbul'da başlayan yükselişi doruğa ulaşmıştır. Sonrasında Roma temsilciliği ile milli mücadelenin Avrupa kamuoyundaki sözcülüğünü yapmıştır.

Dâhiliye Vekilliği oldukça zor, bir o kadar da sorumluluk isteyen bir mevkidir. Hükümetin, etki alanı içeren yerlerde asayişini sağlamak, buralara idareciler atamak ve bu kişilerin icraatlarını denetlemek dönemin şartları göz önüne alındığında büyük bir çaba ve özveri gerektirmekte, ayrıca hükümetin diğer üyeleri ile de hem fikir içinde çalışmayı zorunlu kılmaktadır. Cami Bey'in milli mücadeleye inanmış her Türk aydını gibi görevinde çaba ve özveriyle hareket ettiğine şüphe yoktur. Ancak İcra Vekilleri Heyeti Mustafa Kemal Paşa ile bazı meselelerde aynı fikirde olmaması ve mecliste icraatlarına eleştirilerin yapıldığı bir dönemde Paşa'nın da eleştirilerine uğraması, Cami Bey'in istifasında başlıca nedendir.

İstifasından sonra Roma'ya temsilci olarak gönderilmesine kadar yaklaşık iki ay Meclisin çalışmalarına devam eden Cami Bey'in bu süreç zarfındaki faaliyetleri hakkında yeterli bilgi yoktur. Oğlu Sermet Baykurt'un belirttiği gibi Ankara'dan uzaklaştırılmak istendiği için Roma'ya gönderildiğine dair bir bilgiye diğer kaynaklarda rastlanılmamıştır. Mütareke döneminin başında, İstanbul'da İtalya'nın Yüksek Komiseri olarak bulunan Kont Sforza ile olan ilişkisinin etkisiyle Roma'ya gönderildiği daha ağır basmaktadır.

III. BÖLÜM

ÇOK PARTİLİ DÖNEM SİYASİ FAALİYETLERİ (1945-1949)

A. Dönemin Görünümü ve Câmi Baykurt

Türkiye’de 1945 sonrası çok partili hayata geçişte iç ve dış tesirler etkili olmuştur. İç tesir denince İkinci Dünya Savaşı’nın getirdiği zorluklar ilk olarak akla gelmektedir. Türkiye, her ne kadar savaşa fiilen girmese de büyük sıkıntılar yaşamıştır. Savaşa hazır bir orduyu beslemek kaynak biriktirmeyi gerektirmiştir. Bu ise halka büyük sıkıntılar yaşatmıştır. Kimi malların karaborsaya düşmesiyle ticaret yapanların bir kısmı haksız kazanç elde etmişlerdir. Sade vatandaş bu karaborsanın altında ezilmiştir. Savaş esnasında halkın yaşadığı bu tür sıkıntılar, sonraki süreçte oluşacak muhalefete geniş bir taban imkânı sunmuştur. Ayrıca hükümet, savaş içerisinde uyguladığı vergi politikaları ile üretici ve satıcı konumundaki sınıfın tepkisini çektiği gibi, savaş sonunda gündeme gelen *Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu* ile de destekçisi olan büyük toprak sahiplerini kendinden soğutmuştur. Bu etkenler de savaş sonrasında muhalefetin doğuşunda oldukça etkili olmuştur¹.

İkinci Dünya Savaşı’nın bitimiyle gelişen olaylar ise çok partili hayata geçişte dış etkenleri oluşturmuştur. Savaşın demokrasi cephesi olarak adlandırılan müttefiklerin zaferiyle sonuçlanması genel olarak tek partili yönetimlerin gözden düşmesine ve serbest seçimlere dayanan demokrasilerin canlanmasına neden olmuştur. Bununla beraber Batılı müttefiklerin yanında yer almak isteyen devletler, iç politikada daha da liberal bir eğilim göstermek ve kendi siyasal sistemlerini gözden geçirmek zorunda kalmıştır². 1945’te Türkiye’nin önemli bölgelerinde Sovyet Birliği’nin hak talebinde bulunması, Türk hükümetinin II. Dünya Savaşı esnasında batılı demokrasilerle geliştirmiş olduğu ilişkilerin stratejik yakınlığa

¹Cezmi Eraslan, “Türkiye’de Demokrasi Tecrübesi, Meşrutiyet, Cumhuriyet ve Çok Partili Döneme Geçiş”, *Uluslararası İslâm ve Demokrasi Sempozyumu*, İstanbul (27-29 Kasım 1998) Bildiriler, İstanbul 2000, s. 352; Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Dokuzuncu Baskı, TTK, Ankara 2007, s. 295-302; Cemil Koçak, *Türkiye’de Millî Şef Dönemi (1938-1945)*, İletişim Yayınları, İstanbul 1996, s. 562; Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, 21. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2007, s.301-302.

² C. Koçak, *a.g.e.*, s. 560.

doğru evrilmesine neden olmuřtur³. Türkiye, Birleşmiş Milletlerin kuruluş kararinın verildiği San Fransisko Konferansı'na gönderdiği temsilcisi aracılığıyla muhtemel müttefiklerine çok partili hayata geçiş kararında olduğunu duyurmuřtur⁴.

İ ve dış etkenlerin tesirindeki bu süreçte muhalefet birden ortaya çıkmamıştır. 1945 yılının Ocak ayında Şirketi Hayriye'nin devletleştirilmesiyle ilgili mecliste yapılan görüşme ve oylamada 7 ret oyu kullanılması, dikkate değer ilk önemli siyasi gelişmedir. Bu gelişme, bir dönemin sonunun başlangıcı olarak deđerlendirilmiřtir⁵. Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) kendi içinde görülen bu ilk muhalefet hareketinden sonra Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, 19 Mayıs 1945 tarihli nutkunda "Harp zamanlarının ihtiyatlı tedbirlere lüzum gösteren darlıkları kalktıka memleketin siyaset ve fikir hayatında demokrasi prensipleri daha geniş lde hüküm sürecektir" sözleri savaş sonrası Türkiye'sinde demokratik adımların atılacağının işareti olmuřtur⁶.

Bu arada (14 Mayıs 1945) TBMM'de görüşülmeye başlanan *iftyi Topraklandırma Kanunu* zerindeki tartışmalarında, CHP içerisinde bu kanuna muhalif bir kesim ortaya çıkmıştır. Bunun yanı sıra 1945 yılı Bütçe Kanunu da meclisteki çatışmayı artırmıřtır⁷. Bu kanun tasarısı ile ilgili oylamada Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan, Fuat Köprülü ve Emin Sazak red oyu kullanmıştır. Aynı kişiler ardından yapılan güven oylamasında hükümete red oyu vermişlerdir. Böylelikle San Fransisco Konferansı görüşmelerinin devam ettiği 1945 Mayıs ayı içerisinde meclisteki muhalefet de belirgin bir hale gelmiřtir⁸.

Yukarıda adları zikredilen beş kişiden dördü (Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Fuat Köprülü) 7 Haziran'da (1945) CHP Meclis Grubu Başkanlığı'na, Dörtlü Takrir olarak da bilinen, ülkede ve parti içinde siyasi

³ Ali Arslan, **Efendi ve Uşak: Avrupa Birliği-Türkiye İlişkileri**, İskenderiye Yayınları, İstanbul 2008 s. 10, 41-42; Murat zata, **İkinci Dünya Savaşı Sonlarında ABD Belgelerine Göre Türkiye-ABD İlişkileri (1943-1945)**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011, s. 77-82; B. Lewis, **a.g.e.**, s. 312-313.

⁴ C. Eraslan, **a.g.m.**, s. 352.

⁵ C. Koçak, **a.g.e.**, s. 548-549.

⁶ Metin Toker, **Tek Partiden ok Partiye**, Milliyet Yayınları, ? – 1970, s. 76. Bu eser M. Toker (1) diye geçecektir.

⁷ TBMM'de olan bu görüşmeler ve tartışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: **TBMM TD**, Devre: VII, C: 17, İ:49-65, 14-29 Mayıs 1945, s. 55-506; Mahmut Goloğlu, **Milli Şef Dönemi (1939-1945)**, Turhan Kitapevi, Ankara-?, s. 315-355. Bu eser M. Goloğlu (2) diye geçecektir.

⁸ C. Koçak, **a.g.e.**, s. 554-556; M. Goloğlu (2), s. 352-354; Metin Toker, **a.g.e.**, s. 78-86.

liberalleşmeyi talep eden bir önerge⁹ vermiştir. Ancak bu önerge 12 Haziran'da CHP Meclis Grubu'nca reddedilmiştir. Bu tarihten sonraki gelişmeler, parti içi muhalefetin CHP'den tasfiyesi ve muhaliflerin ise 7 Ocak 1946'da Demokrat Parti'yi kurmasıyla neticelenmiştir¹⁰.

TBMM içerisinde oluşan bu muhalefetin yanısıra başta basın olmak üzere meclis dışında da iktidara karşı muhalif sesler yükselmiştir. Bunlardan biri de Cami Baykurt'tur. Roma Temsilciliği'nden sonra 1923'te yurda dönen ve siyasetten uzak kalan Cami Baykurt, II. Dünya Savaşı sonrası Türkiye'de yaşanan görece yumuşama havasında, politik hayata hızlı bir giriş yapmış, siyasî arena adından söz ettirecek yazılarını gazete ve dergilerde yayınlamıştır. Aşağıda Cami Baykurt'un bu faaliyetlerinden bahsedilecektir. Ancak 1945 yılı ortalarından başlayan bu yazılardan önce Cami Baykurt'un içinde yer aldığı bir camiadan kısaca bahsetmek gerekmektedir.

Cami Baykurt, II. Dünya Savaş sonrası siyasal iktidara basında en sert eleştirileri yönelten Sertel'lerin çıkardığı sol görüşlü *Tan* gazetesi camiasında yer almış ve ölümüne kadar da yine bu camiadan kişilerle siyasî çalışmalarda bulunmuştur. Savaş sonrası oluşan bu camiada, başta Tevfik Rüştü Aras, Cami Baykurt, Esat Adil Müstecablıoğlu, Behice Boran, Adnan Cemgil, Muvaffak Şeref, Sabahaddin Ali, Hulusi Dosdoğru, Azin Nesin gibi yazar ve siyasetçiler yer almıştır. *Tan* camiası, Tevfik Rüştü Aras vasıtasıyla mecliste oluşan muhalefet grubuyla da iletişimde bulunmuştur¹¹.

Kamuoyunda sosyalist fikirleri ve yazıları ile dikkat çeken bu gurubun içerisinde Cami Baykurt'un yer almasının nedeni kendisinin de sosyalizmi benimsemiş olmasıdır¹². Ayrıca kendisi bu dönemde sosyalist zeminli bir parti kurma

⁹ Önerge metni için bakınız: Cemal Fersoy, **Bir Devre Adını Veren Başbakan: Adnan Menderes**, 2. Baskı HunYayınları, İstanbul 1978, s. 77-79; M. Goloğlu (3), **a.g.e.**, s. 365-367.

¹⁰ Faik Ahmet Barutçu, **Siyasi Hatıralar: Milli Mücadeleden Demokrasiye**, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara 2001, s. 736-771; C. Koçak, **a.g.e.**, s. 557-560; M. Goloğlu (2), **a.g.e.**, s. 365- 369; M. Toker (1), **a.g.e.**, s. 94- 113; C. Fersoy, **a.g.e.**, s. 77-101. Demokrat Parti'nin kurulmasından önce Nuri Demirağ adındaki İstanbullu işadamı *Milli Kalkınma Partisi* ismiyle bir parti kurmuş, 18 Temmuz 1945'te İstanbul Valiliğine verilen bir dilekçe olay resmiyete dökülmüş ve 22 Eylül 1945'te ise hükümet partinin kurulmasına izin vermiştir. Ancak bu partinin gerek programı gerekse üyelerinin tutum ve davranışları halk tarafından yeterince ciddiye alınmamıştır. Bkz: M. Goloğlu (2), **a.g.e.**, s. 402; M. Toker (1), **a.g.e.**, s. 96.

¹¹ Sabiha Sertel, **Roman Gibi**, Ant Yayınları, İstanbul 1969, s. 289

¹² Cami Baykurt'un sosyalizme bakışı ve yorumlayışı son bölümde incelenecektir.

düşüncesindeydi ve bu parti için bu camianın desteğini sağlamak istemiştir. Çünkü bu camia, *Tan* gazetesi vasıtasıyla geniş kitlelere sesini duyurabilen dönemin en güçlü sol muhalif grubuydu.

Ayrıca, Cami Baykurt, kurmayı düşündüğü partinin yayın organı olarak 1 Aralık 1945'ten itibaren *Yeni Dünya* gazetesini çıkarmıştır. Ancak 4 sayı çıkan bu gazete, kamuoyunda *Tan Olayları* olarak bilinen hadiseler esnasında yağmalanmış ve yayın hayatı sona ermiştir. Daha sonra aşağıda daha geniş bir şekilde bahsedeceğimiz üzere Sertel'lerle birlikte *Tan* gazetesinde yazdığı bir yazıdan dolayı yargılanmış ve hapis cezası da almıştır. Böylece Cami Baykurt, kendi liderliğinde bir sol parti kuramadığı gibi ne Esat Adil'in Türkiye Sosyalist Partisi'nde ne de Şefik Hüsnü'nün Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi'nde yer almıştır¹³.

Çok partili hayatın başlangıcından itibaren sol camiada aktif bir yazar ve siyasetçi olarak adından söz ettiren Cami Baykurt'un son faaliyeti ise, Mareşal Fevzi Çakmak başkanlığında kurulan *İnsan Hakları Derneği*'nin çalışmalarına katılmasıdır. Özet halinde aktarılan Cami Baykurt'un bu faaliyetleri aşağıda ayrıntılı olarak incelenecektir.

B. *Tan* Gazetesi ve *Görüşler Dergisi*'ndeki Yazıları ve *Yeni Dünya Gazetesi*'ni Çıkarması

II. Dünya Savaşı, Türkiye'nin basın hayatında da sarsıntılara neden olmuştu. Savaş esnasında basına yasaklama ve kısıtlamalar getirilmiş ve başta Cami Baykurt'un da 1945'te yazılarını yayınlayacağı *Tan* gazetesi olmak üzere Vatan, Cumhuriyet ve Tasviri Efkâr gibi gazeteler¹⁴ belirli süreler arasında kapatılmıştı. 1944'ün sonlarına doğru kapatılan bu gazetelerin yayınlanmasına ancak San Fransisko Konferansı'ndan önce 22 Mart'ta (1945) izin verilmişti. Türkiye'nin

¹³ M. Demiral, **a.g.m.**, s. 188-191. Hem Esat Adil hem de Şefik Hüsnü, ilk Dahiliye Vekili ve Müdafaa-i Hukuk teşkilatı kurucularından, Türkiye ve dünyada tanınmış olan Cami Baykurt'i partilerinin başkanı olarak düşünmüşlerdi. Ancak *Tan* gazetesi olayları ve Cami Baykurt'un hapse girmesi bu projeleri bozmuştur. Esat Adil 14 Mayıs 1946'da *Türkiye Sosyalist Partisi*'ni ve Şefik Hüsnü ise 19 Haziran 1946'da *Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi*'ni kurmuştur. Bkz: F. Tevetoğlu, **a.g.e.**, s.550-551.

¹⁴ İkinci Dünya Savaşı esnasında bu gazetelerin toplam kapatılma sayıları ve süreleri için bakınız: Cemil Koçak, "İkinci Dünya Savaşı ve Türk Basını", **Tarih ve Toplum**, İletişim Yayınları, Sayı: 35, Kasım 1986, s. 29-33.

Birleşmiş Milletler Anayasasını imzalanmasından (26 Haziran 1945) sonra ise iç siyasette görülen muhalefet hareketi basına da yansımıştır¹⁵.

Bu dönemde iktidara karşı en sert eleştiriler *Tan* ve *Vatan* gazetelerinden gelmiştir. Ancak, yönetimde demokratik bazı değişiklikler ile ikinci bir siyasi partinin gerekliliğini savunan bu iki gazetenin birlikteliği kısa sürede bozulmuştur. Bu birlikteliğin bozulmasında *Tan*'ın sosyalist görüşe uygun politikalar savunması ve diğer gazetelerin *Tan*'a cephe alması etkili olmuştur. Çünkü aynı dönemde Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den bazı isteklerde bulunması kamuoyunun duyarlılığını arttırmıştı¹⁶.

1945 yılının ortalarına rastlayan bu dönemde Cami Baykurt, oğlu Vedat Baykurt ile birlikte çıkardıkları Fransızca akşam gazetesi *La Turquie*'de “bir rejim buhranından” bahsetmiş, dünyanın geldiği dönemde “Türkiye'nin sosyal ekonomik yapısında gerçek demokrasiyi sağlayacak esaslı tedbirlerin alınmasını” isteyen yazılar kaleme almıştır. Aynı düşüncüyü paylaştıklarını ifade eden Sabiha Sertel göre, *Tan* ile *La Turquie* arasında bir fikir birliği meydana gelmişti. Yine ona göre Cami Baykurt'un yazılarının Fransızca olması Türk halkına erişmesini engelliyordu. Bu durum Cami Baykurt'un *Tan*'da yazmasına sebep olmuştu¹⁷.

Cami Baykurt'un *Tan* gazetesindeki ilk yazısı 22 Ağustos 1945 tarihlidir. Ancak bu yazısından önce 21 Temmuz ve 22 Ağustos 1945'te ancak iki sayı çıkabilen *Dikmen* dergisinde bu dönemdeki ilk Türkçe yazıları yayımlanmıştır. *Dikmen* iki sayı olarak çıktıktan sonra valilik kararıyla kapatılmıştır¹⁸.

¹⁵ Osman Akandere, **Millî Şef Dönemi, Çok Partili Hayata Geçişte Rol Oynayan İç ve Dış Tesirler 1938-1945**, İz Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 384; C. Koçak, **a.g.e.**, s.548.

¹⁶ Nilgün Gürkan, **Türkiye'de Demokrasiye Geçişte Basın (1945-1950)**, İletişim Yayınları, İstanbul 1998, s.409-410. 1945 yılında Sovyetler Birliği'nin Türkiye üzerindeki emelleri ve Türk hükümetinden istekleri hakkında bkz: Metin Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kabusu**, Akis Yayınları, Ankara 1971. Bu eser M. Toker (2) diye geçecektir.

¹⁷ S. Sertel, **a.g.e.**, s. 288-289. Sabiha Sertel'in eşi Zekeriya Sertel ise Cami Baykurt ile İkinci Dünya Savaşı sonrasında sıkı dostluk kurduklarını söylemekte, Cami Baykurt'un tek parti ve tek şef sistemine düşman olduğunu, bu yüzden demokrasi ve özgürlük davasında kendileriyle birlikte hareket ettiğini ve *Tan*'a yazılar vermeye başladığını söylemektedir. Bkz: Zekeriya Sertel, **Hatırladıklarım**, Dördüncü Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul 2010, s. 218. Abidin Nesimi ise *Tan* gazetesinin Cami Baykurt'a başvurarak gazetelerine yazılar yazması ricasında bulunduğu söylemektedir. Bkz: A. Nesimi, **a.g.e.**, s.214. *La Turquie* gazetesinin nüshalarına ulaşamamıştır.

¹⁸ Meral Demirel, **a.g.m.**, s. 188. Abidin Nesimi, Cami Baykurt'un *Dikmen* dergisinin başyazarı olduğunu ve *Dikmen*'de çıkan makalesi üzerine vilayet emriyle derginin kapatıldığını iddia etmektedir. Bkz: A. Nesimi, **a.g.e.**, s. 214. *Dikmen* dergisinin nüshalarına ulaşamamıştır.

1. Cami Baykurt ve Basının Özgürlüğü Konusu

Cami Baykurt, *Tan*'da çıkan ilk yazısını “Hakkı Tarık Us’a Cevap, Açık Mektup” başlığıyla yazmıştır. Yazısı, Hakkı Tarık Us’un 19 Ağustos tarihli *Vakit* gazetesinde *La Turquie* gazetesi hakkında çıkan yazısına¹⁹ cevap niteliğindedir. Cami Baykurt, Basın Birliği’nin başkanı olması nedeniyle Hakkı Tarık Us’u İstanbul’da gazete sütunlarını karalayarak karın doyuran kafa emekçilerinin değnekçisi” olmakla suçlamıştır²⁰.

Câmi Baykurt bu sert sözlerinin ardından kamuoyunda o sıralarda tartışılan anayasaya aykırı kanun ve hükümler konusunda²¹ açıklamalarda bulunmuştur. Türkiye’nin kabul etmiş olduğu Birleşmiş Milletler Anayasası’nın demokratik hak ve hürriyetlerinden bahsetmiş, akabinde milletvekillerinin anayasada bazı değişiklikler yapılması doğrultusundaki görüşlerini de yerinde bulduğunu ifade etmiştir. Ayrıca bazı kanun ve hükümlerin²² anayasaya aykırı olmadıklarını inkâr edebilir misiniz şeklindeki bir soruyu Hakkı Tarık Us’a yöneltmiştir²³.

¹⁹ Hakkı Tarık Us, 19 Ağustos (1945) tarihli *Vakit* gazetesinde “*anayasaya aykırılık?*” başlığıyla yazdığı yazısında, *La Turquie* gazetesinde çıkan ve anayasaya aykırı hükümlerin bulunduğunu ve bunların değiştirilmesi gerektiğini öne süren yazıyı eleştirmekte; bu görüşte olan gazeteci ve siyasetçilerin büyük bir hataya düştüğünü ileri sürmüştür. Bkz: Hakkı Tarık Us, “*Anayasaya Aykırılık?*”, *Vakit*, 19 Ağustos 1945, Nr: 9907, s. 1, 4.

²⁰ Cami Baykurt, “*Hakkı Tarık Us’a Cevap, Açık Mektup*”, *Tan*, 22 Ağustos 1945, Nr: 3351, s. 3

²¹ Anayasaya aykırı kanun ve hükümler konusundaki tartışmalar, San Fransisko’da 26 Haziran 1945 tarihinde imzalanmış olan Birleşmiş Milletler Anayasası’nın TBMM’de onaylandığı 15 Ağustos 1945 tarihinden sonra yaşanmıştır. O günkü Meclis toplantısında Adnan Menderes bu anlaşmayı kabul etmekle Türkiye’nin demokrasi, hak ve hürriyetler bakımından yüklenmiş sorumlulukları belirtmiş ve bu anayasanın Türkiye’nin anayasasıyla tam bir uygunluk halinde olduğunu ileri sürmüştür. Ancak fiiliyatta bu anayasaya aykırı bazı kanunların olduğunu da vurgulamıştır. Bkz. Mahmut Goloğlu, **Demokrasiye Geçiş**, Kaynak Yayınları, İstanbul 1982, s.35. Bu eser M. Goloğlu (3) diye geçecektir. M Toker (1), **a.g.e.**, s.98-101. Adnan Menderes’in konuşması ve ardından mecliste bu doğrultuda yaşanan tartışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: **TBMMD**, Dönem: VII, C: 19, İ: 90, 15 Ağustos 1945, s. 170-176

²² Cami Baykurt, bu kanun ve hükümler olarak:

“1. *Memleketimizde basını, fikir hayatını boyunduruğa vuran meşhur sacayağı (Matbuat Umum Müdürlüğü Teşkilatına ve Vazifelerine Dair Kanun, Matbuat Kanunu, Basın Birliği Kanunu),*

2. *Cemiyetler Kanunu (hele meşhur 9 uncu maddesi),*

3. *Türk Ceza Kanununda cürümler babına sokulmuş bazı maddeleri,*

4. *Polis Vazife Salâhiyetleri Kanununda madde 2. A ve B fıkraları*”nı belirtmektedir. Bkz: Cami Baykurt, “*Hakkı Tarık Us’a Cevap, Açık Mektup*”, *Tan*, 22 Ağustos 1945, Nr: 3351, s. 3. Cami Baykurt’un belirttiği bu kanunlar hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Server R. İskit, **Türkiyede Matbuat Rejimleri**, Ülkü Matbaası, İstanbul 1939.

²³ Cami Baykurt, “*Hakkı Tarık Us’a Cevap, Açık Mektup*”, *Tan*, 22 Ağustos 1945, Nr: 3351, s. 3.

Hakkı Tarık Us, Cami Baykurt'un bu yazısına *Vakit*'teki köşesinde 24, 26, 27 ve 28 Ağustos (1945) tarihli yazılarıyla cevap vermiştir. İlk yazısında Cami Baykurt'a "dâhiliye vekili eskisi" hitabıyla ve Milli Mücadele'nin başlangıcındaki mebusluğunu "vekilliği yüz on gün sürmüş ve mebusluğu aynı meclis tarafından ıskat edilmiş" şeklindeki üslubuyla alaya almıştır. Hakkı Tarık Us'un bu tavrında Cami Baykurt'un kendisi için söylediği "basın değnekçisi" sözü etkili olmuştur. Zira Us, yazısının sonunda Basın Birliği'nin anayasaya aykırılığını ispat ederseniz beni de değnekçilikten kurtarabilirsiniz şeklinde yazmıştır²⁴. İkinci yazısında bazı kanun ve hükümlerin anayasa aykırı olmasından dolayı değiştirilmesi gerektiğine kendisinin de inanmadığını, bu maddelerde yapılacak değişikliklerin, imzalanmış olan Birleşmiş Milletler Anayasası'yla ahenkleştirilmek ihtiyacından kaynaklandığını ifade etmiştir. Anayasa aykırılık iddiasında bulunanların daha iyi düşünmelerini ve anayasanın sarahat ve delaletlerini göz önünde tutmalarını belirterek "öyle ikide bir de uluorta aykırılık davası gütmemelerini" de tavsiye etmiştir²⁵.

Hakkı Tarık Us, 27 ve 28 Ağustos tarihli yazılarında ise Cami Baykurt'un anayasaya aykırı olarak gördüğü ve liste halinde belirttiği kanunlara değinmiştir. Cami Baykurt'un birinci sırada meşhur sacayağı olarak tanımladığı üç kanunda milli menfaatlere uymayan hükümlerin bulunabileceğini, ancak bunların toptan anayasaya aykırı olmadığını belirtmiştir²⁶. Anayasanın ikinci maddesine dayanan Cemiyetler Kanunu'nun 9. maddesinin rejime aykırı maksat ve gaye güden bir cemiyet kurulmasını engellemek için var olduğunu ifade etmesine rağmen, Cami Baykurt'un 3. ve 4. sırada belirttiği kanunların üzerinde pek durmamıştır. Makalesini "Sayın Cami Baykurd, hukuk ve kanun durumu böyle olunca gösterdiğiniz misallerde değiştirilmesi hal ve vaziyette, yani milletin menfaatine uygun cihetler bulmakta birleşebiliriz; fakat değiştirilecek noktaların anayasaya aykırı olduğu iddiasında birleşemeyiz" şeklinde sonlandırmıştır²⁷.

²⁴ Hakkı Tarık Us, "Anayasaya Aykırılık, İddiaları Karşısında", **Vakit**, 24 Ağustos 1945, Nr: 9912, s.2.

²⁵ Hakkı Tarık Us, "Anayasaya Aykırılık, İddiaları Karşısında", **Vakit**, 26 Ağustos 1945, Nr: 9914, s.2.

²⁶ Hakkı Tarık Us, "Anayasaya Aykırılık, İddiaları Karşısında", **Vakit**, 27 Ağustos 1945, Nr: 9915, s.2.

²⁷ Hakkı Tarık Us, "Anayasaya Aykırılık, İddiaları Karşısında", **Vakit**, 28 Ağustos 1945, Nr: 9916, s.2.

Cami Baykurt, Hakkı Tarık Us'un bu yazılarına 28, 30 Ağustos ve 2 Eylül tarihlerinde cevap vermiştir²⁸. İlk yazısında Hakkı Tarık Us'un 24 Ağustos'ta kendisi hakkındaki yazdıklarına atıf yaparak, “*Dahiliye Vekilliği yüz, yüz on gün sürmüş ve mebusluğu aynı meclis tarafından iskat edilmiş*” ifadesiyle yeni nesle kendisinin “sinsi sinsi fitlendiğini” ileri sürmüştür. Bununla birlikte Cami Baykurt geçmişini açıklama ihtiyacı içindedir. Bu yüzden geçmişte kendisinin kısa süren Dahiliye Vekilliği nedeniyle “bir kabahat” işlemişçesine suçlanmasını eleştiren Cami Baykurt, makam hırslısı olmadığını vurgulamıştır. Ona göre kendisi bir “hudavend”(efendi) sayesinde değil, “tehlikeli maceraya atılan arkadaşlarının teklifi” üzerine Vekalet gelmiş ve ahlaki sebeplerden dolayı da istifa etmiştir. Ayrıca Ankara'dan ayrılış ve Avrupa'ya gidiş sebebini ve geri dönmeyişini zorbalıklara boyun eğmemekle açıklamıştır. Yine müstafi sayılmasını, meclise devam etmemesiyle ilişkilendirmiştir²⁹.

Cami Baykurt ikinci yazısında anayasaya aykırılık davası üzerinde durmuştur. Magna Carta ve Fransız İhtilali gibi dünya tarihinde görülen demokratik hareketlerden bahseden Câmi Baykurt, bunların Türk siyasal yaşamına yansımaları (Meşrutiyet ve Cumhuriyet rejimleri) olduğunu belirtmiş ve bu demokratik gelişimin Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nda hayat bulduğunu ifade etmiştir. Ardından 1919'dan sonra tüm dünyada temeli yıkılmakta olan burjuvazinin faşizm diye irticai bir hareket yarattığını ve bu doğrultuda bazı kanun ve hükümlerin demokratik gelişmelere aykırı olarak ortaya çıktığını söylemiştir. Câmi Baykurt yukarıda bahsettiği kanun ve hükümlerin de faşizm doğrultusunda sonradan Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'na aykırı olarak oluşturulduğunu belirtmiştir³⁰.

²⁸ Ancak Cami Baykurt'un daha öncesinde *Tan*'da 23 ve 26 Ağustos'ta yazdığı makaleler oldukça dikkat çekicidir. *Türkiye Tarihinde Yeni Bir Dönemeç* başlıklı ilk yazısında, 15 Ağustos 1945 tarihinde Birleşmiş Milletler Anayasasını TBMM'nin kabul etmesiyle Türk tarihinin yeni bir dönemine getirdiğini ileri sürer. Cami Baykurt'a göre Türkiye bu anayasayı imzalamakla, dünya milletlerine ve kendi milletine karşı taahhütlere girmiş, faşizmin, savaşın aleyhtarı olmuş, demokratik hakları, beşeri hürriyetleri temin edecek idare şekillerini müdafaa etmeyi kabul etmiştir. Ayrıca bu hakları ve hürriyetleri önce kendi halkına tanıtmakla işe başlayacağını onaylamıştır. Bkz. Cami Baykurt, “Türkiye Tarihinde Yeni Bir Dönemeç”, *Tan*, 23 Ağustos 1945, Nr: 3352, s. 3. İkinci yazısında ise değişmenin ve yenilenmenin İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bütün milletlerde kuvvetle hissedildiğini söyleyen Cami Baykurt, dünya değişirken Türkiye'nin yerinde duramayacağını da belirtmiştir. Bkz: Cami Baykurt, “Değişme ve Yenilenme”, *Tan*, 26 Ağustos 1945, Nr: 3355, s. 3.

²⁹ Cami Baykurt, “Hakkı Tarık Us'la Bir Yarenlik”, *Tan*, 28 Ağustos 1945, Nr: 3357, s. 3-4.

³⁰ Cami Baykurt, “Hakkı Tarık Us'la İkinci Yarenlik”, *Tan*, 30 Ağustos 1945, Nr: 3359, s. 3

Cami Baykurt üçüncü yazısında ise *meşhur sacayağı* olarak gördüğü basın ile ilgili kanunlara değinmiştir. Cami Baykurt, Matbuat Kanunu'nda yer alan bazı maddelerin basının hürriyetini elinden aldığını ve Matbuat Umum Müdürü vasıtasıyla da basının çok sıkı denetlendiğini vurgulamıştır. Ayrıca 1938'te çıkan Basın Birliği Kanunu ile oluşturulan Basın Birliği'nin gazetecileri hükümetin kölesi haline getirdiğini, kanun ile ilgili verdiği örneklerle açıklamaya çalışmıştır. Bu kanundan önce Hakkı Tarık Us'un başında bulunduğu serbest bir Türk Basın Birliği olduğunu hatırlatan Cami Baykurt, yeni kanunla hükümetin "örsünü yiyen" Us'un direnmemesini eleştirmiştir³¹. Bu son çıkışıyla Cami Baykurt, Hakkı Tarık Us'un 24 Ağustos tarihli yazısına göndermede bulunarak Basın Birliği'nden istifa etmesini ima etmiştir ki daha sonra *Tan*'da bu doğrultuda haberler çıkmıştır³².

Cami Baykurt ile Hakkı Tarık Us arasında anayasaya aykırı kanunlar meselesi yüzünden çıkan tartışmanın devamı gelecektir. Ancak Cami Baykurt'un 5 Eylül'de *Tan*'da çıkan yazısından bahsetmek gerekmektedir. Çünkü bu yazısından dolayı yargılanacak ve hapis cezası alacaktır. "Münevver Sınıfın Tarihi Rolü" başlıklı yazısında Cami Baykurt, Türkiye'nin BM Anayasası'nı kabul ettiği günden beri içerideki değişme ve yenileşmenin kaçınılmaz bir hal aldığını öncelikle vurgulamıştır. Ona göre Türk basının çoğunluğunun bu değişimi benimsemiştir. Ancak Türkiye'de ve dünya genelinde bir sınıf olamayan aydınların, "fikir emekçilerinin" iktidarlardan devamlı surette çekindiğini ve bir "kapı kulu" haline geldiklerini söylemiş ve son dönem Almanya ve İtalya'da diktatörlere uşaklık eden münevverleri bunlara örnek göstermiştir³³.

Cami Baykurt'un yargılanmasına neden olacak bu yazısındaki bölümler, son dönemin meclisleri ve milletvekilleri hakkında söyledikleriyle ilgilidir. 1920 Meclisi

³¹ Cami Baykurt, "Ana Yasaya Aykırı Fer'i Kanunlar Meselesi", *Tan*, 2 Eylül 1945, Nr: 3362, s. 3.

³² 6 Eylül 1945 tarihli *Tan* gazetesi Cami Baykurt'un Basın Birliği Kanunu'nun anayasaya aykırı olduğunu yazılarıyla ispat ettiği halde, Hakkı Tarık Us'un verdiği sözde durmayarak Basın Birliği başkanlığından istifa etmediğini yazmıştır. Haberin devamı "Bizim bildiğimiz Tarık Us sözünü tutan bir adamdır. Bu defa da vaadini yerine getirmesini bekliyoruz" şeklindedir. Bkz: "Hakkı Tarık Sözünü Tutuyor mu?", *Tan*, 6 Eylül 1945, Nr: 3366, s. 1. Hakkı Tarık Us, bu habere 7 Eylül'de *Vakit*'teki köşesinden cevap vermiştir. *Tan* gazetesinin kendisini davasını kaybetmiş bir kişi olarak gördüğünü, ancak böyle hissetmediğini söylemiştir. Ayrıca bir ilim otoritesi tarafından Basın Birliği Kanunu'nun anayasaya aykırı olduğu kabul edilirse kendisinin de başkanlıktan çekileceğini yazarak, "Cami Baykurt'u bize bir ilim otoritesi olarak kabule icbar etmeyeceğinizi umuyorum" diye de eklemiştir. Bkz: Hakkı Tarık Us, "(*tan*)a", *Vakit*, 7 Eylül 1945, Nr: 9916, s. 1.

³³ Cami Baykurt, "Münevver Sınıfın Tarihi Rolü", *Tan*, 5 Eylül 1945, Nr: 3365, s. 3-4.

ile son dönem meclislerini karşılaştıran Cami Baykurt, son meclislerde “daha çok münevver” olmasına rağmen, “halk içinden çıkmış, dâhili ve harici düşmanlara karşı savaşmak için nefsinin tehlikeye atmış inananlardan mürekkep birinci millet meclisine(1920) nazaran manevî mevkiinin düşük” olduğunu belirtmiştir. Öyle ki temsil ettiği millettten yaptıklarını saklayan, kanunları toptan kabul eden bu son dönem meclisleri, “kapalı kapda demokrasi tuhaflığını icat” etmişti. Ona göre bu meclistekiler mevkilerini kaybetmek korkusuyla yaşıyorlardı. “Yılgin fikir amelesii” olan bu meclisteki milletvekillerinin yaşadıkları bu korkunun nedeni “memlekette kökleri”nin olmaması ve “işlerinden çıkarıldıkları zaman güvenecekleri bir istinat noktaları”nın bulunmamasıydı³⁴.

Cami Baykurt ile Hakkı Tarık Us arasında yaşanan tartışmaya tekrardan dönmek gerekirse Hakkı Tarık Us, Cami Baykurt’un basın kanunları hakkında söylediklerine *Vakit*’teki köşesinde 13 ve 15 Eylül’de cevap vermiştir. İlk yazısında Tarık Us eski defterleri açmış, adeta Cami Baykurt’u kendi cümleleri ile vurmaya çalışmıştır. Cami Baykurt’un *bir daha Ankara’ya dönmek niyetiyle ayrıldığına* dair ifadelerine “biz sizin, Millî Mücadele lehine Ankara’dan Roma’ya mümessil olarak millî hükümetçe vazifelendirildiğinizi, orduya İtalya’dan silâh ve cephaneye temin etmekteki başarılarınızı biliyorduk” şeklinde karşılık vermiştir. Cami Baykurt’un müstafi sayıldığı 21 Ekim 1922 tarihli TBMM oturuma ve bu oturumda okunan Başkanlık Divanı tezkeresine de değinen Hakkı Tarık Us, mecliste konuşulmuş “para dedikodularını ben o sayfalarda bırakıyorum” diyerek Cami Baykurt ile ilgili su-i istimal konusunu hatırlatmıştır. Ankara Hükümeti tarafından geri çağırılmasına rağmen dönmemesini “üzerinize aldığınız Millî Mücadeleye ait vazife duygusunu nasıl susturdunuz?” sorusuyla öne çıkarmıştır³⁵.

İkinci yazısında asıl tartışma konusuna, basın kanunlarına değinen Hakkı Tarık Us, Cami Baykurt’un anayasaya aykırı olarak gösterdiği Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü Teşkilat Kanunu’nun ilga edildiğinden haberi olmamasını yüzüne vurmuştur. Matbuat Kanunu’nun basının hürriyetine engel olmadığına vurgulayarak bu kanunun komünistliği tahrik eden neşriyatı yasaklayan 40’inci maddesinin, Cami

³⁴ Cami Baykurt, “Münevver Sınıfın Tarihî Rolü”, **Tan**, 5 Eylül 1945, Nr: 3365, s. 3. Cami Baykurt’un bu yazısından dolayı yargılanmasına ilerleyen kısımlarda değinilecektir.

³⁵ Hakkı Tarık Us, “Basın Kanunlarımız Anayasaya Aykırıdır?”, **Vakit**, 13 Eylül 1945, Nr: 9930, s. 2.

Baykurt'a "daha çok dokunmuş olabileceğini" ifade ederek yüklenmiştir. Son olarak Basın Birliği Kanunu'na değinen Hakkı Tarık Us, Cami Baykurt'un bilgilerinin yine yanlış olduğunun altını çizmiştir. Zira *Basın Birliği* kurulmadan önce bir *Basın Kurumu* mevcuttu. Daha sonra bu kurumun kendi isteğiyle *Basın Birliği*'ne katılmıştır. Yazısını sonunda "sayın bay cami baykurd, belli ki bu işin molla camisi değilsiniz" şeklinde alaycı bir üslup kullanan Tarık Us, Cami Baykurt'un *Basın Birliği Kanunu*'yla ilgili anayasaya aykırı ve basın hürriyetini baltalayıcı olarak verdiği örnekleri, birliğin kuruluş amaçlarını belirten fıkraları olduğunu belirtmiştir. Basını bir meslek haline getirmek için kurulan bu cemiyetin hedefi, meslekte intizam ve inzibatı sağlamak olmamalı da anarşi mi doğurmalıdır diye de eklemiştir³⁶.

Cami Baykurt, 18 Eylül'de *Tan*'da, Hakkı Tarık Us'un yukarıdaki ifadelerinden, eski defterleri açmasından rahatsız olmuş ve son kez cevap vermiştir. Cami Baykurt'a göre, mevcut anayasanın metni ve ruhu halkçı idi ve siyasî hâkimiyeti halka vermişti. Diğer demokratik ülkelerdeki gibi, bu anayasa halkın tabii hakkı olarak bilinen hak ve hürriyetlerin hiçbir surette ihlal olunamayacağı hükmünü taşımaktaydı. Ancak önceki yazılarında belirttiği kanunlar bu hak ve hürriyetleri sekteye uğrattığı gibi mevcut basın kanunları da fikir, söz ve yazı hürriyetini engellemektedir. Böylece basın iktidarın elinde "güdümlü bir telkin vasıtası" haline gelmiştir. Cami Baykurt, bu yazısında sadece basınla ilgili kanunlara değinmemiştir. *Cemiyetler Kanunu*'nun içtima ve cemiyet kurma hakkını fiilen ilga ettiğini, *Polis Vazife Salâhiyetleri Kanunu*'nun ise şahıs ve mesken dokunulmazlığını tamamen ortadan kaldırdığını iddia eden Cami Baykurt'a göre, *bu kanunların faşist tarafları âşikârdır*³⁷.

Anayasaya aykırı kanun ve hükümler meselesindeki görüşlerini bu şekilde özetleyen Cami Baykurt açısından, kendisinin Dâhiliye Vekilliği ve Roma temsilciliği dönemi hakkındaki Hakkı Tarık Us'un ifadeleri "kulaktan dolma sözler", "aslını bilmediği işler" idi. Cami Baykurt yazısını "artık müsaade buyurun da basın

³⁶ Hakkı Tarık Us, "Basın Kanunlarımız Anayasaya Aykırımıdır?", *Vakit*, 15 Eylül 1945, Nr: 9932, s. 2.

³⁷ Cami Baykurt, "Hakkı Tarık Us'a Son ve Toptan Cevap", *Tan*, 18 Eylül 1945, Nr: 3376, s. 3.

hürriyetinin kılıcı elinizde olarak şanlı gazanızda size yeni muvaffakiyetler temenni edeyim ve bu tatsız bahse böylece son verelim” şeklinde bitirmiştir³⁸.

Hakkı Tarık Us, Cami Baykurt’un son yazısına cevap vermemesiyle aralarındaki anayasaya aykırı kanunlar meselesi yüzünden çıkan tartışma bitmiştir. Hakkı Tarık Us, Cami Baykurt’un anayasaya aykırı olarak gördüğü kanun ve hükümlerde bazı maddelerin değiştirilebileceğini kabul etmekle birlikte, bütünüyle anayasaya aykırı bir durum olmadığı kanaatinde. Ancak Cami Baykurt’un bu kanunların tamamen anayasaya aykırı olduğu konusunda ısrar etmesi, ikili arasında bir uzlaşma sağlanmasını engellemiştir. Ayrıca her iki gazetecinin yazılarında birbirleri hakkında söyledikleri sözler ve geçmişteki icraatların gündeme getirilmesi, tartışmanın daha da sertleşmesine ve şahsileşmesine neden olmuştur.

Aynı dönemde kamuoyunda benzer tartışmalar yaşanmıştır. *Ulus ve Vatan* gazetelerindeki demokrasi, hak ve hürriyetler üzerinden basın özgürlüğü konusunda CHP Milletvekilleri Falih Rıfkı Atay ile Fuat Köprülü arasında birbirlerini eleştiren yazılar bunlara örnektir³⁹. Basında yaşanan bu tartışmalara Cumhurbaşkanı İsmet İnönü TBMM’nin VII. döneminin dördüncü yasama yılının açılış konuşmasında (1 Kasım 1945) değinmiştir. Bu konuşmasında Basın, Cemiyet ve Ceza kanunlarında değiştirilebilecek kısımların olduğunu, ancak yapılacak değişikliklerin memleketin güvenliğine, bünyesine ve ihtiyaçlarına göre olması gerektiğini vurgulamıştır⁴⁰.

Görüldüğü üzere Cami Baykurt, çok partili hayata geçiş sürecinde basında yaşanan gelişmelerin içerisinde aktif bir şekilde bulunmuş, özellikle anayasaya aykırı kanun ve hükümler konusundaki açıklamaları ile dikkat çekmiştir. Basın Birliği’nin başında bulunan Hakkı Tarık Us ile yaptığı tartışmada taraflar arasında bir uzlaşma sağlanamamıştır.

Câmi Baykurt’un anayasaya aykırı kanun ve hükümler konusu üzerinde bu kadar çok durmasının nedenleri vardır. Câmi Baykurt bu dönemde sosyalist bir parti kurmak ve parti faaliyete geçmeden önce de onun yayın organı görevini yapacak bir Türkçe gazete çıkarmak düşüncesindedir. Özellikle basın kanunlarının anayasaya

³⁸Cami Baykurt, “Hakkı Tarık Us’a Son ve Toptan Cevap”, **Tan**, 18 Eylül 1945, Nr: 3376, s. 3.

³⁹ M. Toker, **a.g.e.**, s. 99-100. Bu dönemde basında yaşanan diğer tartışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Tekin Erer, **Basında Kavgalar**, Rek-Tur Yayınları, İstanbul- 1965; O. Akandere, **a.g.e.**, s. 384-392.

⁴⁰**TBMM TD**, Dönem: VII, C: 20, İ: 1, 1 Kasım 1945, s. 8.

aykırı olduğu konusunda görüş bildirmesi, çıkaracağı gazetenin kısıtlama ve kapatmalara uğradan rahat bir ortamda çalışmasını sağlamak içindir. Zira Câmi Baykurt bu kanunların basının hürriyetini elinden aldığı ve onu hükümetin kölesi haline getirdiği görüşündedir.

Bununla birlikte Câmi Baykurt'un anayasaya aykırı olarak belirttiği *Cemiyetler Kanunu* da sınıf esasına dayanan bir parti kurmayı yasaklamaktadır. Câmi Baykurt bu dönem de sosyalist bir parti kurmak düşüncesindedir. Dolayısıyla bu kanunun anayasaya aykırı olduğunu iddia etmesi bu nedenden dolayıdır. Yine *Türk Ceza Kanunu* ve *Polis Vazife Salâhiyetleri Kanunu*'n kimi maddelerinin de anayasaya aykırı olduğu görüşünde olması da benzer açılardan değerlendirilmelidir. Bu kanunların yürürlükten kaldırılmasıyla siyasî faaliyetlerini rahat bir şekilde yürüteceği düşüncesindedir.

Yukarıda İsmet İnönü'nün açıklamalarından da anlaşılacağı üzere yönetim, bahsi geçen konularda bir takım değişikliklerin yapılabileceğinin sinyallerini vermiştir. Ardından bu doğrultuda adımlar atılmış ve öncelikle Cami Baykurt'un anayasaya aykırı olarak gördüğü Cemiyetler Kanunu'nda da bir takım değişiklikler yapılarak, özellikle Cami Baykurt'un şikâyetçi olduğu 9 maddesinde yer alan firkalardan bazıları (B, C ve F fıkraları) kaldırılmış ve H fıkrası ise değiştirilmiştir⁴¹. Böylelikle sınıf esasına dayanan cemiyet ve partiler kurulmasına izin verilmiştir. Sonrasında 13 Haziran 1946'da ise Matbuat Kanunu'nun Bakanlar Kuruluna gazeteleri kapatma yetkisi veren meşhur 50. maddesi değiştirilmiş, gazete ve dergilerin sadece mahkeme kararıyla kapatılacağı karara bağlanmıştır⁴². Yine aynı gün Basın Birliği Kanunu da yürürlükten kaldırılmıştır⁴³. *Polis Vazife Salâhiyetleri Kanunu*'nda ise 2 Şubat 1948 tarihinde bazı değişiklikler yapılmış ve anayasaya aykırı olan hükümleri kaldırılmıştır⁴⁴.

Cami Baykurt ile Hakkı Tarık Us arasında tartışma konusu olan kanunların bazısında bir takım değişiklikler yapıldığı, bazısında da kanunun veya kimi maddelerinin kaldırıldığı görülmektedir. Böylelikle 1945 yılının ortalarından itibaren

⁴¹ TBMM TD, Dönem: VII, C: 24, İ: 59, 5 Haziran 1946, s. 48-65; Fahir Giritlioğlu, **Türk Siyasi Tarihinde C.H.P'nin Mevkii**, Ayıldız Matbaası, Ankara 1965, s. 181-182.

⁴² TBMM TD, Dönem: VII, C:24, İ: 64, 13 Haziran 1946, s. 261-288; F. Giritlioğlu, **a.g.e.**, s. 184-185.

⁴³ TBMM TD, Dönem: VII, C:24, İ: 64, 13 Haziran 1946, s. 252.

⁴⁴ F. Giritlioğlu, **a.g.e.**, s. 189.

Cami Baykurt'un de aralarında bulunduğu basındaki muhaliflerin, söylemleri, iddiaları kabul görmüştür. Ancak CHP'nin böyle bir liberalleşme çabası içerisine girmesinde dış politikada Batılı devletlere yönünü dönmesi ve bu yönelişin iç politikada bir takım değişikliği zorunlu kılması en önemli etkidir. Ayrıca Demokrat Parti'nin kurulduktan sonra halk tabanında hızla yayılması ve gerçek bir muhalefet partisi olarak kendini göstermesi CHP'nin liberalleşme adına adımlar atmasında bir diğer etken olmuştur⁴⁵.

2. Cami Baykurt'un Yeni Dünya Gazetesi ve Görüşler Dergisindeki Yazıları

Cami Baykurt'un Hakkı Tarık Us'a cevap olarak yazdığı son makalesinden sonra *Tan* gazetesinde başka bir makalesi yayınlanmamıştır. Bunun nedeni kurmayı düşündüğü parti ve bu partinin yayın organı olarak çıkaracağı *Yeni Dünya* gazetesi için çalışmalarda bulunmak istemesi olabilir. *Yeni Dünya* gazetesi ve *Görüşler* dergisi aynı tarihte, 1 Aralık 1945'te yayın hayatına başlayacak ve Cami Baykurt her iki yayının yazar kadrosu içinde olacaktır.

Zekeriya ve Sabiha Sertel hatıralarında Tevfik Rüştü Aras aracılığıyla TBMM içerisinde oluşan muhalif kesim ile iletişime girdiklerini iddia etmektedirler. Bu irtibatın sonucu parti kurma hazırlıklarında olan Celal Bayar ve Adnan Menderes ile birlikte ortak bir muhalif cephe oluşturmak için bir dergi çıkarma kararı alınmıştı. Hatta Sabiha Sertel'in çıkaracağı ve adı "Görüşler" olarak kararlaştırılan bu dergiye Bayar ve Menderes de yazı göndereceklerdi⁴⁶. Derginin 1 Aralık 1945 tarihli kapağında yazı vaad edenler arasında Celal Bayar, Adnan Menderes ve Fuat

⁴⁵ B. Lewis, *a.g.e.*, s. 312-317.

⁴⁶ Z. Sertel, *a.g.e.*, s. 223-224; S. Sertel, *a.g.e.*, s. 298-300. Niyazi Berkes'in Demokrat Parti kurucuları ile Tan camiası arasında olan ilişkiyi anlatımı ise şöyledir: Sertel'ler, Celal Bayar, Adnan Menderes, Tevfik Rüştü Aras, Cami Baykurt ve Mareşal Fevzi Çakmak Demokrat Parti kurulmadan önce ortak bir muhalif cephe oluşturmuş ve bu cephe, yayın organı olarak *Görüşler* dergisini çıkarmıştır. İktidar ise bu cepheyi kırmak için *Tan Olayları* (4 Aralık 1945) adıyla bilinen hadiseyi gerçekleştirmiştir. Bkz: Niyazi Berkes, *Unutulan Yıllar*, İletişim Yayınları, İstanbul 1997, s. 321-322, 349-355

Köprülü'nün isimleri yazmaktadır⁴⁷. Ancak Demokrat parti kurucularının bu bilgiyi doğrulayacak bir açıklamaları bulunmadığı gibi, derginin çıkarıldığı Tan matbaasının tahrip edilmesinin ardından dergi ve çıkarılanlarla ilişkilerinin olmadığını açıklamışlardır⁴⁸. Görüldüğü üzere *Görüşler* dergisinin yayın hayatına başlamasında farklı anlatımlar mevcuttur.

CHP içinden koparak yeni bir parti kurma hazırlığında olan Celal Bayar, Adnan Menderes ve Fuat Köprülü'nün *Tan* grubu ile temasa geçtikleri görülmektedir. Bu ilişkide iki tarafın da iktidarı yıpratmak adına birbirinden faydalanmak istedikleri açıktır. Çünkü iki grubun benimsediği siyasi görüş birbirinden farklıdır. *Tan* grubu, CHP içinden çıkan muhalifler ile birlikte hareket ediyormuş imajını yaratarak görüşlerini farklı kitlelere ulaştırmak, eski CHP'li muhalifler ise kuracakları partiye sol kesimin desteğini sağlamak çabasıdadır. Ancak *Tan Olayları* nedeniyle Celal Bayar grubunun *Tan* gazetesi camiası ile ilişkilerinin olmadıklarını açıklaması bu ilişkinin kısa sürmesine neden olmuştur.

CHP'li muhaliflerin yazı vaat etmediklerini açıkladıkları *Görüşler* dergisinin ilk ve tek sayısında Câmi Baykurt, "Barış Savaşı" başlıklı yazısıyla oluşmakta olan ikili dünya dengesine işaret etmiştir. Ona göre, İkinci Dünya Savaşı'nın yıkım ve ölüm faslı Avrupalı milletler için kapanmıştı, ancak bütün dünyada huzursuzluk devam ediyordu. Bunun nedeni ise 1921'den beri milletlerarası faşizmi kurarak Sovyetler Birliği üzerine yaymak isteyen Amerikalı ve Avrupalı Bolşevik düşmanlarının barış korkusuydu. Zira 21 yıl mücadele ederek düşmanlarına büyük

⁴⁷ **Görüşler**, Sayı:1, 1 Aralık 1945, s. 1. Dergide Zekeriya, Sabiha Sertel, Cami Baykurt, Tevfik Rüştü Aras, EsatAdil Müstecaplıoğlu, Adnan Cemgil, Behice Boran, Sabahattin Ali ve Aziz Nesin'in yazıları bulunmaktadır.

⁴⁸ M. Goloğlu (2), **a.g.e.**, s. 406. O. Akandere, **a.g.e.**, s.423. Bu konuda Osman Akandere, muhalefet üyelerinin zaten *Vatan* gazetesinde yazılarını yazdıklarını söylemekte, ayrıca *Tan*'cılarla Bayar ve arkadaşlarının savundukları fikir ve görüşlerin tamamen birbirine zıt olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Bayar ve arkadaşlarının zaten kamuoyunda tanınmış kişiler olduğunu belirten Akandere, Sertel'lerin, bunların şöhretinden istifade ederek bu kişilerin kendi fikirlerini benimsedikleri mesajını kamuoyuna verme çabasıyla bu şekilde hareket ettiklerini belirtmektedir. Bkz: O. Akandere, **a.g.e.**,s.423-424. Cemal Fersoy'da bu olayı benzer bir şekilde yorumlamakta, dergiyi tutturmak için ilk sayıya Bayar, Köprülü ve Menderes'in ismini yazarak bu kişileri yazar kadrosunda gösterdiklerini söylemektedir. Bkz: C. Fersoy, **a.g.e.**, s. 99. Samet Ağaoğlu ise Demokrat Parti kurulmadan önce Celal Bayar'ın parti üzerinde birçok kişiyle görüşmeler yaptığını ve bunlar arasında Tevfik Rüştü Aras, Sabiha ve Zekeriya Sertel ve "*Millî Mücadele'den beri yakından bildiği Câmi Baykurt*" gibi kimseler olduğunu söylemektedir. Ancak dergi hakkında bilgi vermemektedir. Bkz: Samet Ağaoğlu, **Siyasî Günlük: Demokrat Parti'nin Kuruluşu**, Haz: Cemil Koçak, İletişim Yayınları, İstanbul 1992, s. 41. Abidin Nesimi ve Niyazi Berkes de CHP'li muhaliflerin *Tan* gazetesi yazarlarıyla ortak bir muhalif cephe oluşturduklarını söylemektedir. Bkz. A. Nesimi, **a.g.e.**, s. 222; N. Berkes, **a.g.e.**, s. 349-355.

darbeler indiren Sovyetler Birliği de batılı devletlere güvensizlik duymaktaydı. Bu güvensizlik dünya barışının önündeki en önemli engel idi⁴⁹.

Görüşler dergisiyle aynı tarihte çıkan bir diğer sol içerikli yayın organı da *Yeni Dünya* gazetesidir. Sahibi Vedad Bey, neşriyat müdürü de Cami Baykurt'tur.⁵⁰ Cami Baykurt bu gazeteyi, kurmayı düşündüğü partinin yayın organı olarak Sabahattin Ali ve Esat Adil Müstecaplıoğlu ile birlikte çıkartmıştır⁵¹. Dört sayfa olan bu gazetenin ilk sayısında Cami Baykurt'un "Yeni Dünya ve Biz" başlıklı yazısı vardır. Bu ilk yazısında, hiçbir meselenin Türkiye'ye mahsus olarak yorumlanmayacağını belirten Cami Baykurt, son zamanlarda Türk toplumunda görülen yenilenme ve değişme isteğinin savaş sonrası bütün dünyada hakim olduğunu düşünmektedir. Cami Baykurt'un dünya siyaseti hakkında söyledikleri ise *Görüşler* dergisindeki yazısıyla hemen hemen aynıdır. Batılı milletlerin barıştan korkması, Avrupa ile Amerika'nın Sovyetlerle olan ilişkilerinde itimatsızlığın hakim olması dair fikirleri daha önceki değerlendirmelerini hatırlatır. Ayrıca batılı devletlerin bozuk ekonomik sistemlerini ayakta tutabilmek için sosyalizmin tecrübelerine giriştiğini de iddia etmiştir. Yine Türkiye'de dâhil olmak üzere San Fransisko Antlaşmasını imzalayan devletlerin, antlaşmanın kurallarına uymadıkları düşünmektedir.⁵²

4 Aralık 1945 tarihli ikinci yazısı, Hüseyin Cahit Yalçın'ın 3 Aralık 1945 tarihli makalesine⁵³ cevap niteliğindedir. Zira Hüseyin Cahit, Cami Baykurt ve arkadaşlarını "beşinci kol" yaftasıyla "yabancı menfaatler hesabın memlekete hıyanet"le suçlamıştır. Cami Baykurt, cevabi yazısında ellerindeki kısıtlı imkanlarla ve samimiyetle kendi mücadelelerini sürdürdüklerini ve asla ülkesini hiçbir yabancı

⁴⁹ Cami Baykurt, "Barış Savaşı", *Görüşler*, 1 Aralık 1945, Sayı:1, s. 3.

⁵⁰ *Yeni Dünya*, 1 Aralık 1945, Nr: 1. Dört sayı olarak çıkan gazetenin 1. ve 4. sayılarına ulaşılabilmiştir. *Siyasî Sabah Gazetesi* olarak çıkan gazete dört sayfadan oluşmaktadır. Sabahattin Ali üçüncü sayfada *Böbrek* isimli romanı ile okuyucuların karşısına çıkmıştır. Esat Adil Müstecaplıoğlu olarak tahmin edilen *Adiloğlu* imzalı birinci sayfada *Apaçık, Dosdoğru* köşede de iç ve dış politika ile ilgili yazılar yazılmıştır.

⁵¹ Meral Demir, *a.g.m.*, s. 188; S. Sertel, *a.g.e.*, s. 326-327; A. Nesimi, *a.g.e.*, s. 220

⁵² Cami Baykurt, "Yeni Dünya ve Biz", *Yeni Dünya*, 1 Aralık 1945, Nr: 1 s. 1.

⁵³ Hüseyin Cahit Yalçın 3 Aralık 1945 tarihli *Tanin* gazetesinde "Kalkın ey ehli vatan" başlıklı bir yazı yazmıştır. Yazısında, düşman istilasının komünizm propagandası olarak Türkiye'ye sızmaya başladığını, *Yeni Dünya*'nın ve *Görüşler*'in yayınlanmasının bu konuda tereddüteimkan bırakmadığını söyleyerek, bu tür faaliyetleri beşinci kol olarak değerlendirmiştir. Bkz: M. Demirel, *a.g.m.*, s. 191; T. Erer, *a.g.e.*, s. 166-168.

çıkara “kurban” etmediklerini, vatandaşları ayaklar altında çiğnetmediklerini ifade etmiştir. Ayrıca Hüseyin Cahit’i iddiasını ispata davet etmiştir⁵⁴.

Hüseyin Cahit Yalçın ile Cami Baykurt arasında başlayan bu tartışmanın devamı gelmemiştir. Çünkü 4 Aralık 1945’te *Tan Olayları* şeklinde bilinen, üniversite öğrencisi oldukları iddia edilen bir grubun önce *Tan* gazetesinin çıktığı matbaayı ve sol yayınlar satan kitapçıları tahrip etmesi, ardından Yeni Dünya ve La Turque gazetelerinin basıldığı matbaanın kırılması hadise yaşanmıştır. Böylece üç gazetenin ve *Görüşler* dergisinin yayımı durmuş ve Cami Baykurt’un siyasi makalelerinin yayınlandığı basın organları ortadan kalkmıştır⁵⁵.

Kurmayı düşündüğü partinin yayın organı olarak çıkardığı *Yeni Dünya* gazetesinin böyle bir akıbete uğramasının ardından Cami Baykurt, çok daha güç bir durumla karşılaşmıştır. Sertellerle birlikte tutuklanarak, *Tan*’da çıkan bir makalesinden ötürü yargılanmıştır⁵⁶. Önce 7-8 Şubat 1946’da, Cami Baykurt, Sertel çifti ve *Tan* gazetesi yayın müdürü Halil Lütfü Dördüncü polisler tarafından emniyet müdürlüğüne ve buradan da tutuklu yargılanmak üzere Sultan Ahmet Cezaevine götürülmüştür⁵⁷.

5 Mart’ta (1946) *İstanbul İkinci Ağır Ceza Mahkemesi*’nde başlayan ilk duruşmada, *Tan* gazetesinin 22 Ağustos 1945 tarihli sayısında Zekeriya Sertel’in “Hükümet ve Meclisten bir şey bekleyebilir miyiz?”, 3 Eylül 1945 tarihindeki Sabiha Sertel’in “Muvafakatin Feryadı” ve 5 Eylül 1945 tarihli nüshasındaki Cami Baykurt’un “Münevver Sınıfın Tarihi Rolü”⁵⁸ başlıklı yazıları iddianamenin temelini oluşturuyordu. Bu makalelerinden dolayı bu yazarlar ve gazetenin yayın müdürü

⁵⁴ Cami Baykurt, “*Hüseyin Cahit Baykurt’a*”, **Yeni Dünya**, 4 Aralık 1945, s. 1. Bu dönemde Hüseyin Cahit Yalçın ile Serteller çifti arasında da oldukça sert tartışmalar yaşanmıştır. Bkz: T. Erer, **a.g.e.**, s. 164-175.

⁵⁵ M. Demirel, **a.g.m.**, s. 191. Serteller ve Niyazi Berkes, üniversite gençlerinin böyle bir olaya kalkışmasında Hüseyin Cahit Yalçın’ın 3 Aralık 1945 tarihli yazısının neden olduğunu, ayrıca bu iş de hükümetin de parmağı olduğunu belirtmektedir. Bkz: S. Sertel, **a.g.e.**, s. 335-344; Z. Sertel, **a.g.e.**, s. 229-231; N. Berkes, **a.g.e.**, s. 354-356.

⁵⁶ M. Demirel, **a.g.m.**, s. 191.

⁵⁷ S. Sertel, **a.g.e.**, s. 360-362; Z. Sertel, **a.g.e.**, s. 232.

⁵⁸ Cami Baykurt *Tan* gazetesinde çıkan 5 Eylül tarihli yazısında Milli Mücadele döneminde Ankara’da oluşturulan ilk meclis ile son dönemki meclisleri karşılaştırmış ve bu son meclislerde daha çok aydın olmasına rağmen ilk meclise oranla manevi değerinin düşük olduğunu söylemiştir. Bu son meclislerin faaliyetlerini, temsil ettiği halktan gizlediğini, kanunları toptan kabul ettiğini ve “kapalı kapda demokrasi” tuhaflığını icat ettiğini belirten Cami Baykurt’a göre, memlekette kökleri ve dayanak noktaları olmayan Meclislerdeki bu aydın grubu faaliyetlerini işlerini kaybetmek korkusuyla yapmaktadır. Bkz: Cami Baykurt, “Münevver Sınıfın Tarihi Rolü”, **Tan**, 5 Eylül 1945, Nr: 3365, s. 3-4.

hakkında Türkiye Büyük Millet Meclisinin ve Cumhuriyet hükümetinin manevi şahsiyetini alenen tahkir ve tezyif ettikleri iddiasında bulunulmuş ve tutuklu olarak duruşmalarının yapılması istenmiştir⁵⁹.

10 Mart 1946'daki ikinci duruşmada yazarların Türk Ceza Kanunu 69, 159/1 ve 173/2-3ve Basın Kanunu'nun 27. maddeleri⁶⁰ uyarınca(bu maddeler ne ile ilgili) cezalandırılması istenmiş ve savunmalarını hazırlamaları için mahkeme 16 Mart'a (1946) ertelenmiştir⁶¹.

Son duruşmada, önce Zekeriya ve Sabiha Sertel'in, daha sonra Cami Baykurt'un müdafaası okunmuştur. Cami Baykurt savunmasında, "savcılığın Millet Meclisine hakaret manasını aradığı" yazısının konusunun 1920 meclis ile mevcut meclis arasında bir karşılaştırmadan ibaret olduğunu, son meclisleri küçük düşürmek kastını taşımadığını ifade etmiştir.Yazısındaki eleştirinin sadece iki meclisin temsilcisi oldukları millete karşı görevlerini yerine getirmede kabiliyet farkının olduğunu vurguladığını belirtmiştir. Ayrıca yazısındaki "Milletin işini ondan gizleyen kanunları toptan kabul eden, kapalı kapda demokrasi tuhaflığını icadeden meclisler" şeklindeki ifadesinin sadece 1931'den 1943 yılına kadar gelen 4, 5, ve 6'ncı meclisleri kapsadığını ileri sürmüştür. Çünkü ona göre anayasaya aykırı kanun ve hükümler bu meclisler zamanında yürürlüğe girmiştir. Cami Baykurt genelinde 1943 yılında oluşturulan ve hâlâ faaliyette olan meclisi tenkit etmediğini ifade etse de⁶²yazısında hangi meclisleri kastettiğine dair bir ibare yoktur.

Ancak mahkeme savunmalardaki düşüncelerin hepsine katılmamıştır. Cami Baykurt'un yazısıyla hükümete değilse de, Büyük Millet Meclisine karşı tahkir ve tezyif suçunu açıkça işlediğine karar vermiştir. Mahkeme diğer sanıklar Zekeriya Sertel, Sabiha Sertel ile birlikte Cami Baykurt'u Büyük Millet Meclisi'ne tahkir ve tezyiften suçundan (T.C.K. 159/1) birer sene ağır hapisle cezalandırmıştır. Ancak

⁵⁹ Sabiha Sertel, M. Zekeriya Sertel, **Davamız ve Müdafaamız**, F-K Basımevi, İstanbul 1946, 58-67; S. Sertel, **a.g.e.**, s. 369-370.

⁶⁰ Türk Ceza Kanunu'nun 159. maddesi Türlüğü, Cumhuriyeti, TBMM'yi ve hükümetin manevi şahsını alenen tahkir ve tezyif suçunu, 69. ve 173. maddeleri ise verilecek cezaların niteliğini kapsamaktadır. Bkz. Haz: Sadık Perinçek, Cahit Özden, **Türk Ceza Kanunu ve Buna Ait Seçilmiş Yargıtay Kararları**, Güven Basımevi, İstanbul 1950, s. 84, 150-151, 158-159. Matbuat Kanunu'nun 27.maddesi de gazete ve dergilerde çıkan yazıların mesuliyetinin, bu yayın organlarını idare eden kişi ile yayın organı sahiplerine ve yazarlara ait olacağını belirtmektedir. Bkz. S. R. İskit, **a.g.e.**, s. 736-737.

⁶¹ S. Sertel, **a.g.e.**, s. 372-373.

⁶² S. Sertel, M. Zekeriya Sertel, **a.g.e.**, s. 105-107.

Cami Baykurt'un 65 yaşını geçmiş olmasına istinaden cezası 10 aya indirilmiştir⁶³. Yargıtay verilen bu kararı 14 Mayıs 1946'da bozarak sanıkların tutukluluk hallerinin kaldırılmasını kararlaştırmıştır⁶⁴.

Ağustos 1945'ten itibaren önce *Tan*, sonra *Görüşler* ve *Yeni Dünya* ile devam eden Cami Baykurt'un basın alanındaki faaliyetleri istenmeyen bir sonuçla karşılaşmıştır. Cami Baykurt'un makalelerini neşrettiği gazete ve dergiler yayın hayatından silinmiş, *Tan*'da yazdığı bir makaleden dolayı yargılanmış ve 3 ay cezaevinde tutuklu kalmıştır. Üstelik kendisinin parti kurma düşüncesi de gerçekleşmemiştir.

II. Dünya Savaşı'nın sonucunda tüm dünyada esen demokrasi rüzgârından Batılı devletlere yaklaşmak isteyen Türkiye de etkilenmiş ve 1945 yılının ortalarından itibaren muhalif sesler yükselmeye başlamıştı. Cami Baykurt'un içerisinde bulunduğu *Tan* gazetesi camiası da bu muhaliflerden biriydi. Ancak bu camianın benimsediği fikir ve düşünce diğer muhalif seslerden oldukça farklıdır. Camianın sosyalizme uygun politikalar savunması ve dış politikada Sovyetler Birliği yanlısı bir tutum sergilemesi, kendine Batı dünyasında yer edinmeye çalışan iktidar kadar, hak ve hürriyetlerin genişletilmesinden yana olan diğer muhalif çevrelerin de tepkisini çekmiştir. Hiç şüphesiz bunun en önemli nedeni Sovyetler Birliği'nin Türkiye üzerinde isteklerinin kamuoyunda yarattığı hassasiyettir.

Bu dönemde Cami Baykurt yazılarında, Sovyetler Birliği'nin Türkiye politikasını eleştiren ifadeler bulunmadığı gibi yukarıda aktarıldığı üzere Sovyetler Birliği'ni öven ve onu Batılı devletler karşısında üstün tutan bir yaklaşım sergilemiştir. Bunun nedeni bu dönemde sosyalizme inanmış olmasıdır⁶⁵. Ancak şurası da belirtilmelidir ki savunduğu bu düşünce ve fikirler dönemin kanunlarına göre yasaktı ve Cami Baykurt da yazılarında görüldüğü üzere bu fikirleri açıkça dile getirmemiştir. Bu durum *Tan* camiasının geneline hâkimdir. Nitekim Cami Baykurt ve Sertel çifti Türk Ceza Kanunu'nun komünist propagandayı suç sayan maddesinden yargılanmamıştır.

⁶³ S. Sertel, M. Zekeriya Sertel, **a.g.e.**, s. 110-116. Halil Lütfü Dördüncü'ye de 9 ay 10 gün hapis cezası ve sanıkların hepsine 1700 ile 2200 kuruş arasında değişen para cezaları verilmiştir.

⁶⁴ S. Sertel, M. Zekeriya Sertel, **a.g.e.**, s. 128.

⁶⁵ Cami Baykurt'un sosyalizme dair fikirleri son bölümde incelenmiştir.

C. İnsan Hakları Cemiyeti'nin Kuruluşu, Faaliyetleri ve Câmî Baykurt ile Sertellerin TBMM İçerisindeki Muhalefeti Etkilemeye Çalışmaları

Aldıkları hapis cezalarının Yargıtay tarafından bozulmasından sonra serbest kalan Cami Baykurt ve Sertel çifti, birlikte hareket etmeye devam etmişlerdir. Bu dönemde Cami Baykurt ile sık sık görüşen Sabiha Sertel'e göre, kendisine Cami Baykurt, "SanFransisko Anlaşması'ndan sonra memlekette ister istemez geliştirdikleri demokrasi akımı içinde, bir insan hakları cemiyeti pek güzel kurulabilir" demiştir. Ayrıca Cami Baykurt bu düşüncesini Tevfik Rüştü Aras ile Zekeriya Sertel'e açmış ve kabul görmüştür⁶⁶. Cami Baykurt'un demokratik gelişmelerde kendi paylarının önemli olduğunu vurgulaması, siyasî alanda faaliyetlerini sürdüreceğini göstermektedir.

Tan camiası olarak tanınan bu kişilerin, bir parti çatısı altında değil de bir dernek kurarak faaliyet göstermeyi düşünmesi dikkat çekicidir. Bunda hiç şüphesiz *Tan Olayları* ve sonrasında yaşanan yargılama sürecinin önemli rol oynadığı söylenebilir. Bu olaylar, bu grubun daha temkinli davranmasını neden olduğu gibi, savundukları düşünce ve görüşlerin hem yönetimde hem de toplumun genelinde hassasiyet arz ettiğini görmelerini sağlamıştır. Bununla birlikte fikirlerini neşrettikleri dergi ve gazetelerin yayın hayatlarının son bulması, parti olarak örgütlenmelerini de engelleyen bir diğer etken olmuştur.

Neticede *Tan* grubu, başka arayışlar içerisine girerek toplum üzerinde büyük bir itibarı olan ve aynı zamanda muhalefet safında bulunan kişilere yaklaşmıştır. Bu yolda Temmuz 1946 seçimlerini İstanbul bağımsız milletvekili olarak kazanarak, meclise girmiş olan Mareşal Fevzi Çakmak'ın nüfuzundan yararlanmak istemiştir⁶⁷. İsmet İnönü ile arasının bozuk olması ve kamuoyunda ona karşı muhalefet edecek

⁶⁶ S. Sertel, **a.g.e.**, s. 383. Zekeriya Sertel bu fikrin Cami Baykurt'tan çıktığını belirtmeden "Cami Baykurt ve Tevfik Rüştü Aras'la birlikte bir *İnsan Hakları Derneği* kurmaya karar verdik" demektedir. Bkz: Z. Sertel, **a.g.e.**, s. 235.

⁶⁷ M. Goloğlu (3), **a.g.e.**, s. 130.

tek ismin de yine Mareşal Çakmak olarak bilinmesi⁶⁸ Tan grubunun, Fevzi Çakmak'a yaklaşmasında en önemli nedendir.

Tan grubu, Mareşal Fevzi Çakmak ile irtibatı da askerlik mesleğinden arkadaşı Cami Baykurt ile Tevfik Rüştü Aras aracılığıyla sağlamıştır⁶⁹. Cemiyeti kurmaktaki amaçlarını halkın özlediği özgürlük ve demokrasiyi sağlamak olarak belirten *Tan* gazetesi yazarları, görüşmeye gittikleri Fevzi Çakmak'a milli bir kahraman gibi partiler üstü kalmasını tavsiye ederek kuracakları "İnsan Hakları Derneği"nin başkanlığını kabul etmesi ricasında bulunmuşlardır. Ayrıca derneğin politik bir amacı bulunmadığını ve programının Birleşmiş Milletlerce kabul edilen İnsan Hakları Yasası olduğunu iletmişlerdir. Fevzi Çakmak, bu teklife olumlu yanıt vermiştir⁷⁰.

Altında Fevzi Çakmak'ında imzası bulunan derneğin kuruluş dilekçesi 17 Ekim 1946 tarihinde İstanbul Valiliği'ne sunulmuştur. Dilekçede, "aşağıda isim ve adresleri bildirilen arkadaşlar birlikte İstanbul'da İNSAN HAKLARI CEMİYETİ adı ile gayri siyasî bir cemiyet kurduğumuzu bildirir ve icabeden kanunî muamelenin yapılmasını dileriz" yazmaktadır⁷¹.

Cemiyetin tüzüğünde kuruluş amacı, Birleşmiş Milletler örgütünün bir üyesi olan Türkiye'de, bu örgütün tüzüğünde yer alan insan hakları ile Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nda Türk vatandaşlarına tanınmış hak ve hürriyetlerin gerçekleşmesine ve korunmasına çalışmak olarak belirtilmiştir. Ayrıca cemiyete üye

⁶⁸ N. Berkes, **a.g.e.**, s. 349-350, 358-359.

⁶⁹ S. Sertel, **a.g.e.**, s. 383; Z. Sertel, **a.g.e.**, s. 236-237. Abidin Nesimi ise Fevzi Çakmak ile Cami Baykurt'un Harp Okulu'ndan sınıf arkadaşı olduğunu belirtmekle birlikte Cami Baykurt'un 1945'ten itibaren kurmayı planladığı partinin başkanı olarak Fevzi Çakmak'ı düşündüğünü söylemektedir. Bkz: A. Nesimi, **a.g.e.**, s. 214.

⁷⁰ Z. Sertel, **a.g.e.**, s. 235-241; S. Sertel,

⁷¹ F. Tevetoğlu, **a.g.e.**, 577. Cemiyetin kurucuları kısmında İstanbul Milletvekili Mareşal Fevzi Çakmak, Eski Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras, Avukat Kenan Öner, Emekli General Sadık Aldoğan, Eski Sefir Hamdi Arpağ, Eski Dahiliye Vekili Cami Baykurt, Eski Maliye Nazırı Raşid Erer, Hasan Rıza Soyak, Gazeteci Sabiha Zekeriya Sertel, Tüccar Mehmed Özdemir, Emekli Kurmay Albay Salahaddin Kip'in isimleri yazmaktadır. Bkz: **Aynı yer.** Meral Demirel, İsmet İnönü'nün bu cemiyeti, solcularla ilk ciddi karşılaşma olarak gördüğünü ve TBMM'de Nazım Poroy başkanlığında Birleşmiş Milletler İnsan Haklarını ve Ana Hürriyetlerini Sağlama ve Koruma Türk Grubu'nun kurdurduğunu yazmaktadır. Bkz. M. Demirel, **a.g.m.**, s. 192.

olmak isteyen kişilerin faşizme ve diktatörlüğe hizmet etmemiş olması gerektiği vurgulanmıştır⁷².

Cemiyet kurucuları İstanbul Karaköy’de Demokrat partili Avukat Kenan Öner’in ofisinde yaptıkları ilk toplantıda idare heyetini seçmiştir. Gazetecilerinde çağrıldığı bu toplantıda, Başkanlığa Fevzi Çakmak ve Genel Sekreterliğe Tevfik Rüştü Aras, yönetim kurulu üyesi olarak Cami Baykurt, Raşid Erer ve Salahaddin Kip seçilmiştir⁷³. Toplantı esnasında içeriye giren bir gencin Mareşal Fevzi Çakmak’a “Paşam komünistler sizi aldatıyor!” dediğini belirten Zekeriya Sertel’e göre bu genç polis tarafından gönderilmişti. Bu olayın gazetelerde yer almasından sonra cemiyet dağılmıştır⁷⁴.

Fevzi Çakmak gazetelere verdiği demeçte cemiyetin siyasi maksatlar dışında kurulduğunu ve kendisinin cemiyete sadece iyilik için girdiğini ayrıca bu tür hayır işlerine ideoloji karışırsa elbette böyle bir dernekte yer almayacağını söylemiştir⁷⁵. Tevfik Rüştü Aras ve Kenan Öner bu dernekle hiçbir ilgisinin olmadığını belirtmişlerdir⁷⁶. Böylelikle Cami Baykurt’un düşüncesi doğrultusunda kurulan İnsan Hakları Cemiyeti hiçbir etkinlik göstermeden dağılmıştır.

İnsan Hakları Cemiyeti’nden doğan tartışmaların devam ettiği günlerde 16 Aralık 1946’da, Sıkıyönetim Komutanlığı Şefik Hüsnü’nün *Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi* ile Esat Adil’in kurduğu *Türkiye Sosyalist Partisi*’nin bütün merkez ve şubelerinin kapatıldığı ve bu partilerin yayın organlarının faaliyetine de son verildiği açıklamıştır⁷⁷.

Bu partiler ve çalışmaları hakkında TBMM’de sözlü bir soruya cevap veren İçişleri Bakanı Şükrü Sökmensüer, sıkıyönetim komutanlığınca yapılan incelemeler neticesinde elde edilen bulgulardan bahsetmiştir. Önce 1919’dan beri memlekette

⁷²Melih Tinal, “İnsan Hakları Derneği”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C. III, S. 9-10, İzmir 2000, s. 119. Z. Sertel bu tüzüğü Cami Baykurt ile birlikte hazırladıklarını söylemektedir. Bkz. Z. Sertel, **a.g.e.**, s. 241.

⁷³ 27 Ekim 1946 tarihinde ve yine Fevzi Çakmak imzası ile İstanbul Valiliğine verilen dilekçede yönetim kurulunun bu isimlerden oluşturulduğu belirtilmektedir. Bkz: F. Tevetoğlu, **a.g.e.**, 577.

⁷⁴ Z. Sertel, **a.g.e.**, s. 241-242.

⁷⁵ Sinan Omur, **Büyük Mareşal Fevzi Çakmak’ın Askerî Dehâsı Siyasî Hayatı**, Sinan Matbaası, İstanbul 1962, s. 116.

⁷⁶ Ancak DP’li Samet Ağaoğlu, Kenan Öner’in cemiyetin kurucuları arasında olduğunu belirtmektedir. Bkz. S. Ağaoğlu, **a.g.e.**, s. 41; M. Toker (1), **a.g.e.**, s. 210-211

⁷⁷ Aclan Sayılğan, **Türkiye’de Sol Hareketler**, Beşinci Baskı, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2009, s. 232.

görülen komünist faaliyetlerin beş sayfaya ayırmış ve kısa bir tarihçelerini açıklamıştır. Son safhanın 1945-1946 yıllarını kapsadığını, Tan gazetesinin yayınları, *Türkiye Sosyalist Emekçi Köylü Partisi* ve *Türkiye Sosyalist Partisi*'nin ve ayrıca bu partilere bağlı sendikalar ile gazete ve dergilerin çalışmalarını bu safhadaki faaliyetler olarak belirtmiştir. Sökmensüer, komünistlerin bu dönemde amaçlarına varıncaya kadar demokrasiyi bir araç olarak kullanmak istediklerini, demokratik hürriyetlerden faydalanılarak ihtilal hazırlayabileceklerini düşündüklerini söylemiştir⁷⁸.

Konuşmasının devamında bu dönemde Sertel çifti ile Cami Baykurt'un Demokrat Parti kurucuları ve Fevzi Çakmak'la olan ilişkilerinden bahseden Sökmensüer, Cami Baykurt ile Zekeriya Sertel'in Fevzi Çakmak'a gönderdiği 2 Eylül 1946 tarihli mektubu okumuştur. Mektupta, Cumhuriyet Halk partisinin 1946 seçimlerinde muhaliflere karşı oynadığı oyunlarda başarılı olmasına, halkın seçimlerdeki sıkıntılarına, seçimlerde yapılan su-i istimalleri boykot etmek için Çankaya eteklerine kadar gelerek yaptıkları gösterilerden bahsedilmişti. Bu gösterilerin Meclisi, Hükümeti ve Cumhurbaşkanı tanımamak anlamına geldiğini ve halkın bu temiz ve mukaddes heyecanını Demokrat Partililerin temsil edemediği belirtilmiştir. Milletın kendisinden (Fevzi Çakmak'tan), haklarını savunmasını beklediği ve onun da Meclis kürsüsüne çıkarak Meclisin, Hükümetin ve Cumhurbaşkanıın meşrutiyetinin olmadığını söylemesi istenmiştir. Ayrıca Meclis dışına çıkarak halk ile birlikte onun hakkını savunması gerektiği de yazılmıştı. Sökmensüer bu mektupları ve bahsi geçen olayları komünistlerin Demokrat Parti ve Mareşal Fevzi Çakmak üzerinde oynadıkları oyunlar olarak değerlendirmiştir⁷⁹.

Bu mektup ve bahsedilen gelişmeler hakkında ne Sertel çifti ne de Cami Baykurt olayların yaşandığı dönemde ve daha sonra anılarında açıklamada bulunmuşlardır. Sadece Fevzi Çakmak adı geçen kişilerden böyle bir mektup aldığını, ancak itibar etmediğini belirtmiştir⁸⁰.

⁷⁸ TBMM TD, Dönem: VIII, C:4, İ: 1, 29 Ocak 1947, s. 66-68.

⁷⁹ TBMM TD, Dönem: VIII, C:4, İ: 1, 29 Ocak 1947, s. 71-72.

⁸⁰ Sinan Omur, **a.g.e.**, s. 119. Kemal Karpat, Şükrü Sökmensüer'in komünist faaliyetleri anlatırken Mareşal Fevzi Çakmak'tan ve DP'den söz açmasının üç amacı olduğunu belirtmektedir. Öncelikle solcuları desteklediği için Mareşal'i gözden düşürmek ve DP'yi Mareşal'in desteğinden yoksun bırakmak. Ayrıca Mareşal'in solcuları desteklediği ancak DP'lilerin bundan sakındığı imajı oluşturarak Mareşal ile DP'nin arasını açmaktı. Son olarak da DP kurultayında alınan hürriyet

Görüldüğü üzere Cami Baykurt ve Serteller, Meclis dışında ve hiçbir siyasî amaç gütmediklerini belirttikleri bir cemiyet kurmakla kalmamış aynı zamanda TBMM içerisindeki muhalefet üzerinde bir etki kurmak istemiş, ancak onda da başarılı olamamışlardır.

Cami Baykurt'un adı son olarak Mareşal Fevzi Çakmak ve Kenan Öner ile birlikte Millet Partisi'nin kurulması sırasında gündeme gelmiştir. Hatta bu partinin programının Cami Baykurt tarafından hazırlandığı iddia edilmiştir. Ancak 20 Temmuz 1948 tarihinde kurulan bu partinin çalışmalarına katılmayan Cami Baykurt, 4 Kasım 1949 yılında ölmüştür⁸¹.

Çok partili hayata geçiş sürecinin yaşandığı 1945 yılından itibaren savunduğu fikir ve görüşler etrafında amacına ulaşmak için önce basın sonra da siyasî çevrelerde etkinlik sağlamak isteyen Cami Baykurt, dönemin renkli bir siması olmuştur. Sosyalist görüşüne zemin bulabilmek için siyasetin diğer kesimleriyle yakın temaslara girmiş, ancak yürüttüğü faaliyetlerde başarı sağlayamamıştır.

isteklerinin CHP tarafından kabul olunmadığı takdirde Meclis'ten çekilme hususunda aldığı kararı suya düşürmektir. Böyle bir çekilme söz konusu olduğunda bunun komünistlerin bir teşviki olduğu propagandası yapılacaktı. Bkz: K. H. Karpat, **a.g.e.**, s. 156.

⁸¹ Meral Demirel, **a.g.e.**, s. 193; A. Nesimi, **a.g.e.**, s. 223-235. Bununla birlikte Mehmet Ali Aybar'ın 5 Nisan 1948 tarihinde ve sadece bir sayı olarak çıkarabildiği *Zincirli Hürriyet* gazetesinde Cami Baykurt'un "Cumhuriyetin Dahiliye Vekili Cami Baykurt'tan Mektuplar" isimli makalesi yayınlanmıştır. Cami Baykurt makalesinde DP'den ayrılanların Fevzi Çakmak etrafında siyasî parti kurma girişimlerini ve bu durumun DP ve CHP'de rahatsızlığı değerlendirmiştir. Bkz. Hakkı Uyar, **Tek Parti Dönem ve Cumhuriyet Halk Partisi**, Boyut Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 216, 228.

IV. BÖLÜM

ABDÜLKADİR CAMİ BAYKURT'UN DÜŞÜNCE YAPISI VE ESERLERİ

A. Milliyetçilikten Sosyalizme Uzanan Süreç (1912-1920)

Câmi Baykurt, milliyetçi bir düşünce yapısından zamanla Sosyalizme yönelmiş, yaşamının son dönemlerinde bu doğrultuda faaliyetleri ile sol kesim içerisinde önemli simalardan biri olmuştur¹. Çalışmanın bu kısmında öncelikle Câmi Baykurt'un milliyetçilik fikirleri üzerinde durulacak ve sonrasında hakkında çok az bilginin olduğu fikir yapısında görülen değişimden bahsedilecektir.

1. Cami Baykurt'ta Milliyetçilik Fikri

1896 yılında Trablusgarb Vilayeti'nde yarı sürgün bir subay olarak görevlendirilen Câmi Baykurt, burada İTC'nin çalışmalarına katılmıştır². Câmi Baykurt'un Trablusgarb'daki faaliyetleri hakkında bilgiler oldukça sınırlı olmakla birlikte bu dönemde milliyetçi bir düşünce ve söylem içerisinde olduğu söylenemez. Zira İTC'nin de geniş bir coğrafyaya yayılmış, çeşitli ırktan ve dinden insanların yaşadığı Osmanlı Devleti içerisinde milliyetçi bir söylemle örgütlenmesi düşünülemez.

II. Abdülhamit'e karşı hürriyet mücadelesi yaparken diğer unsurlarında desteğini alma ve onlarla birlikte hareket etme ihtiyacı duyan İTC, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra hükümetlere hâkim duruma geldiğinde Osmanlıcılık (ittihad-ı anasır) siyasetini savunmuştur. Balkan savaşlarından sonra bu politika yerini Türk milliyetçiliğine ve İslami unsurlara ağırlık verilen bir siyaset takip edilmiş ancak

¹ Meral Demirel, **a.g.m.**, s. 184.

² Meral Demirel, **a.g.m.**, s. 184.

Osmanlıcılık fikri de eskisi gibi geçerli kalmıştır. Değişen, bu üç farklı görüşün bütüne katkı oranı olmuştur³.

Balkan Harbi'nde alınan yenilgi Câmi Baykurt'un düşünce yapısını etkilemiş ve Osmanlı Devleti içerisinde Türk ve Arap unsurları merkeze alan bir siyaset takip edilmesi doğrultusunda görüşler ileri sürmüştür. Aslında bu fikir bir zorunluluktan kaynaklanmış, Balkanların elden çıkmasıyla Türk nüfusun yaşadığı Anadolu coğrafyası ile Arap nüfusun yaşadığı yerler Osmanlı Devleti'nin elinde kalmıştır. Dolayısıyla Câmi Baykurt'un bu iki unsuru kapsayacak bir siyaset izlenilmesi doğrultusunda görüşleri mevcut duruma göre oluşmuştur.

Bununla birlikte Birinci Dünya Savaşı'nın sonucunda Arapların yaşadığı coğrafyanın da kaybedilmesi ve elde sadece Anadolu'nun kalmasıyla Câmi Baykurt, elde kalan topraklar içerisinde Türk unsura ağırlık veren bir söylem içerisine girmiştir. Bunda hiç şüphesiz Anadolu'nun içinde bulunduğu durum son derece etkilidir. Mevcut kaynaklar ışığında Câmi Baykurt'ta Balkan Savaşları döneminden itibaren oluşmaya başlayan milliyetçilik fikrinden bahsedilecektir.

Balkan savaşlarının, şimdiye kadar vatan olarak kabul edilen Balkanların aslında düşman memleketi olduğunu gösterdiğini söyleyen Câmi Baykurt'a göre, Osmanlı Devleti'nin hakiki vatani ve hayati kuvvetinin ağırlık merkezi Asya kıtasında yer almalıdır. Ayrıca memleket, Türk ve Arap çoğunluğuna dayanmalı ve Hilafet ve Saltanat merkezinin Türk ve Arapların yaşadığı coğrafyanın ortasına - Konya, Kayseri veya daha güneye- nakledilmelidir⁴.

Türk ve Arap nüfusun yaşadığı yerleri Osmanlı Devleti'nin asıl vatani olarak kabul eden Câmi Baykurt, iç siyasette öncelik olarak, harici düşmanların Araplar üzerinde yaratmak istediği milliyetçilik fikrini kökünden kesilmesini tavsiye etmektedir. Bununla birlikte Türklerle Araplar arasına hiçbir zaman bu fikrin giremeyeceğini de eklemektedir⁵. Görüldüğü üzere bu sözleri diyen biri, Türk milliyetçiliğine dayalı bir düşünceye taraftar değildir. Nitekim Câmi Baykurt'un

³Timuçin Kodaman, "II. Meşrutiyet Dönemi İttihat ve Terakki Fırkası ve Panislamizm", **Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet**, Pınar Yayınları, İstanbul 2008, s. 241. Nevzat Köseoğlu, **Türk Milliyetçiliği ve Osmanlı**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000, s. 38-45; F. Ahmad, **a.g.e.**, s. 254.

⁴ C. Baykurt (3), **a.g.e.**, s. 6-12; C. Baykurt (4), **a.g.e.**, s. 13-18.

⁵ C. Baykurt (3), **a.g.e.**, s. 11-12; C. Baykurt (4), **a.g.e.**, s. 17.

mevcut duruma göre sistemleştirdiği bu düşüncenin, Osmanlı Devleti'nin izlemesi gereken en makul politika olduğu da söylenebilir.

Câmi Baykurt, bu dönemde *Milli Meşrutiyet Fırkası*'nın (5 Eylül 1912) kurucuları arasında yer almıştır. I. Balkan Savaşı'ndan biraz önce kurulan ve Balkan Savaşları döneminde faaliyet gösteren bu parti Türk siyasî tarihinin ilk milliyetçi partisidir⁶. Ancak bu partinin çalışmalarına katılması Câmi Baykurt'un bu dönemde salt Türk milliyetçiliğe ağırlık veren bir düşünce de olduğunu göstermez. Câmi Baykurt'un de aralarında bulunduğu parti kurucuları Aralık 1912'de iktisadi milliyetçilik düşüncesiyle yerli malı üretimi ve tüketimini yaygınlaştırmayı amaçlayan *İstihlâk-i Milli Cemiyeti*'ni kurmuştur⁷. Câmi Baykurt'un, bu dönemde iktisadi anlamda yerli üretimi savunan siyasi anlamda da Müslüman unsuru merkeze alan bir düşüncede olduğu söylenebilir.

Milli Meşrutiyet Fırkası'nın kapanması, kendisinin iş hayatına atılması ve Birinci Dünya Savaşı'nda orduya çağırılması gibi nedenlerle Câmi Baykurt, 1913-1918 yılları arasında politikadan uzak kalmıştır. Mondros Mütarekesi'nden sonra İstanbul'a gelerek siyasî arenada tekrardan boy gösteren Câmi Baykurt, İtilaf Devletleri'nin, özellikle İngilizlerin, Türklerin elinde kalan son toprakları da taksim ederek ona yaşam hakkı bırakmayacağını açık bir şekilde görmüştür⁸.

İçinde bulunulan bu zor şartlardan kurtulmak için aydınlar çeşitli çareler aramışlardır. Bunlardan biri de bölgesel mahiyette oluşturula müdafaa-i hukuk cemiyetleridir. Câmi Baykurt da İMHOC'nin çalışmalarına katılmıştır. İzmir'e İtilaf Devletleri gemilerinin gelmesi ve sonrasında şehrin Yunanlılar tarafından işgal edileceği haberlerinin yayılması üzerine, Mondros Mütarekesi'nden kısa bir süre sonra faaliyete geçen cemiyetin çalışmalarına Câmi Baykurt da katılmış ve cemiyetin genel sekreteri seçilmiştir (Şubat-Mart 1919)⁹. Cemiyet içerisinde önemli görevler üstlenen Câmi Baykurt'un bunları vatansever duygularla yaptığına şüphe yoktur. Ancak bu faaliyetleri açıktan açığa milliyetçilik düşüncesi kapsamında değil de,

⁶ T. Z. Tunaya (1), **a.g.e.**, C. I, s. 351; A. Birinci, **a.g.e.**, s. 181-183. Câmi Bey'in bu parti içerisindeki faaliyetleri birinci bölümde anlatılmıştır.

⁷ S. Akşin (1), **a.g.e.**, s. 277; T. Z. Tunaya (1), **a.g.e.**, C. I, s. 445.

⁸ *Cami Baykurt'un Anıları*, Dft.1, TTK Arş., D:83, B: 9, s. 12-18.

⁹ *Cami Baykurt'un Anıları*, Dft.1, TTK Arş., D:83, B: 9, s. 10-23; N.Taçalan, **a.g.e.**, s.142; N. Morali (2), **a.g.e.**, s.12-13; Ş. S. Aydemir, **a.g.e.**, C. II, s.67.

memleketi işgal altında bulunan her Türk aydınının yapacağı bir görev olarak değerlendirmek gerekmektedir.

Mütareke döneminde Câmi Baykurt ve arkadaşları 4 Mayıs 1919'da *Milli Ahrar Fırkası*'ni kurmuştur¹⁰. Câmi Baykurt, Amerikan King-Crane Heyeti'ne partinin siyasi tutumunu "...nasyonalist ve nasyonalistliğin asgari bir şekli olan minimalist..." olarak açıklamıştır¹¹. Mütareke şartları altında Câmi Baykurt ve arkadaşları milliyetçiliği asgari düzeyde tutan bir parti kurarak örgütlenmiştir. Partinin bu dönemde Amerikan mandasına meyketmesi¹² partinin milliyetçilik düşüncesine asgari bir tarzda yaklaşmasıyla açıklanabilir. Ayrıca partinin, İtilaf Devletleri'nin kontrolü altında bulunan İstanbul'da açıktan milliyetçi bir söylemle faaliyet gösteremeyeceği de malumdur.

Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti'nin Balkan Savaşları'ndan itibaren kaybettiği topraklar ve mütareke sonrası içinde bulunan durum, Câmi Baykurt'un düşünce yapısını etkilemiştir. Câmi Baykurt, iç politikada Müslüman unsura ağırlık verilmesi noktasından Türk unsurun merkeze alındığı asgari düzeyde milliyetçi bir düşünceye Mondros Mütarekesi döneminde meyketmiştir. Ancak yine bu dönem de Câmi Baykurt'un düşünce yapısında başka değişiklikler de meydana gelmiştir.

2. Ara Dönem: Dönüşüm

Mütareke dönemi, Câmi Baykurt'un siyasî faaliyetlerinin yoğun olduğu bir dönemdir. 1919 yılında İMHOC ve Milli Ahrar Fırkası gibi memleketin içinde düştüğü duruma karşı farklı kurtuluş çareleri öneren oluşumların çalışmalarında yer alan Câmi Baykurt, bu yılın sonunda Milli Mücadele safına geçmiştir. Son Osmanlı Mebusan Meclisi'ne Aydın Sancağı'ndan mebus olarak katılan ve bu meclisin

¹⁰ T. Z. Tunaya (1), **a.g.e.**, C. II, s.460; T. Z. Tunaya (2) **a.g.e.**, s.431-432; M. Ayıışığı, **a.g.e.**, s.21; Tülay Duran (1), **a.g.m.**, s.14; "Milli Ahrar Fırkası", **İleri**, 22 Mayıs 1335 (1919), Nr: 494, s. 3. *Cami Baykurt'un Anıları*, Dft.1, TTK Arş., D: 83, B: 9, s. 25-26.

¹¹ "Amerikan Heyet-i Muhassası ve Muhtelif Cemiyetler", **İkdam**, 1 Ağustos 1335 (1919), Nr: 8073, s.2.

¹² H. N. Howard, **a.g.e.**, s.164-165; M. Erol, **a.g.e.**, s.63; D. Bilgen, **a.g.e.**, s.74; M. Ayıışığı, **a.g.e.**, s.21; K. Kasalak, **a.g.e.**, 56-57.

çalışmalarının sona ermesiyle Ankara'da oluşturulan TBMM'nin çalışmalarına da katılmıştır.

Câmi Baykurt, 3 Mayıs 1920'de TBMM'nin ilk İcra Vekilleri Heyeti'nde Dahiliye Vekili olmuştur¹³. Kaynaklarda Câmi Baykurt'un Dâhiliye Vekilliği döneminde Rusya'da meydana gelen Bolşevik devrimden (1917) etkilendiğine dair açıklamalar vardır. Mete Tuncay bu dönemde Câmi Baykurt'un sol eğilimli olduğunu Fethi Tevetoğlu da komünist veya komünizme sempati beslediğini ifade etmektedir. Meral Demirel ise Câmi Baykurt'un bu dönemde Bolşevik fikirlerle yakınlaşmaya başladığını söylemiştir¹⁴. Ayrıca Meral Demirel savını desteklemek için Câmi Baykurt'un bu doğrultudaki faaliyetlerinden de bahsetmektedir¹⁵.

TBMM'i içerisinde Rusya'da meydana gelen devrimden etkilenen ve gizliden benzer çalışmalar içerisinde bulunan mebuslar vardır. Bunlar arasında Câmi Bey'in de olabileceği akla gelmektedir. Ancak bu doğrultuda mevcut bilgiler çok sınırdır. Bu dönemde *Yeşil Ordu*, *Halk İştirakiyun Fırkası* ve *Türkiye Komünist Partisi* gibi Ankara merkezli bir takım sol/sosyalist zeminde faaliyet gösteren siyasî oluşumlar bulunmaktadır. Bu oluşumların çalışmaları hakkında bilgi veren kaynaklarda Câmi Baykurt adına rastlanılmamıştır. Bununla birlikte 19 Ağustos 1920 tarihli bir İngiliz istihbarat raporunda Câmi Baykurt'un dış politika konusunda Sovyet Rusya yanlısı olduğu belirtilmiştir¹⁶.

Tüm bu anlatılanlar ışığında Câmi Baykurt'un 1920'de sosyalist düşünceyle tanıştığı ve fikriyatında gerçekleşecek dönüşümün tohumlarının bu dönemde atıldığı söylenebilir.

¹³ TBMMZC, D:1, İ.S.: 1, C.1, İ:10, (3 Mayıs 1336/1920), s.196-198

¹⁴ M. Tuncay, **a.g.e.**, s. 23; F. Tevetoğlu, **a.g.e.**, s. 142; M. Demirel, **a.g.m.**, s. 187.

¹⁵ "Komitern arşivinde bulunan Lütfi Yoldaş'ın Türkiye İştirakiyun Fırkaları merkez riyasetine gönderdiği 19 Ağustos 1920 tarihli lahiyada Câmi Baykurt'un fikriyatındaki dönüşümü gösteren şu bilgi yer almaktadır. *Anadolu'da Bolşeviklik teşkilatı yapılmak için hiçbir mümanatta bulunulmuyor. Ankara'da Bolşevizmin derhal kabul edilmesine dair müteaddit konferanslar verilmiştir ve bu konferansların verilmesi için bizzat Cami Bey (Dahiliye vekaletini işgal ettiği zamanlarda) teşvik etmiştir.* Ankara'daki durumu, "Türkler vaziyat-i hazıra dolayısıyla kendilerine tabii Bolşevikler nazarıyla bakıyorlar ve kuva-yı Milliye ordusu Bolşevik ordusu suretiyle telakki ediyorlar şeklinde yorumlayan Lütfi Yoldaş *Kuva-yı Milliye re'sikarında olanlar Bolşevikliğe ne surette bakıyorlar* sözleriyle başlayan bir başka komitern belgesinde (Sabık Dahiliye Vekili) Cami Bey'in kendisine şunları söylediğini belirtir: *Türkiye'nin kurtulması Sovyet hükümetinin cihana hakim olmasına mütevakıftır. siz memleketimizde istedikleri propagandayı yapmaya mezsunuz*".Bkz. Meral Demirel, **a.g.m.**, s. 187. Meral Demirel'in Komitern arşivine dayandırarak bahsettiği bu bilgileri doğrulayacak herhangi bir kaynağa ulaşılammıştır.

¹⁶ S. R. Sonyel (1), **a.g.e.**, C. I, s. 731-732; S. R. Sonyel (2), **a.g.e.**, s. 106-107.

B. Cami Baykurt'ta Sosyalizmin Yorumlanması (1945-1949)

Kaynakların 1920'de sosyalizm ile yakınlaşmaya başladığını belirttiği Câmî Baykurt çok ilginçtir ki 1945'lere kadar bu doğrultuda faaliyetlerde bulunmamıştır. Bunda hiç şüphesiz en önemli neden yasaların komünist/sosyalist oluşumların çalışmalarını engellemesidir. Ayrıca 1923-1945 arası dönemde Câmî Baykurt siyasî hayattan çekilerek, emlak danışmanlığı, öğretmenlik ve çevirmenlik gibi işlerde uğraşması da bu durumun bir diğer nedeni olarak gösterilebilir.

II. Dünya Savaşı sonrası tüm dünyada esen demokrasi rüzgârından Türkiye'de nasibini almış, CHP iktidarına karşı Meclis içerisinde ve basında muhalif sesler yükselmiştir. Bu dönemde sosyalist ideolojiyi benimseyenler, siyasî düşüncelerini açık bir şekilde ifade etmemekle birlikte gazete ve dergilerde yazdıkları yazılar ile benimsediği ideoloji çerçevesinde görüşlerini dile getirmişlerdir. Bunlardan biri de Câmî Baykurt'tur¹⁷.

Câmî Baykurt'un bu dönem yazılarında faşizmi eleştirmiş, demokratik hak ve hürriyetleri savunmuştur. Ancak yazılarının satır aralarında sosyalizmle ilgili ipuçları da bulunmaktadır. 23 Ağustos 1945 tarihli *Tan* gazetesinde *Türkiye Tarihinde Yeni Bir Dönemeç* başlıklı yazısında kendi içerisinden yıkılmakta olan burjuvazinin faşizmi icat ederek demokratik hak ve hürriyetleri baltaladığını söylemiştir. Ayrıca faşizmin II. Dünya Savaşı'na neden olduğunu belirten Câmî Baykurt, savaş sonrası imzalanan San Fransisko Antlaşması'nın ise yeni bir insanlık cemiyeti kurmak doğrultusunda bir ümit olarak ortaya çıktığını ifade etmiştir. Câmî Baykurt oluşturulacak bu cemiyet hakkında "öyle bir cemiyet ki, orada emek hissesi köleler sınıfının değil, efendi derecesine yükselmiş (gerçekten efendimiz) halk yığınlarının necabet berati olacaktır" sözleri sosyalist ideolojinin söylemlerini çağrıştırmaktadır¹⁸.

Halk yığınlarını asil bir sınıf olarak gören Câmî Baykurt bir diğer yazısında ise aydınları bir sınıf olarak görmediğini belirtmiş, bu savını içte ve dışta verdiği

¹⁷ Câmî Baykurt'un 1945 sonrası süreçte sol bir parti kurma düşüncesinde olduğu ve bu doğrultuda basın yoluyla etkinlik sağlamaya çalıştığı bir önceki bölümde ayrıntılı bir şekilde aktarılmıştı. Câmî Baykurt'un *Tan* ve *Yeni Dünya* gazeteleri ile *Görüşler* dergisinde yayınlanan bu yazıları düşünce yapısı hakkında da bilgi vermektedir.

¹⁸ Cami Baykurt, "Türkiye Tarihinde Yeni Bir Dönemeç", *Tan*, 23 Ağustos 1945, Nr: 3352, s. 3.

örneklerle açıklamaya çalışmıştır. 1945 sonrası tüm dünyada görülen değişme ve yenileşme davasını Türkiye’de çok az sayıda aydının desteklediğini söyleyen Câmi Baykurt, çoğunluğun ise “tanzimatçı ve hakan-ı talim ve terbiye ile yetiştirilmiş, ancak devlet hazinesinden geçinen insanlar” olduğunu belirtmiştir. Câmi Baykurt, faşist cephenin kurulduğu Almanya ve İtalya’da da buna benzer bir durumun olduğunu belirtmiş ve hatta bu ülkelerdeki aydınların diktatörlerin “kapı kulu” olduğunu ifade etmiştir¹⁹.

Milliyet ve memleket fark etmeksizin aydınların her yerde benzer zafiyetler gösterdiğini söyleyen Câmi Baykurt, Avrupalı diktatörlerin işçi sınıfından korktukları kadar aydınlardan korkmadıklarını belirtmiştir. Çünkü ona göre, işçi sınıfı kendi sınıfının haklarının müdafaa edebilecek kadar bilinçli bir hale gelmiştir. Aydınlar ise sınıf kuvvetinin gücüne güvenemeyen dağınık insanlardır. Bu nedenle Câmi Baykurt, aydın kesim için, “kendisinin fikir amelesini olduğunu idrak ederek sınıf menfaatlerini müdafaa edebilecek derecede şuur sahibi olmadıkça ona bir “SINIF” adını vermek doğru değildir” demiştir²⁰. Görüldüğü üzere Cami Baykurt aydın kesimi işçi sınıfına dâhil eden bir yaklaşım sergilemiş ve onların haklarını savunmaları gerektiğini belirtmiştir.

Aslında bu ifadeleri ile Câmi Baykurt Avrupalı aydın kesimin faaliyetlerini eleştirerek gizliden Türkiye’de mevcut aydın kesime de seslenmekte, onlara sınıf mücadelesi yapmasını telkin etmektedir. Çünkü Türkiye’de Avrupa’dan örnekler verdiği gibi “bilinçli” bir işçi sınıfı yoktur. Kendisi de bunun farkındadır. Ve bu yüzden aydın kesimden bir beklenti içerisindedir. Nitekim Câmi Baykurt bir başka yazısında bu durumu açıkça ifade etmiş, hükümetin iç ve dış sermaye için kurmuş olduğu totaliter rejime sadece aydın kesimin karşı koyabileceğini belirtmiştir²¹.

Câmi Baykurt, 1917’de Rusya’da meydana gelen Bolşevik devrimini tarihin seyrini değiştiren bir dönüm noktası olarak belirtmiş, bu devrim ile milletlerarası kapitalist cephenin Rusya’daki zayıf kanadının kırıldığını söylemiştir. Böylelikle Rus

¹⁹ Cami Baykurt, “Münevver Sınıfın Tarihi Rolü”, **Tan**, 5 Eylül 1945, Nr: 3365, s. 3.

²⁰ Cami Baykurt, “Münevver Sınıfın Tarihi Rolü”, **Tan**, 5 Eylül 1945, Nr: 3365, s. 3.

²¹ Cami Baykurt, “Değişme ve Yenilenme”, **Tan**, 26 Ağustos 1945, Nr: 3355, s. 3.

inkılâpçılarına sosyalist çalışma sistemi kurmak için çok müsait ve zengin bir sahanın açıldığını da ifade etmiştir²².

Câmi Baykurt, Bolşevik devrimiyle kapitalist çalışma ve üretim sistemini tehdit eden yeni bir tecrübenin başladığını düşünmektedir. Nitekim milletlerarası yüksek finans çevresinin bu tecrübeyi bir tehlike olarak algılamakta gecikmediğini ve onu kökünden baltalamak için milletlerarası faşizm teşkilatı yaptıklarını da ifade etmiştir. Ancak Sovyetler Birliği'nin bu çevrenin açık veya gizli düşmanlıklarıyla pençelediğini ve mukabil tertibatlar aldığını belirtmiş ve düşmanlarına büyük darbeler indirdiğini de söylemiştir. Ayrıca Câmi Baykurt, Sovyet devlet adamlarının 1917 inkılâbının selamet ve başarısını dünya inkılâbından beklediklerini ancak bunun gerçekleşmediğini belirtmiştir. Ancak kendisinin de bu fikirde olduğunu dair bir imada bulunmamıştır²³.

Câmi Baykurt *Yeni Dünya ve Biz* başlıklı yazısında ise 1945 sonrası gelişmelerden bahsetmiştir. Ona göre tüm dünyada bir değişme ve yenilenme hareketi görülmekte, Türkiye'de bundan nasibini almaktadır. İç siyasette yaşanan gelişmeler de bu çerçevededir. Yazının ilerleyen kısımlarında II. Dünya Savaşı sonrasında savaşa katılan ve katılmayan devletlerin ekonomik zorlukların hükmü altında ezildiğini belirten Câmi Baykurt, özellikle Avrupalı devletlerin bozuk düzenlerini ayakta tutabilmek için sosyalizm tecrübesine giriştiklerini söylemiştir. Ayrıca “serbest ekonomi ve rekabet mektebinin son kalesi olan Amerika da dipten gelen dalgalarla çalkalanıyor” diye de eklemiştir²⁴. Görüldüğü üzere Câmi Baykurt ekonomik sistem olarak sosyalizmi savunmakta, onu savaş sonrası süreçte bir kurtarıcı olarak görmektedir.

Câmi Baykurt'un sosyalizm bağlamında düşünceleri gazete ve dergilerde yazdığı bu yazılar ile sınırlıdır. Görüldüğü üzere Câmi Baykurt yazılarında işçi sınıfını ön plana çıkartmış, 1917 Bolşevik devrimin dünyanın seyrini değiştirdiğini belirtmiş, sosyalist ekonomik sistemi savunmuş ve Sovyetler Birliği'ni Batılı devletler karşısında üstün tutan bir tavır sergilemiştir.

²² Cami Baykurt, “Barış Savaşı”, **Görüşler**, 1 Aralık 1945, Sayı:1, s. 3.

²³ Cami Baykurt, “Barış Savaşı”, **Görüşler**, 1 Aralık 1945, Sayı:1, s. 3.

²⁴ Cami Baykurt, “Yeni Dünya ve Biz”, **Yeni Dünya**, 1 Aralık 1945, Nr: 1 s. 1.

Câmi Baykurt sosyalizmi Türk toplumuna yaymak konusunda ise İslamiyet'ten yararlanmak fikrindedir. Ona göre Türkiye'nin nüfuzunun yüzde sekseni köylüdür ve bu insanların hepsi de dindardır. Câmi Baykurt Kuran'da sosyalizm ideolojisine uyan birçok ayetler, düsturlar olduğunu düşünmektedir. Bunlardan faydalanarak halk arasında sosyalizm yayılabileceği ve Türkiye'de sosyalizmin ancak din yoluyla gerçekleşebileceği inancındadır²⁵.

C. Cami Baykurt'un Eserleri

1. Trablusgarb'dan Sahra-yı Kebîre Doğru

İstanbul H. 1326 (1910/1911) tarihli hatıra tarzı bu ilk eserinde Câmi Bayurt Trablus ile Fizan bölgesini ve bu bölgeler arasındaki çöl yollarını anlatmaktadır. Eser, Cami Bey'in Trablusgarp'ın kuzeyinde on dört sene boyunca yaptığı çeşitli memuriyetler ile Fizan seyahati sırasında gerçekleştirdiği gözlemler neticesinde meydana getirilmiştir. Cami Bey bu eserinde bölgenin siyasi ve jeopolitik öneminden ziyade yalnızca seyahat ettiği bölgelerdeki gözlemlerini yazarak bölgeye ilgiyi çekmeyi amaçlamıştır.

Eserin ilk kısmında Trablusgarb Vilayeti'nin merkezi Trablus Sancağı ile buradan güneye doğru giden yollar ele alınmıştır. Bu bölümde Câmi Baykurt bölgenin coğrafi özelliklerinden ayrıntılı bir şekilde bahsetmiştir. Şehrin ticari yaşamını, halkın geçim kaynaklarını, şehirde hangi milletlerin yaşadığını, yerleşim yerlerini ve ticaret yollarını anlatmıştır. Bölge hakkında epeyce bilgiler verdiği bu bölümde yeri geldikçe anılarını da aktarmıştır.

²⁵ S. Sertel, **a.g.e.**, s. 382; Z. Sertel, **a.g.e.**, s. 218. Niyazi Berkes, Câmi Baykurt ile ilgili olarak "onun değil komünizmle, herhangi bir solculukla ne ilişkisi vardı ne de böyle şeylerden anladığı..." ifadelerini kullanmaktadır Bkz. N. Berkes, **a.g.e.**, s. 353. Ancak Moris Gabbay Bey Câmi Baykurt'un inanmış bir Müslüman olduğunu bununla birlikte Marksizm hakkında derin bir bilgisi olduğunu söylemektedir. Bu bilgiler, 27.09.2011 Salı günü Nazım Hikmet Kültür ve Sanat Vakfı'nda Câmi Baykurt'un Robert Kolej'den öğrencisi Moris Gabbay Bey ile 16:00-17:30 saatleri arasında yapılan görüşmeden alınmıştır.

Câmi Baykurt eserinin ikinci kısmında ise Trablus ile Fizan arasında posta yolu olarak sayılan Amire Yolu'dur. Bu bölümde yol boyunca olan yerleşim yerleri, bölgedeki insanları yaşamı ve yol üzerindeki Roma tarihi kalıntıları ele alınmıştır.

Eserin üçüncü bölümünde Trablus bölgesinden doğal yapısı ve kültür özellikleriyle farklı olduğunu düşündüğü Fizan bölgesine anlatılmıştır. *Fizan'ın Genel Manzarası ve Fizanlılar* adı başlığı altında incelenen bu bölümde ilk olarak Fizan'ın coğrafi sınırları belirtmiştir. Sonrasında Fizan'ın ikliminden ve Sahrâ-yı Kebîr'in coğrafi özelliklerinden bahsedilmiştir. Bu bölümde bölgenin tarihi, ticari özellikleri, hangi tür hayvanların yaşadığı ve bölgenin ticari özellikleri hakkında bilgiler bulunmaktadır.

Eserin dördüncü kısmında Fizan bölgesinin merkezi olan Murzuk bölgesi ele alınmıştır. Bu bölümde de Fizan bölgesindeki şehir yaşamı anlatılmış, şehrin fiziki yapısı ile sosyal ve ticari yaşamından ayrıntılı olarak bahsedilmiştir.

Cami Baykurt eserinin son iki bölümünde ise Sahrâ-yı Kebîr'in en önemli ticaret merkezi olarak tanımladığı Gat Kazası ve buranın civarında yaşayan Tuareg (Tevarık) kabilesini anlatmıştır. Bölgenin coğrafi özelliklerini belirttikten sonra Gat Kazası'nı tanıtmış, kazanın sosyal yaşamından örnekler sunmuştur. Ayrıca Tuaregler hakkında da oldukça ayrıntılı bilgiler verdiği gözlenmektedir.

2. Osmanlılığın Âtisi: Dostları ve Düşmanları

Bu eser Câmi Baykurt'un I. Balkan Savaşı sırasında *İfham* gazetesinde yazdığı makalelerin Ocak 1913'te kitap haline getirilerek İstanbul'da yayınlanmasıyla oluşmuştur. Dolayısıyla eserde konu bütünlüğü yoktur.

Eserde kaybedilen Balkanlar hakkında değerlendirmeler, Osmanlı'nın Türk ve Arap çoğunluğu üzerine dayalı olması gerekliliği, Hıristiyan kavimlerin ayrılmaya daima meyilli olmaları, 19. yüzyılda ortaya konulan ıslahat politikaları, İngilizler'in Osmanlı politikası, Sultan II. Abdülhamid'in demiryolu politikası, Osmanlı Devleti'nin dış politikası, Rusya, Fransa, Almanya ve İngiltere ile ilgili olan ilişkiler ve İslâm Birliği hususu hakkında makaleler yer almaktadır.

Makalelerde dikkat çekici bazı mühim noktaları şu şekilde sıralayabiliriz. “Rumeli Bizim Müstemlekemizdi” isimli makalesinde Câmi Baykurt Osmanlı Devleti’nin hiçbir zaman Avrupalı bir devlet olmadığını Avrupa’da müstemleke sahibi olmuş bir Asya hükümeti olduğunu savunuyordu. “Memleket Türk ve Arab Ekseriyeti Üzerine Dayanmalıdır” başlıklı makalesinde dini bağlardan ve ecnebi esaretinden kurtularak yaşamak kaydı ile birlikte Türk ve Arab kuvvetlerinin meydana getireceği ekseriyet üzerine kurulmuş saltanat ve hilafet makamının daha kuvvetli olacağını vurguluyordu. Cami Bey Islahatlar hususunda da birkaç makale ele almıştı. Buna göre ıslahatların Türk malı olmadığını Hıristiyan ıslahatları olduğunu düşünüyordu. Islahatların başlıca dikkat çeken yönünün Müslüman ve Hıristiyan bütün Osmanlılar arasında vazifeler ve hukukta tam eşitlik olmasına rağmen Hıristiyanlar en önemli eşitlik vazifesi olan askerlik hizmetinden kaçıyorlardı.

3. Osmanlı'nın İç ve Dış Düşmanları: (Osmanlı ve Rusya)

Bu eser *Osmanlılığın Âtisi: Dostları ve Düşmanları* isimli yukarıda bahsedilen esere *Osmanlı ve Rusya* başlığıyla ikinci bir bölüm eklenmesiyle oluşmuştur. Bu yeni bölümde Câmi Baykurt’un *İfham* gazetesinde Rusya hakkında çıkan iki makalesi yer almaktadır. Vecihi Enver’in 1994 tarihinde yayına hazırladığı eser Osmanlı Türkçesi ‘nden Latin alfabesiyle günümüz Türkçesi’ne transkripsiyon edilmiş ve dili de sadeleştirilmiştir. Câmi Baykurt Rusya’nın Slav birliği politikası ile Osmanlı Devleti üzerindeki yayılmacı politikasından bahsetmiştir. Ayrıca Rusya’nın hâkim olduğu topraklardaki halkları zalimane bir şekilde idare ettiğini de ifade etmiştir. Bu değerlendirmesiyle Câmi Baykurt’un Osmanlı Devleti’ndeki Hıristiyan azınlıkların dikkatini çekmek çabası içinde olduğu görülmektedir.

4. Osmanlı Ülkesinde Hıristiyan Türkler

Cami Baykurt bu eserinde ilk olarak Bizans İmparatorluğu'na dahil olarak Hıristiyan olmuş ve daha sonra Osmanlı'nın hâkimiyeti altında yaşamış olan Hıristiyan Türkler'i ele almaktadır. Cami Bey'in bu eseri ilk olarak I. Dünya Savaşı'nın son senesinde İzmir'de risale halinde basılmıştır. Daha sonra İstanbul'da *Söz* gazetesinde dizi halinde yayınlanmıştır. 1922 ve 1932 yılında ise kitap olarak basımı gerçekleşmiştir. Kitap üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Karaman Rum'u olarak tanınan Hıristiyan Türkleri anlatmıştır. Bunların ırksal ve kültürel olarak Türk olduklarını belirtmiştir. İkinci bölümde Türk Göç ve İstila Yolları'nı incelemiştir. Bu bölümde Hıristiyan Türk topluluklarının hangi yolları takip ederek Bizans topraklarına geldiği anlatılmak istenmiştir. Bu soruya cevap verebilmek için de Türk kavimlerini ve bunların göç yolları ele alınmıştır. Üçüncü bölümde ise çeşitli Türk kavimlerinin Bizans topraklarını giriş nedenleri ve Türk kavimleriyle Bizans İmparatorluğu'nun ilişkileri anlatmıştır. Cami Bey'in bu eseri diğer çalışmalarından farklı olarak tarih bir eser yazma çabası olarak değerlendirilebilir. Ayrıca Cami Bey eserini meydana getirirken yararlandığı kaynakları da eserin sonunda zikretmiştir.

Cami Baykurt'a göre Anadolu'nun içinde yaşayan bu Hıristiyan Türkler Müslüman Türklerden daha saf bir Türkçe konuşmakta, Türkçe dua etmekte ve Müslümanlarda kaybolmuş Öztürkçe aile isimleri taşımaktadır. Bu topluluğu Müslümanlardan ayıran yegâne husus dinleridir. Câmî Baykurt bu Türkler, Bizans önünde mağlup olarak Hıristiyanlaşan ve Anadolu'ya iskân edilen Peçenek, Kuman, Bulgar gibi Türk kavimlerinin soyundandır. Ayrıca yine bu Türkler Bizans ordusuna paralı asker olarak da yer almıştır.

5. Osmanlı Afrikası'nda Hayat: Çöl İnsanları, Sürgünler ve Jön Türkler

Bu eser, Cami Baykurt'un 1910/1911 yılında yayınladığı anılarını (*Trablusgarb'dan Sahra-yı Kebîre Doğru*) Halide Edip Adıvar'ın teşvikiyle yeniden kaleme almasıyla meydana gelmiştir Câmî Baykurt Trablusgarb ile ilgili ilk

anılarının gözüne sönük geldiğini belirtmiş, ayrıca o zamanın şartları dolayısıyla yazamadığı bazı hususlara da bu eserinde yer vermek istemiştir. Eser bu gayelerle oluşturulmuştur. Bununla birlikte bu eserinde Câmi Baykurt 1911 yılında Büyük Sahra'ya düzenlediği ikinci seferinden de bahsetmiştir. Ancak Câmi Baykurt bu eseri sağlığında yayınlamaya imkânı olmamış, Arı İnan yayına hazırlayarak 2009 yılında Türkiye İş Bankası Yayınlarından çıkartmıştır.

Cami Baykurt, ilk olarak Trablusgarb'a yarı sürgün olarak gönderilmesinden bahsederek eserine giriş yapmış ve bölge hakkındaki ilk izlenimlerini aktarmıştır. Daha sonra ise Trablusgarb'a gönderilen sürgünleri sırasıyla anlatmıştır. Bu kişiler arasında Ahmet Rasim Paşa, Mizancı Murad, Abdullah Cevdet gibi isimler bulunmaktadır. Bu bölümde Cami Bey Abdülhamid hakkında ve dönemin politikaları hakkında değerlendirmelerde bulunmuştur. Bundan sonra ise Cami Bey 1906'da ilk olarak gerçekleştirdiği Sahrâ-yı Kebîr seferini anlatmaya başlamıştır. Yol boyunca yaşadıklarını çeşitli bilgilerle süsleyerek kaleme dökmüştür. Uzun ve zor bir yolculuktan sonra vardığı Fizan Sancağı'nın merkezi Murzuk hakkında ise ayrıca bir başlık açarak şehrin fiziki, sosyal ve kültürel yapısından bahsetmiştir. Ayrıca Fizan'a gönderilen sürgünlerle ilgili ilginç bilgiler de vermiştir. Eserinin sonunda ise 1911 yılında gerçekleştirdiği ikinci sahra seferi hakkında çok az bilgi vermiştir.

6. İsrail Oğulları Mukaddes Yazılarından "tehellim" Mezmurlar: Üzerine Bir Sınama

Câmi Baykurt'un 1934 yılında İstanbul Letafet Matbaası'ndan neşredilen bu eserine Türkiye kütüphanelerinde ulaşamamıştır. Harvard Üniversitesi'nin Kütüphanesi'nde bulunduğu internet üzerinden yapılan araştırmada anlaşılan bu eseri inceleyebilme imkânımız olmamıştır. Eserin künye bilgilerine bakıldığında eserin yetmiş sekiz sayfa olduğu ve Musevi- Müslüman ilişkilerini anlattığı anlaşılmaktadır.

SONUÇ

Abdülkadir Câmi Baykurt, Osmanlı Devleti'nin son dönemine tanıklık etmiş, Milli Mücadelenin başarısı için önemli görevler üstlenmiş, benimsediği fikir ve görüşler doğrultusunda siyasî faaliyetlerde bulunmuş bir Türk aydınıdır. Bu çalışmada asker, siyasetçi, öğretmen, yazar ve gazeteci Abdülkadir Câmi Baykurt'un yaşamı tüm yönleriyle incelenmeye çalışılmıştır.

Abdülkadir Câmi Baykurt gençlik yıllarından itibaren kendini, dağılmakta olan bir devleti ayakta tutabilme çabaları içinde bulmuş, bu doğrultuda kendisiyle aynı endişeyi duyan öğrenci, memur ve sivil kesimin oluşturduğu İTC'nin çalışmalarına katılmıştır. Abdülkadir Câmi Baykurt'un cemiyet içerisindeki faaliyetleri hakkında bilgiler oldukça sınırlıdır. Ancak cemiyetin kendisini, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra yapılan I. Meclis-i Mebusan seçimlerinde Fizan Sancağı'ndan aday göstermesi cemiyet içerisinde önemli mevkie geldiğini göstermektedir.

Abdülkadir Câmi Baykurt, II. Meşrutiyet'in ilk meclisinin çalışmalarına katılmasıyla askerî üniformayı üstünden çıkartmış ve yaşamının sonuna kadar siyasi saha da etkinlik göstermiştir. Bu dönemde İTC ile anlaşmazlığa düşerek cemiyet ile bağlarını koparmıştır (Nisan 1910). Çalışmada, bu ayrılığın sebeplerine ulaşılmamıştır.

II. Meşrutiyet döneminde Abdülkadir Câmi Baykurt'un faaliyetlerinde plan ve programsızlık hissedilmekte, daha doğrusu siyasî açıdan düşünce yapısının tam şekillenmediğini görülmektedir. Hizb-i Terakki gibi İTC'nin sol kanadını oluşturacağı söylemiyle hareket eden bir grubun içinde yer aldığı gibi Türk siyasî tarihinin ilk milliyetçi partisi olan Milli Meşrutiyet Fırkası'nın çalışmalarına da katılmıştır.

Balkan Savaşları'nın Türk milletinde yarattığı hüsrana ve öfkeye Abdülkadir Câmi Baykurt'ta da görülmekte, bu dönemde *İfham* gazetesinde yazdığı yazılarda Osmanlı Devleti içerisinde Müslüman unsurlara ağırlık veren bir politika takip edilmesini tavsiye etmektedir. Bu görüşün mevcut durumun yarattığı bir fikir olduğu

görülmektedir. Nitekim I. Dünya Savaşı sonunda Arap nüfusun yaşadığı toprakların elden çıkması sonucu, Abdülkadir Câmi Baykurt bu sefer, Türk unsura ağırlık veren bir politika izlenilmesi gerektiği inanmakta, asgari düzeyde milliyetçi bir düşünceyle hareket etmektedir.

Mütareke dönemi olarak adlandırılan savaş sonrası süreç Abdülkadir Câmi Baykurt'un siyasî alanda en faal olduğu yıllardır. Ayrıca yine bu dönemde, düşünce yapısında önemli değişikliklere neden olacak fikirlerle de tanışacaktır. Mütareke döneminin başında Abdülkadir Câmi Baykurt, memleketi içinde bulunduğu durumdan kurtarmak kaygısıyla bir takım teşebbüslerde bulunmuştur. Ancak önce manda ve himaye gibi bağımsızlığa aykırı faaliyetlerde bulunmuş sonra Milli Mücadele safına geçmiştir.

Milli Mücadele cephesinde yerini almasından sonra bu teşkilatın üst kademelerine kadar yükselmiş, TBMM'nin ilk hükümetinde Dâhiliye Vekili olmuştur. Vekilliği döneminde Meclis ve hükümet başkanı Mustafa Kemal Paşa ile hükümet ve vekâletin yetkileri üzerine anlaşmazlık yaşamış ve istifa etmiştir. Bu hadise Abdülkadir Câmi Baykurt'un Mustafa Kemal Paşa'ya karşı cephe almasına neden olmuş, siyasî temsilci olarak gönderildiği Roma'da, İTC önde gelen isimlerinin Mustafa Kemal Paşa'yı mevkiinden uzaklaştırmak için tasarladıkları planlarına destek vermiştir. Oysa II. Meşrutiyet döneminin başında İTC'den istifa ederek muhalefet safına geçen Abdülkadir Câmi Baykurt, Mütareke döneminde de İTC muhalifliğiyle bilinmektedir. Bu durum siyasette safların çok çabuk değişebileceğini göstermektedir.

Abdülkadir Câmi Baykurt, Roma'da Ankara Hükümeti'nin temsilciliği döneminde Milli Mücadelenin sesini Batı kamuoyuna duyurmuş, orduya askerî malzeme temin etmiş ve hükümeti adına diplomatik ilişkilerde bulunmuştur. Temsilcilik görevine Celaleddin Arif Bey'in atanması üzerine TBMM'nin çalışmalarına katılması için geri çağırılmış, ancak dönmesini geciktiren bir takım sebepler ileri sürmesi üzerine 21 Ekim 1922'de müstafi sayılmıştır.

1923 yılında yurda dönen Abdülkadir Câmi Baykurt II. Dünya Savaşı sonuna kadar siyasetle uğraşmamış, derin bir sessizlik içinde inkılâp sürecini izlemiştir.

Öğretmenlik, dergilerde köşe yazarlığı ve tercümanlıkla yaptığı bu yıllarda mütareke döneminde tanıştığı sosyalist ideoloji düşünce yapısını biçimlendirmiştir.

II. Dünya Savaşı sonrası tüm dünyada esen demokrasi rüzgârından Türkiye de nasibini almış, Mecliste ve basında iktidara karşı muhalif sesler yükselmiştir. Abdülkadir Câmi Baykurt bu dönemde basın alanında faaliyet göstererek benimsediği görüş doğrultusunda kamuoyunda etkinlik sağlamak istemiş, siyasî tarihimizde çok partili hayata geçiş süreci olarak adlandırılan 1945-1950 yılları arasında sol camiada adından söz ettirmiştir.

Abdülkadir Câmi Baykurt bu dönemde siyasî alanda etkinlik sağlamak isterken Mondros Mütarekesi döneminde elde ettiği şöhretten yararlandığı görülmektedir. Ayrıca onun bu şöhretinden başta Sabiha-Zekeriya Sertel olmak üzere dönemin sol/sosyalist camiası da faydalanmak istemiş, bu kişiler Abdülkadir Câmi Baykurt ile birlikte siyasî faaliyetlerde bulunmuştur. Aslında bu durumu danışıklı dövüş olarak değerlendirmek daha doğru olur. Abdülkadir Câmi Baykurt siyasî çevrelerce tanınmakta, Celal Bayar ve Fevzi Çakmak gibi dönemin önde gelen şahsiyetleriyle dostluğu bulunmaktadır. Buna nazaran Serteller ise *Tan* gazetesi gibi yüksek tirajlı bir yayın organına sahiptir. Söz konusu bu şartlar aynı siyasî ideoloji benimseyen Abdülkadir Câmi Baykurt ve Sertel çiftinin birlikte hareket etmesini sağlamıştır.

Abdülkadir Câmi Baykurt'un sosyalizmi İslamiyet yoluyla topluma yayma fikri ise oldukça dikkat çekicidir. Kendisi Türk milletinin büyük çoğunluğunun dindar olduğunu söylemekte, din yoluyla bu ideolojinin halka benimsetilebileceğini düşünmektedir. Ayrıca İslamiyet ile sosyalizm arasında benzerlikler olduğunu da iddia etmektedir. Ancak Abdülkadir Câmi Baykurt bu düşüncesini kamuoyunda ifade edememiş, bu dönemde giriştiği siyasî faaliyetlerde başarı sağlayamamıştır.

Abdülkadir Câmi Baykurt'un yukarıda anlatılan bu faaliyetleri aynı zamanda yakın dönem tarihimizin önemli siyasî gelişmeleridir. 72 yıllık yaşamı boyunca kendisi bu gelişmelere tanıklık etmiş, bazılarında da aktif rol oynamış ve her dönem de muhalif kimliği ile ön plana çıkmıştır. Bu çalışma ile Abdülkadir Câmi Baykurt'un yaşamı, ulaşılabilen kaynaklar çerçevesinde tüm yönleriyle incelenmeye

alışılmıştır. Araştırmanın kendisi hakkında bundan sonra yapılacak çalışmalara kaynak olması ümit edilmektedir.

KAYNAKÇA

A. ARŞİV BELGELERİ

1.TÜRK TARİH KURUMU

DOSYA NO (D): 83, BELGE NO (B): 9.

2. TÜRK İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

Kutu No: 58, Belge No: 57.

3. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ¹

İ.DH, DH.MKT, İ.TAL, DH.MKT.,DH.SYS, DH.SYS, DUİT, MV., İ.MMS, MV.,
DH.İUM, DH. KMS, DH.KMS, HR. SYS, HR.İM, BOA. HR.İM

4. BAŞBAKANLIK CUMHURİYET ARŞİVİ²

B. RESMİ YAYINLAR

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi (MM ZC)

Devre: 1, İçtima Senesi: 1, Cilt:2, 4.

Devre: 2, Cilt:1.

Meclis-i Mebusan Tutanak Dergisi (MM TD)

Dönem: 4, Cilt: 1.

TBMM Tutanak Dergisi (TBMM TD)

Devre: 7, Cilt: 17,19, 20, 24;

Devre: 8, İçtima Senesi: 1, Cilt: 4.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMM ZC)

Devre: 1, İçtima Senesi: 1, Cilt: 1, 2;

Devre: 1, İçtima Senesi: 2, Cilt: 10,14;

Devre: 1, İçtima Senesi: 3, Cilt: 24.

TBMM Gizli Celse Zabıtları (TBMM GCZ)

Devre: 1, İçtima Senesi:1, Cilt: 1;

Devre: 1, İçtima Senesi: 2, Cilt: 2.

Düstur, 3. Tertip, Cilt 1.

¹Belgelerin dosya ve gömlek numaraları dipnotlarda verilmiştir.

²Belgelerin fon kodları, dosya ve fihrist numaraları dipnotlarda gösterilmiştir.

C. GAZETE VE DERGİLER³

Görüşler

Hakimiyet-i Milliye

İkdam

İleri

Takvim-i Vekayi

Tan

Tarik

Vakit

Yeni Dünya

D. HATIRALAR

Adıvar, Halide Edip: **Türk'ün Ateşle İmtihanı**, Özgür Yayınları, İstanbul 2004

Ağababa, Ali Fahri: **Şeref Kurbanları; II. Abdülhamit Döneminde Bir Sürgün Hikâyesi**, Haz: Ali Buğra, Mehmet Kuzu, Çatı Yayıncılık, İstanbul 2007.

Ağaoğlu, Samet: **Siyasî Günlük: Demokrat Parti'nin Kuruluşu**, Haz: Cemil Koçak, İletişim Yayınları, İstanbul 1992.

Ali Kemal: **Ömrüm**, Haz: Zeki Kunalp, İsis Yayıncılık, İstanbul 1985.

Altay, Fahrettin: **10 Yıl Savaş 1912-1922 Ve Sonrası**, İnsel Yayınları, İstanbul 1970.

Atatürk, Mustafa Kemal: **Nutuk**, C.1, Maarif Vekaleti, İstanbul 1960

Babamın Emanetleri, Ragıp Nurettin Ege'nin Birinci Cihan Harbi Günlükleri Ve Harbin Sonrası Hatıratı 1915- 1919, Hz: Güneş N. Ege – Akter, Dergah Yayınları, İstanbul 2006.

Barutçu, Faik Ahmet: **Siyasi Hatıralar: Milli Mücadeleden Demokrasiye**, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara 2001.

Bayar, Celal: **Ben de Yazdım**, Cilt 5, Baha Matbaası, İstanbul 1967.

³Yararlanılan gazete ve dergilerin sayısı ve tarihleri dipnotlarda belirtilmiştir.

- Baykurt, Cami: **Son Osmanlı Afrika'sında Hayat: Çöl İnsanları, Sürgünler ve Jön Türkler**, Yay. Haz. Arı İnan, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- Baykurt, Câmi: **Trablusgarb'dan Sahra-yı Kebir'e Doğru**, Nişan Babikyan Matbaası, İstanbul H. 1326-1910/1911.
- Berkes, Niyazi: **Unutulan Yıllar**, İletişim Yayınları, İstanbul 1997.
- Cebesoy, Ali Fuat: **Bilinmeyen Hatıralar, Kuva-yı Milliye ve Cumhuriyet Devrimleri**, Haz: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2001.
- Çarıklı, Hacim Muhittin: **Balıkesir Ve Alaşehir Kongreleri Ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuvayı Milliye Hatıraları (1919 – 1920)**, Haz. Şerafettin Turan, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1967.
- Çerkes Ethem: **Çerkes Ethem'in Hatıraları**, Dünya Yayınları, 1962.
- Çerkes Ethem: **Anılarım**, Berfin Yayınları, Sadeleştirilmiş Birinci Baskı, İstanbul 1993.
- Çetinkaya, Ali: **Ali Çetinkaya'nın Milli Mücadele Dönemi Hatıraları**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1993.
- Esener, Mediha: **Geç Kalmış Kitap**, Sistem Yayıncılık, İstanbul 1999.
- Gencosman, Kemal Zeki: **Devleti Kuran Meclis**, Hür Yayınları, İstanbul 1981.
- Gerede, Hüsrev: **Hüsrev Gerede'nin Anıları**, Yayına hazırlayan: Sami Önal, Literatür Yayıncılık, İstanbul 2002
- Haz: Osman Selim Kocahanoğlu: **Hatıraları ve Mektuplarıyla Sadrazam Talat Paşa**, Temel Yayınları, İstanbul 2008.
- Kadri, Hüseyin Kazım: **Meşrutiyet'ten Cumhuriyete Hatıralarım**, Hazırlayan: İsmail Kara, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.
- Kandemir, Feridun: **Zindan Hatırları 1848-108**, C. I, Sinan Matbaası ve Neşriyat Evi, İstanbul 1932.

Karabekir, Kazım: **İstiklal Harbimiz**,C.3, Emre Yayınları, Genişletilmiş Yeni Baskı, İstanbul 1995.

Kaygusuz, Bezmi Nusret: **Bir Roman Gibi**, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İkinci Baskı, İzmir 2002.

Kılıç, Altemur: **Kılıç'tan Kılıç'a Bir Dönemin Tanıklığı**, Remzi Kitabevi, İstanbul 2005.

Maliye Nazırı Cavid Bey:**Felaket Günleri, Mütareke Devrinin Feci Tarihi**, Cilt II, Haz: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2000.

Nadi, Yunus: **Kurtuluş Savaşı Anıları**, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1978.

Nesimi, Abidin:**Yılların İçinden**, s. Gözlem Yayınları, İstanbul 1977.

Nur, Rıza., Ellison, Grace: **İlk Meclisin Perde Arkası 1920-1923**, Örgün Yayınevi, İstanbul 2007.

Orbay, Rauf : **Cehennem Değirmeni**, C.II, Emre Yayınları, İstanbul 1993.

Sabis, Ali İhsan: **Harp Hatıralarım Birinci Dünya Harbi**, Cilt V., Nehir Yayınları, İstanbul 1991.

Sertel, Sabiha: **Roman Gibi**, Ant Yayınları, İstanbul 1969.

Sertel, Sabiha., Sertel, M. Zekeriya: **Davamız ve Müdafaamız**, F-K Basımevi, İstanbul 1946.

Sertel, Zekeriya: **Hatırladıklarım**, Dördüncü Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul 2010.

Tengirşek, Yusuf Kemal: **Vatan Hizmetinde**, Bahar Matbaası, İstanbul 1967.

Türkgeldi, Ali Fuad:**Görüp İştiklerim**, 3.Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1984.

E. ARAŞTIRMA İNCELEME ESERLER

Ahmad, Feroz: **İttihat ve Terakki**, Kaynak Yayınları, İstanbul 1986.

Akandere, Osman: **Millî Şef Dönemi, Çok Partili Hayata Geçişte Rol Oynayan İç ve Dış Tesirler 1938-1945**, İz Yayıncılık, İstanbul 1998.

- Akşin, Sina: **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1987.
- Akşin, Sina: **İstanbul Hükmetleri Ve Milli Mücadele**, Cem Yayınevi, İstanbul 1976.
- Arıburnu, Kemal: **Milli Mücadelede İstanbul Mitingleri**, 2.Basım, Yeni Desen Matbaası, Ankara 1975.
- Arıkan, Zeki: **Mütareke Ve İşgal Dönemi İzmir Basını (30 Ekim 1918 – Eylül 1922)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1989.
- Arslan, Ali: **Efendi ve Uşak: Avrupa Birliği-Türkiye İlişkileri**, İskenderiye Yayınları, İstanbul 2008.
- Aslan, Yavuz: **TBMM Hükümeti, Kuruluşu, Evreleri, Yetki ve Sorumluluğu (23 Nisan 1920-30 Ekim 1923)**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001.
- Aşkun, Vehbi Cem: **Sivas Kongresi**, İkinci Baskı, Tan Gazetesi ve Matbaası, İstanbul 1963.
- Atatürk'ün Milli Dış Politikası**, C. I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.
- Aydemir, Şevket Süreyya: **Tek Adam Mustafa Kemal 1919-1922**, Cilt 2, Remzi Kitabevi, 11.Basım, İstanbul 1990.
- Ayışığı, Metin: **Kurtuluş Savaşı Sırasında Türkiye'ye Gelen Amerikan Heyetleri**, TTK Basımevi, Ankara 2004.
- Baykurt, Câmi: **Osmanlılığın Âtisi: Dostları ve Düşmanları**, İfham Kütüphanesi, İstanbul H. 1331/1913.
- Baykurt, Câmi: **Osmanlılığın İç ve Dış Düşmanları (Osmanlı ve Rusya)**, Sadeleştiren: Vecihi Enver Yaşarbaş, Dost Yayıncılık, İstanbul 1994.
- Bayur, Yusuf Hikmet: **Türkiye Devleti'nin Dış Siyaseti**, TTK Basımevi, Ankara, 1973.
- Belen, Fahri: **Türk Kurtuluş Savaşı**, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1973.
- Bilgen, Deniz: **ABD'li Gözüyle Sivas Kongresi, Amerikan Mandası ve Gazeteci L. E. Browne'in Faaliyetleri**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2004.

- Birinci, Ali: **Hürriyet ve İtilaf Fırkası**, Dergah Yayınları, İstanbul 1990.
- Böke, Pelin: **Son Osmanlı Meclisi'nin Son Günleri**, Doğan Kitap Yayıncılık, İstanbul 2008.
- Çavdar, Tefvik: **Talat Paşa, Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995.
- Çoker, Fahri: **Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve T.B.M.M. I.Dönem 1919-1923**,III.Cilt, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, Ankara 1995.
- Çelebi, Mevlüt: **Milli Mücadele Döneminde Türk – İtalyan İlişkileri**, Dışişleri Bakanlığı Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ankara 1999.
- Çoker, Fahri: **Türk Parlamento Tarihi, Meşrutiyet'e Geçiş Süreci: I. ve II. Meşrutiyet**, C. I, Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayınları, Ankara 1997.
- Darendelioğlu, İlhan E.: **Türkiye'de Milliyetçilik Hareketleri**, Toker Yayınları, 1968.
- Demirel, Ahmet: **İlk Meclis'in Vekilleri, Milli Mücadele Döneminde Seçimler**, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
- Dönmez, Cengiz: **Milli Mücadeleye Karşı Bir Cemiyet: İngiliz Muhibleri Cemiyeti**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999.
- Erdeha, Kamil: **Milli Mücadelede Vilayetler Ve Valiler**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1975.
- Erer, Teki: **Basında Kavgalar**, Rek-Tur Yayınları, İstanbul ?.
- Eroğlu, Nazmi: **İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2008.
- Erol, Mine: **Türkiye'de Amerikan Mandası Meselesi 1919-1920**, İleri Basımevi, Giresun 1972.
- Fersoy, Cemal: **Bir Devre Adını Veren Başbakan: Adnan Menderes**, 2. Baskı HunYayınları, İstanbul 1978.

- Gezgin, Faruk: **Ali Kemal: Bir Muhalifin Hikâyesi**, İsis Yayıncılık, İstanbul 2010.
- Giritlioğlu, Fahir: **Türk Siyasi Tarihinde C.H.P'nin Mevkii**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1965.
- Goloğlu, Mahmut: **Üçüncü Meşrutiyet 1920**, Başnur Matbaası, Ankara 1970.
- Goloğlu, Mahmut: **Millî Şef Dönemi (1939-1945)**, Turhan Kitapevi, Ankara ?.
- Goloğlu, Mahmut: **Demokrasiye Geçiş**, Kaynak Yayınları, İstanbul 1982.
- Gökbilgin, Tayyip: **Milli Mücadele Başlarcken**, Cilt.1, TTK. Basımevi, Ankara 1959.
- Grassi, Fabio L.: **İtalya ve Türk Sorunu (1919- 1923) Kamuoyu ve Dış Politika**, Çev: Nevin Özkan- Durdu Kundakçı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.
- Güner, Zekai: **Milli Mücadele Başlarcken Türk Kamuoyu (Basın, Siyasi Partiler, Cemiyetler)**, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.
- Güner, Zekai: Orhan Kabataş, **Milli Mücadele Dönemi Beyannameleri**, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1990.
- Güneş, İhsan: **Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)**, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, 1997.
- Gürkan, Nilgün: **Türkiye'de Demokrasiye Geçişte Basın (1945-1950)**, İletişim Yayınları, İstanbul 1998.
- Hanioğlu, Şükrü: **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1981.
- Hanioğlu, Şükrü: **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)**, İletişim Yayınları İstanbul 1985.
- Haz:Cafer Demiral: **Türkiye'nin 42 Hükümeti**, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1973.
- Haz: Sadık Perinçek, Cahit Özden:**Türk Ceza Kanunu ve Buna Ait Seçilmiş Yargıtay Kararları**, Güven Basımevi, İstanbul 1950.

- Hocaoğlu, Baran: **II. Meşrutiyette İktidar-Muhalefet İlişkileri 1908-1913**, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010.
- Howard, Harry N.: **An American Inquiry in the Middle East - The King-Crane Commission**, Beirut 1963.
- İğdemir, Uluğ: **Sivas Kongresi Tutanakları**, 2.Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1986.
- İlgürel, Mücteba: **Milli Mücadele’de Balıkesir Kongreleri**, Atatürk Araştırma Merkezi, İstanbul 1999.
- İskit, Server R.: **Türkiyede Matbuat Rejimleri**, Ülkü Matbaası, İstanbul 1939.
- Jaeschke, Gotthard: **Türk İnkılabı Tarihi Kronolojisi**, Birinci Cilt, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1939.
- Jaeschke, Gotthard: **Türk Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**, Çev: Cemal Köprülü, TTK Basımevi, Ankara 1971.
- Jaeschke, Gotthard: **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi**, C. I, TTK Basımevi, Ankara 1970.
- Kabacalı, Alpay: **Türkiye’de Gençlik Hareketleri**, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1992.
- Karabibrahimoğlu, Sacit: **T.B.M.M.**, Ege Matbaası, Ankara 1968.
- Karayaka, Ali: **Milli Mücadele’de Manda Sorunu, Harbord Ve King-Crane Heyetleri**, Başkent Klişe ve Matbaacılık, Ankara 2001.
- Karasapan, Celâl Tevfik: **Libya: Trablusgarp, Bingazi ve Fizan**, Resimli Posta Matbaası, Ankara 1960.
- Karpat, Kemal H.: **Türk Demokrasi Tarihi**, İstanbul Matbaası, İstanbul 1967.
- Kasalak, Kadir: **Milli Mücadele’de Manda ve Himaye Meselesi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993.
- Kendirici, Hasan: **Meclis-i Mebusan’dan Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne Kopuş ve Süreklilik**, Kitap Yayınevi, İstanbul 2009.

- Keskin, Mustafa: **Hindistan Müslümanları'nın Millî Mücadele'de Türkiye'ye Yardımları (1919-1923)**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1991.
- Koçak, Cemil: **Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)**, İletişim Yayınları, İstanbul 1996.
- Koloğlu, Orhan: **Osmanlı Meclislerinde Libya ve Libyalılar**, Boyut Yayıncılık, İstanbul 2003.
- Kuran, Ahmed Bedevi: **Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Millî Mücadele**, Baha Matbaası, İstanbul 1956.
- Kutay, Cemal: **Millî Mücadelede Öncekiler Ve Sonrakiler**, Tarih Yayınları, İstanbul 1963.
- Kürkçüoğlu, Ömer: **Türk – İngiliz İlişkileri (1919-1926)**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1978.
- Lewis, Bernard: **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Dokuzuncu Baskı, TTK, Ankara 2007.
- Millî Mücadele Hilâl-i Ahmer**, Haz: İsmail Hacifettahoğlu, Türkiye Kızılay Derneği Yayınları, 2.Baskı Ankara 2009.
- Moralı, Nail: **Mütarekede İzmir Önceleri Ve Sonraları**, Ülkü Matbaası, İletişim Yayınları, İstanbul 1976.
- Moralı, Nail: **Mütarekede İzmir Olayları**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1973.
- Mücellidoğlu, Ali Çankaya: **Yeni Mülkiye Târîhi ve Mülkiyeliler**, C. III, Mars Matbaası, Ankara 1968-1969.
- Müderrişoğlu, Alptekin: **Kurtuluş Savaşının Malî Kaynakları**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1990.
- Nadi, Yunus: **Birinci Büyük Millet Meclisi**, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, 1998.
- Nur, Rıza: **Türk Tarihi**, Hazırlayan: Yalçın Toker, Cilt 13-14, Toker Yayınları, İstanbul 1994.

- Omur, Sinan: **Büyük Mareşal Fevzi Çakmak'ın Askerî Dehâsı Siyasî Hayatı**, Sinan Matbaası, İstanbul 1962.
- Özbudun, Ergun: Ömer Faruk Gençkaya, **Türkiye'de Demeokratikleşme Ve Anayasa Yapımı Politikası**, Doğan Kitap Yayınevi, İstanbul 2010.
- Özel, Sabahattin; Çakan Hacıibrahimoğlu, Işıl: **Osmanlı'dan Milli Mücadeleye Seçilmiş Mülakatlar**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.
- Özer, Atilla: **Batı Demokrasilerinde ve Türkiye'de Hükümetin Kuruluş Yöntemleri**, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, Ankara 1981.
- Parlak, Türkmen: **İşgalden Kurtuluşa "1" Yunan Ege'ye Nasıl Geldi "İlk Günler"** İzmir Sosyal Hizmetler Kültür Vakfı Kültür Yayınları, İzmir 1982.
- Sarihan, Zeki: **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, Cilt III, İkinci Baskı Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995.
- Sayılgan, Aclan: **Türkiye'de Sol Hareketler**, Beşinci Baskı, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2009.
- Selek, Sabahattin: **Anadolu İhtilali**, Cilt:2, Kastaş Yayınları, İstanbul 1987.
- Serçe, Erkan: **İzmir Ve Çevresi Nüfus İstatistiği 1917**, Akademi Kitabevi, İzmir 1998.
- Somalı, Vâlâ: **Türk Sporunda Bir Asır: Beşiktaş Spor Tarihi (1903-1996)**, Flash Yayıncılık, 1996.
- Sonyel, Salahi R.: **Mustafa Kemal (Atatürk) ve Kurtuluş Savaşı**, C.1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008.
- Sonyel, Salahi R.: **Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995.
- Sunata, İ. Hakkı: **İstanbul'da İşgal Yılları**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006.

- Şimşir, Bilal N.: **Atatürk İle Yazışmalar I (1920-1923)**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.
- Şimşir, Bilal N.: **Malta Sürgünleri**, İkinci Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara 1985.
- Taçalan, Nurdoğan: **Ege’de Kurtuluş Savaşı Başlarken**, Bilgi Yayınevi, Ankara 2007.
- Tanör, Bülent: **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)**, Afa Yayıncılık, Genişletilmiş Üçüncü Baskı, İstanbul 1996.
- Tansel, Selahattin: **Mondros’tan Mudanya’ya Kadar**, I.Cilt, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Yayınları, Ankara 1973.
- Tevetoğlu, Fethi: **Türkiye’de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1967.
- Toker, Metin: **Tek Partiden Çok Partiye**, Milliyet Yayınları, 1970.
- Toker, Metin: **Türkiye Üzerinde 1945 Kabusu**, Akis Yayınları, Ankara 1971.
- Tökin, F. Hüsrev: **Türk Tarihindeki Siyasi Partiler**, Elif Yayınları, İstanbul 1965.
- Tunaya, Tarık Zafer: **Türkiye’de Siyasal Partiler: İttihat ve Terakki**, C. III, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989.
- Tunaya, Tarık Zafer: **Türkiye’de Siyasi Partiler 1859 – 1952**, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul 1952.
- Tunaya, Tarık Zafer: **Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2002.
- Tuncay, Mete: **Mesai:1920 Halk Şuralar Fırkası Programı**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1972.
- Turan, Şerafettin: **Türk Devrim Tarihi**, Bilgi Yayınevi, C. II, İstanbul 1992.
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, **Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Dönemi (23 Nisan 1920- 29 Ekim 1923)**, IV ncü Cilt 1 nci Kısım, Gnkur. Basımevi, Ankara 1984.

Uluğ, Naşit Hakkı: **Halifeliğin Sonu**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1975.

Umar, Bilge: **İzmir’de Yunanlıların Son Günleri**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1974.

Uyar, Hakkı: **Tek Parti Dönem ve Cumhuriyet Halk Partisi**, Boyut Yayıncılık, İstanbul 1998.

Velidedeoğlu, H. V.: **İlk Meclis- Milli Mücadele’de Anadolu**, Çağdaş Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1990.

Yalçın, E. Semih: **Atatürk’ün Milli Dış Siyaseti**, Berikan Yayınları, Ankara 2000.

Yalçın, Hüseyin Cahit: **İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları**, Haz: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2002.

Yeşilyurt, Süleyman: **Bayar Gerçeği**, Serajans Yayıncılık, Ankara 1997.

Zürcher, Erik Jan: **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, 21. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2007..

F. MAKALELER

Ada, Serhan: “Kurtuluş Savaşı’nda Diplomasi ve Askeri Yardım (Fransız ve İtalyan Askeri Yardımları)”, **İkinci Askeri Tarih Semineri, Bildiriler**, Gnkur. Basımevi, Ankara 1985, s.338-352.

Akandere, Osman :“ İdama Mahkum Edilen Bir Hükümet: Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin İlk İcra Vekilleri Heyeti Hakkında Çıkarılan İdam Kararları”, **Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Fen Edebiyat Dergisi**, Sakarya Üniversitesi Basımevi, C:10, S:2, Sakarya 2008, s.185-224.

Akgün, Seçil: “Kurtuluş Savaşı Başlangıcında Türk Ermeni İlişkilerinde ABD’nin Rolü”, **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu**, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Kurtuluş Ofset Basımevi, Ankara 1986, s. 331-346.

- Altun, Mehmet: “Jön Türklerin Korkulu Sürgün Yeri; Fizan Denen Şu Yer!”, **Toplumsal Tarih**, Sayı: 125, Mayıs 2004, s.24-29.
- Arar, İsmail :“Halife Olmak İsteyen Meb’usan Meclisi Reisi Celaledin Arif Bey, I-II”, **Tarih ve Toplum**, Cilt VII, Sayı 42, Haziran 1987, s.18-24.
- Arıkan, Zeki: “1919 Seçimleri Ve İzmir”, **Ata Dergisi**, Sayı 7, Selçuk Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi, Konya 1997, s.
- Ataker, Mehmet: “Milli Mücadelede Şehzade Faruk Efendi Anadolu’ya Nasıl Gitmiş ve Dönmüştü?”, **Resimli Tarih Mecmuası**, Cilt III, Sayı:29, Mayıs 1952, s.1498-1499.
- Banoğlu, Niyazi Ahmet: “Milli Kongre Ve Faaliyetleri”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Ankara 1986, Cilt:3, Sayı: 7, s.197-209.
- Çapa, Mesut: “İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt 7, Sayı 21, s. 553-566.
- Demirel, Meral: “Cami Baykurt”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce**, Cilt 8, İletişim Yayınları, İstanbul 2007, s. 184-193.
- Duran, Tülay: “Mütareke Devrinin Önemli Bir Olayı Milli Ahrar Fırkası’nın Kuruluşu” , **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Dün/ Bugün / Yarın**, C.9-10, S.60, Eylül 1972, s.10-16.
- Duran, Tülay: “Son Osmanlı Meclisi Mebusanında Felah-ı Vatan İttifakı”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, C.11, S.61, Ekim 1972, s.12-21.
- Eraslan, Cezmi: “Meşrutiyet, Cumhuriyet ve Çok Partili Döneme Geçiş”, **İslâm ve Demokrasi**, İstanbul 2000, s. 317-357.
- Gazel, A. Ali: “İkinci Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terakki Fırkası’nı Bölünme Noktasına Getiren Hizb-i Cedid Hareketi”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 16, Erzurum 2001, s. 259-268.

- Halıcı, Şaduman: “İttihat ve Terakki Cemiyeti’nde Siyasal Bölünme: Hizbi Cedid”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt: IV, Sayı: 15, Yıl: 2007, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir 2009, s. 77-109.
- Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**, Yıl:5, Sayı:16, E. U. Basımevi, Ankara 1956, Belge No: 406-407.
- Kavas, Ahmet: “Büyük Sahra’da Gat Kazasının Kurulması ve Osmanlı-Tevarik Münasebetleri”, **İslâm Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 3, 1999, s. 171-196.
- Kırzioğlu, Fahrettin: “Amerikan Mandasını Kimler İstiyor ve Nasıl Öneriyorlardı”, **Belgelerler Türk Tarihi Dergisi**, Cilt:11-12, Sayı: 67-68, Nisan-Mayıs 1973, s.30-37.
- Koçak, Cemil: “İkinci Dünya Savaşı ve Türk Basını”, **Tarih ve Toplum**, İletişim Yayınları, Sayı: 35, Kasım 1986, s.29-33.
- Kodaman, Timuçin: “II. Meşrutiyet Dönemi İttihat ve Terakki Fırkası ve Panislamizm”, **Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet**, Pınar Yayınları, İstanbul 2008, s. 233-246.
- Kurtcephe, İsrail: “Osmanlı Parlamentosu ve Türk-İtalyan Savaşı (1911-1912)”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)**, Sayı: 5, Ankara 1994, s. 235-258.
- “Londra Konferansı ve Türkiye Meselesinin Cereyan-ı Müzakeratı”, Yay. Haz: İzzet Öztoprak, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt:XI, Sayı:33, Kasım 1995, s. 157-192.
- Okumuş, Ömer: “CÂMÎ Abdurrahman”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C. VII, İstanbul 1993, s. 94-99.
- Olgun, Kenan: “II. Meşrutiyet Devri Hakimiyet-i Milliye Mücadelesinde Önemli Bir Dönem: 1912 Meclis-i Mebusan-ı ve Faaliyetleri”, **İlmî Araştırmalar**, Sayı: 13, İstanbul 2002, s. 111-132.

- Oral, Mustafa: “Veliaht Abdülmecit’in Ankara’ya Davet Edilmesi Meselesi”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı:61, Cilt XXI, Mart 2005, s.281-304.
- Özkaya, Yücel: “İstanbul’un İşgali Üzerine Aydınların İstanbul’dan Ankara’ya Kaçışı Olayı”, **I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu** (Açılış Konuşmaları – Bildiriler, 21-23 Eylül 1987), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1994, s.127-143.
- Özkaya, Yücel: “Milli Mücadele Başlangıcında Basın Ve Mustafa Kemal Paşa’nın Basınla İlişkileri”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt:1, Sayı: 3, 1985, s.897.
- Reyhan, Hakan “Türkiye’nin İlk Milliyetçi Partisi: Milli Meşrutiyet Fırkası”, **Türkiye Günlüğü**, Sayı: 37, Kasım-Aralık 1995, s. 64-71.
- Sertoğlu, Mithat: “Mütareke Devrinde Saltanat Şurası Ve Milli Şura Hazırlıkları (Gizli Belgeler) II”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Sayı: 23, Ağustos 1969, s.49-58.
- Sonyel, Salahi R: “Kurtuluş Savaşı Günlerinde Batı Siyasamız”, **Bellekten**, Cilt:XLV/1, Sayı: 177, Ocak 1981, TTK Basımevi, Ankara 1981, s.327-417.
- Sürgevil, Sabri: “Aydın Vilayeti Bozdoğan Kazasında Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, S.4, İzmir 1989, s.85-108.
- Tekeli, İlhan., İlkin, Selim: “Kurtuluş Savaşı’nda Talat Paşa İle Mustafa Kemal’in Mektuplaşmaları”, **Bellekten**, Cilt: XLIV, Sayı: 174, Nisan 1980, TTK Basımevi, Ankara, 1980, s.301-345.
- Tinal, Melih: “İnsan Hakları Derneği”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C. III, S. 9-10,İzmir 2000, s.117-121.
- Tunaya, Tarık Zafer: “Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Kuruluşu ve Siyasi Karakteri”, **Birinci Meclis**, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1998.

Yel, Selma: “Malta Sürgünlerinin Mübadele Edilmesi”, **Askerî Tarih Bülteni**, Sayı: 35, Gnkur. Basımevi, Ankara Ağustos 1993, s.222-233.

Yiner, Abdünnasır: “Müşir Receb Paşa (1842-1908)”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 34, İstanbul 2007, s. 508.

G. SÖZLÜKLER

Devellioğlu, Ferit: **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, 21. Baskı, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2004.

Devellioğlu, Ferit: **Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, İkinci Baskı, Doğuş Matbaası, Ankara 1970.

Metin Karayazgan, **Denizci Sözlüğü (Gemici Dili, Terimler-Deyimler)**, İzmir 1981.

Pakalın, Mehmet Zeki: **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C. II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971.

Türk Hukuk Lugatı, Maarif Matbaası, Ankara 1944.

H. ANSİKLOPEDİLER

Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, C. III, Gelişim Yayınları, 1986

Görsel Büyük Genel Kültür Ansiklopedisi, C. III, Görsel Yayınları, 1984

I. TEZLER

Özata, Murat: **İkinci Dünya Savaşı Sonlarında ABD Belgelerine Göre Türkiye-ABD İlişkileri (1943-1945)**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011.

Özkemer, Meltem: **İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü İnkılap Tarihi Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004.

Yiner, Abdulnasır: **Müşir Recep Paşa'nın Askeri ve Siyasi Hayatı (1842-1908)**,
İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi,
İstanbul 2006